V.S. VYGODSKI

Marx'ın Düşüncesi : İktisat ve Tarih

ÇEVİREN : **ATTİLA AKSOY**

V YAYINLARI

Vitali Solomonovic Vygodski

Marx'ın Düşüncesi : İktisat ve Tarih

VERSO YAYINCILIK

(The Story of a Great Discovery)

VERSO A.Ş.
Konur Sokak 13/7
Kızılay/ Ankara
P.K. 359, Yenişehir-Ankara

Ofset Hazırlık: VMS (Verso Matbaacılık Sanayii)
Kapak VE Reklam
Baskı: Feryal Matbaacılık Sanayii Tel: 230 80 61 **ANKARA**

VITALI SOLOMONOVIC VYGODSKI

Marx'ın Düşüncesi : İktisat ve Tarih

ÇEVİREN : ATTİLA AKSOY

V YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ YERİNE

«Kapital» Nasıl Yaratıldı 7

I

Burjuva Toplumuna Bakış Açısı 16

II

Gerçekler Tepesi 40

III

Burjuva Toplumunun «Ekonomik Hücre Yapısı» 56

IV

«Artık Değer Soyguncularını» Nasıl «Suçüstü Yakaladı» 72

V

«Katkı»nın İkinci Cildi Neden Yayımlanmadı? 85

VI

Değerden Üretim Fiyatına 99

VII

Artık Değer Teorisinin Tamamlanması 120

VIII

«Kapital» Nasıl Ortaya Kondu 138

Marx'ın İktisat Teorisi ve İşçi Sınıfı 158

SONUÇ

Döneminin Tarihsel Olaylarının Göbeğinde 175

KAYNAKLAR 191

ÇEVİRMENİN NOTU 208

İSİM DİZİNİ 209

MARX'IN ESERLERİNİN KRONOLOJİSİ 211

GİRİŞ YERİNE

«KAPİTAL» NASIL YARATILDI

«Kapital»in geçmişini bilmek gerekli mi? Ana aşamalar. 1850 ile 1863 arasındaki dönem neden bu denli ilginçtir? Marx'ın yaratıcı laboratuvarı.

İnsanlar gibi kitapların da kendi alınyazıları ve öyküleri vardır; biz de **Kapital**'in tarihini, 1850'den 1863'e kadar olan son döneminde, izlemeye karar verdik. Henüz **Kapital**'in hiçbir cildinin yayımlanmamış olmasına karşın Marx ekonomi teorisinin tüm ana hatlarını bu dönemde geliştirmiştir. **Kapital**'in tarihi, özünde bu teorinin geçmişi ve nasıl geliştirildiğinin tarihidir.

Marx'ın ekonomik öğretisinin tarihi o denli dramatiktir ve o denli gerçeklerle yüklüdür ki, okunması Marksizm'in tarihi üzerine uzmanlaşanların ilgi alanlarıyla sınırlandırılamıyacak kadar büyük bir önem taşır.

Peki ama Marx'ın ekonomi teorisinin tarihini bilmeye ne gerek var? **Kapital**'in dört cildinde ortaya konan ekonomi teorisini incelemek yeterli değil mi? Marx'ın ekonomik öğretisinin ancak kendi gelişimi, evrimi içinde doğru olarak anlaşılabilmesi bu tarihin bilinmesini gerekli kılar. Aksi halde, bu öğreti kesinlikle doğmatik, başka bir de-

yişle çarpıtılmış, yanlış ve yapay bir biçimde kavranacaktır.

Kapital'in tarihini incelemek, Marx'ın yapıtının tekil ciltlerini yazmış olduğu dönemleri saptama olanağı sağlar. Böylelikle görülecektir ki, dördüncü cildin metinleri 1860'ların başında tamamlanmış, oysa üçüncü cildin tamamlanması 1860'ların ortalarına dek sürmüştür. Birinci cildin 1867'de yayımlanmasına karşılık ikinci cilt 1870'lerde Marx'ın yazmış olduğu metinlere dayanarak Engels tarafından basıma hazırlanmıştır. İşte Marx, **Kapital**'i sondan başa doğru, yani dördüncü ciltten birinci cilde doğru (ikinci cilt bu sıralamanın dışındadır) yazmıştır. İlerde durumun gerçekten böyle olduğunu yeniden göreceğiz ve bunun altında yatan nedenleri açıklamaya çalışacağız. Şimdilik **Kapital**'in tarihi açısından çok önemli olan bu gerçeğin bilinmesi ve anlaşılmasının aynı zamanda bu yapıtın derinliğine incelenmesi açısından da önemli olduğunu belirtmekle yetinelim. Marx'ın ekonomi teorisi oldukça düzensiz bir biçimde geliştirilmiştir. Gelişme düzeyi, olgunluk derecesi sadece 1840'lar, 1850'ler ve 1860'lar arasında değil, aynı zamanda bu süreler içinde, yıldan yıla büyük değişiklikler göstermiştir. Bu durum Marx'ın kullandığı terminölojiye de açıkça yansımıştır.

Kapital'in tarihini incelemekle Marx'ın ekonomik öğretisini nasıl geliştirdiğini, kapitalist üretim tarzının yasalarını nasıl keşfettiğini, burjuva ekonomi politiğinin yetersizliklerini nasıl aştığını ve ekonomi bilimini işçi sınıfı açısından nasıl devrimcileştirdiğini izleyebiliriz. Marx'ın ekonomi teorisinin tarihini incelemek, onun yaratıcı yöntemini ortaya çıkarmasının yanısıra, bizleri, onun «yaratıcı laboratuvarı»na götürür. Marx'ın bilimsel araştırma yönteminin yetkinlikle kavranması, Marksist - Leninist teorinin yaratıcı bir biçimde özümlenmesinin ve çağdaş in-

san toplumundaki yaşam olgusunun açıklanmasına doğru bir biçimde uygulanmasının önkoşuludur.

Sovyetler Birliği'nde V.V. Adoratski, V.K. Brushlinski, I.A. Leontyev, A.L. Reul, D.I. Rosenberg ve diğer araştırmacılar Marx'ın ekonomi teorisinin evriminin tarihine büyük bir ilgi göstermişler ve göstermektedirler. Yaptıkları çalışmalarla konuyu büyük ölçüde aydınlatmışlardır. Son yıllarda Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde de birçok araştırmacı **Kapital'in** tarihi üzerine çalışmaktadır.

Marx'ın ekonomik öğretisinin evriminin tarihi sorunlarla doludur. Bu tarihin bilimsel dönemlere ayrılması başka bir deyişle teorisini geliştirirken Marx'ın ulaşmış olduğu düzeylere uygun düşen bir biçimde aşamalara bölünmesi sorunu birçok tartışmaya yol açmıştır. Bunu sergilemek amacıyla, Demokratik Alman Cumhuriyeti'ndeki Marksizm tarihçilerinin çeşitli dönemlerin zamanlarını saptamak için öne sürdükleri çeşitli şemalar örnek olarak gösterilebilir.

Profesör Alfred Lemmnitz, Marx'ın ekonomi teorisinin gelişimini dört evreye ayırmaktadır: 1843'ten 1848 / 49'a, 1850'den 1860'a, 1861'den 1867'e ve 1868'den 1883'e.

A. Benary ve H. Graul ise üç evreye ayırmaktadırlar: 1843'den 1846'ya, 1847'den 1860'a, 1961'den 1883'e.

Son olarak Wolfgang Jahn'da şu dönemleri önermektedir: 1842'den 1846'ya, 1847'den 1862'ye, 1863'ten 1867'ye ve 1868'den 1895'e (Engels'in ölüm tarihi-ç.).

Önerilen bu tarihler arasında büyük farklılıklar olduğunu belirtmek ve bunlardan hiç birinin bizim için bütünüyle kabul edilebilir olmadığını eklemek gerek.

Kanımızca Marx'ın ekonomik öğretisinin tarihinde çeşitli dönemleri saptamak için genel olarak kullanılması gereken gerçek ölçüt, Marx'ın teorisinin, özellikle değer ve artık-değer teorisinin gelişiminin her bir dönemde ulaşmış olduğu düzeydir.

Peki, nasıl oluyor da tarihçiler bu denli farklı yargılara varabiliyorlar? Marx'ın yaratıcı yönteminin özel bir niteliği ekonomi politik alanında yapmış olduğu çalışmaların her zaman iki paralel yönde ilerlemiş olmasıdır; Kapitalizmin eleştirisi, özellikle burjuva ve küçük burjuva teorilerinin eleştirisi ve kendi ekonomi teorisinin geliştirilmesi. Marx'ın ekonomik araştırmalarında bu iki görevin yürütülmesi gerçekte tek bir süreci oluşturuyordu. Onun araştırma yönteminin bu özelliği ekonomik yapılarına vermiş olduğu çifte başlıklarda da yansımaktadır: **Kapital; Ekonomi Politiğin Eleştirisi.** Marx en başında bu yapıtına **Ekonomi Politiğin Eleştirisi** veya **Ekonomi Politiğin Eleştirisi Üzerine** başlığını vermek istemişti. Lassale'e yazdığı 22 Şubat 1858 tarihli mektubunda yapıtını şu sözcüklerle niteler: «Söz konusu olan ilk çalışma **ekonomik kategorilerin eleştirisi** ya da başka bir deyişle burjuva ekonomik sisteminin eleştirisel sunuluşu»[1]. Bu hem sistemin benimsenmesini, hem de bu betimleme aracılığıyla düzenin eleştirisini kapsıyordu.

Bu nedenle A. Benary ve H. Graul'un, 1847 ile 1860 arasında Marx'ın burjuva ekonomi politik teorilerini yıktığı ve 1861'den 1883'e kadar Marksist ekonomi politiği ortaya koyduğunu öne süren savlarının hiç bir geçerliliği yoktur. Marx'ın ekonomi teorisini geliştirmiş olduğu süreci, ki biz bu süreci bağdaşık (homojen) olarak niteliyoruz, bölme girişimleri Marksizm'in gerçek gelişiminin çarpıtılmasına yolaçarlar.

1850'den 1863'e kadar geçen dönemi ele alırsak, Marx'ın kesinlikle işte bu dönem içinde değer, artık-değer, ortalama kâr ve üretim fiyatı teorilerini geliştirdiğini görürüz. Marx'ın bu dönemden önce, yani 1843 ilâ 1849 arasında ekonomi politiğe ilişkin yazmış olduğu herşey onun ekonomi teorisine göre tarih öncesi olarak nitelenebilir.

İlk olarak bu tarih öncesine ilişkin bir kaç şeyi belirtmek gerek. Marksist ekonomi teorisinin gelişmesinde 1840'lar önemli bir dönemi oluşturur. Bu süre içinde Marx ve Engels **Felsefi-Ekonomik El Yazmaları, The Holy Family (Kutsal Aile),* İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu, Alman Ideolojisi, Felsefenin Sefaleti, Ücretli Emek ve Sermaye, Speech on the Question of Free Trade, (Serbest Ticaret Sorunu Üzerine Söylev), Komünist Manifesto** ve diğer yapıtlarında diyalektik ve maddeci tarih görüşlerini ortaya koymuşlar, diyalektik maddeciliği insan toplumunun anlaşılmasına yöneltmişlerdir. Toplumsal ilişkiler bütünü içinden —ortaya çıkmadan önce insan bilincinden geçen— ideolojik ilişkiler yerine ana ve belirleyici etmenler olarak insanların irade ve bilinçlerinden bağımsız olarak oluşan maddi ekonomik ilişkiler, üretim ilişkileri üzerine ağırlık vermişlerdir. Bu anlamda üretim ilişkileri de üretici güçlerin gelişme düzeyince belirlenmektedir.

Üretim ilişkilerine ağırlık vermekle ve onları diğer toplumsal ilişkilerden ayırmakla Marx ve Engels değişik ülkelerin toplumsal gelişmelerindeki ortak nitelikleri saptama ve bu ülkelerde geçerli olan ekonomik ilişkileri toplumun ekonomik **formasyonu** kavramında genelleme olanağını bulmuşlardır. Üretici güçlerin gelişme düzeyinde bağımlı olan üretim ilişkilerinin nesnel karakteri toplumun ekonomik **formasyonunun** gelişiminin bir tarihsel süreç olarak anlaşılmasını, başka bir deyişle doğal gelişme yasalarına kesinkes uygun bir biçimde düşünülmesini sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak da toplum bilimi ilk kez bilimsel temellere kavuşturulmuştur.

Bu, Marx ve Engels'e 1840'ların ilk yarısında önem

---

* Kitapta sözügeçen yapıtlardan dilimize çevrilmiş olanlarının doğrudan Türkçe adlarını, çevrilmemiş olanların ise orjinal adları ile birlikte Türkçelerini vermeyi uygun bulduk - ç.

kazandıran **İdea of Materialism in Sociology (Sosyolojide Maddecilik Fikri)** ndeki dâha ögesiydi.

Bu noktada Marx ve Engels'den önce gelenlerden; insan toplumu tarihinin içsel gelişimini betimlemeye girişen Hegel'den, 17. yüzyıl İngiliz Devrimi ve 18. yüzyıl Fransız Devrimi'ne sınıf mücadeleleri açısından yaklaşan Fransız tarihçileri Thierry, Guizot, ve Mignet'ten ve burjuva toplumundaki sınıfların ekonomik anatomisini araştıran İngiliz iktisatçıları Petty, Smith ve Ricardo'dan söz etmek gerekir. Bütün bunlar Lenin'in Marksizm'i, Avrupa'nın tarihsel, ekonomik ve felsefi bilimlerinde gerçekleştirilmiş olan tüm büyük başarıların en üst gelişme düzeyi olarak niteleyişini haklı çıkarmaktadır.

Marx ve Engels tarafından geliştirilen maddeci tarih görüşü ilk başında henüz kanıtlanması gereken bir bilimsel önsavdan başka birşey değildi. «Doğal olarak, **o zaman için**» diye yazar Lenin, «o (Marksizm) sadece bir önsavdı, ama tarihsel ve toplumsal sorunlara kesinkes bilimsel yaklaşım olanağını yaratan bir önsav.»[2]

O zamanlar bütünüyle ortaya konmamış olmasına karşın bu önsav, 1840'ların başlarında Marx ve Engels'in burjuva toplumunun, küçük burjuva görüşten bütünüyle farklı olan proleter açıdan bir eleştirisini getirmelerine olanak sağladı. Henüz 1840'larda yazmış oldukları, yukarıda sözü geçen çalışmalarında Marx ve Engels kendi sınıf mücadelesi öğretilerinin ana hatlarını çizmişlerdi. Kapitalist toplumdaki sınıf **antagonizminin** doğasını açığa çıkarmışlar ve sosyalizmin, kapitalist toplumda işleyen ekonomik yasaların kaçınılmaz sonucu olduğunu göstermişlerdi. Kapitalizm, işçi sınıfı biçiminde kendi mezar kazıcılarını yaratmıştı. Bunun yanısıra devresel aşırı üretim bunalımlarının kapitalizmin uzlaşmaz çelişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıktıkları ve kaçınılmaz oldukları kanıtlanmıştı.

Maddeci tarih görüşünü, bir bütün olarak Marksizm'in ekonomi teorisinin en önemli ögelerinden biri izledi. Üretim ilişkilerinin ana ve belirleyici ilişkiler olduğu keşfedilince, geriye sadece bu ekonomik ilişkilerin incelenmesi ve toplumsal gelişimin gerçek itici güçlerinin saptanması ve bu gelişimin eğilimlerinin ortaya konmasına olanak sağlayan toplumun ekonomik **formasyonunun** gelişim ve işleyiş yasalarının çözümlenmesi kalıyordu.

Diyalektik ve maddeci tarih kavramını formüle ettikten sonra Marx'ın tüm ilgisini kapitalist toplum **formasyonundaki** üretim ilişkileri üzerine yoğunlaştırmasının nedeni budur.

Lenin, buna ilişkin olarak şöyle der: «Bununla birlikte, bu önsavı 1840'larda açıklayan Marx somut... veriler üzerine çalışmaya koyuldu. Toplumsal ekonomik **formasyonlardan** birini —meta üretim sistemini— ele alarak ve çok geniş verilere dayanarak (ki en azından üzerinde yirmibeş yıl çalışmıştır) bu **formasyonun** işleyiş ve gelişimini yöneten yasaların ayrıntılı çözümünü ortaya koydu.»[3]

Toplumun kapitalist **formasyonunun** açıklanmasında Marx, üretim ilişkilerine ağırlık vermekle birlikte, buna uygun düşen üstyapı olgularını da ele alır. «Artık —**Kapital'**in ortaya konuşundan beri— maddeci tarih görüşü bir önsav olmaktan çıkmış, bilimsel olarak kanıtlanmış bir önerme durumuna gelmiştir...»[4]

Marx'ın ekonomi politik alanındaki yoğun çalışmaları 1850 Temmuz'unda başladı. Lenin'in deyimiyle 'somut veriler' üzerine çalışmalar 1857 sonbaharına dek sürdü. Bu süre içinde Marx burjuva ekonomi politiği ve ekonomik ilişkiler tarihi üzerine çalıştı ve kendi özgül biçimi içinde kapitalist gerçekliği araştırdı. Sayısız **'Not Defterleri'** Marx'ın bu dönem içindeki çalışmalarına ilişkin bir fikir vermektedir.

1857 Ekim'inden 1858 Mayıs'ına kadar olan dönemde Marx yedi yıllık araştırmanın sonucu olarak 50 formalık metin ve **Kapital**'in ilk taslağını yazmıştır. Bu metinlerde Marx ilk kez ekonomi teorisinin en önemli yönünü geliştirmiştir: değer ve artık-değer teorileri.

Engels, Marx'ın iki büyük keşfinden sözeder; birincisi maddeci tarih görüşü, ikincisi ise artık değer teorisi. **İşte, 1857/58 metinleri üzerinde çalışırken Marx'ın gerçekleştirdiği bu ikinci keşfidir.**

1859'da Marx bu araştırmalarının ilk ürününü yayımladı. Bu ilk başta sadece değer teorisinin tanımını içeren **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** (bundan böyle **Katkı** olarak geçecek-ç-) adlı kitabının birinci bölümü idi.

1861'de Marx **Katkı**'nın ikinci cildini hazırlamaya koyulduysa da çok geçmeden bu çalışmayı keserek büyük bir araştırmaya, tüm burjuva ekonomi politiğinin eleştirisel bir değerlendirmesine girişti. Bu çalışmanın ürünü **Kapital**'in tüm dört cildinin ilk düzenlemesini içeren 1861/63'ün 200 formalık güçlü metinleriydi. Bu metinler üzerinde çalışırken Marx ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisini geliştirerek artık değer teorisine son şeklini verdi.

1864 ile 1865 arasında Marx **Kapital**'in ilk üç cildini düzenledi ve ilk cildi hazırlamaya koyuldu.

Ekonomi teorisi üzerinde çalışırken Marx, aynı zamanda **Kapital**'in yapısı üzerinde çalışmaktaydı. Gerek uğraşın zorlu niteliği, gerekse önemi açısından **Kapital**'in yapısının geliştirilmesi kesinlikle Marx'ın ekonomi teorisi alanında en büyük keşifleri arasına yerleştirilebilir. Marx «burjuvaziye teorik açıdan bir daha kendini toparlayamayacağı bir darbe indirmeyi»[5] amaçlıyordu. Bu darbe sadece içerik olarak değil, biçimsel olarak da mükemmel bir silâhla indirilmeliydi. Bu silâh **Kapital**'in kendisiydi.

Kapital'in tarihini incelerken Frederich Engels'in, bü-

yük dostu Marx'a ilişkin olarak onun hiç bir şekilde bir kitap kurdu olmadığı, herşeyden önce bir devrimci olduğu yolundaki sözleri akıldan çıkartılmamalıdır. Bu sözler Marx'ın ekonomik öğretisinin evrimini incelerken bizleri dar yaklaşımlara karşı uyarmaktadır. Marx'ın teorik çalışmaları herzaman işçi sınıfının çıkarlarına, proleter devriminin çıkarlarına bağlanmıştı. 1850'den 1857'e kadarki derinlemesine ekonomik çalışmaları doğrudan doğruya 1848/49 Devrimi'nin başarısızlığıyla ilişkili olduğu kadar, 1857/58 metinlerinin hazırlanışı ve artık-değer teorisinin geliştirilmesi de yeni bir devrimci bunalım bekleyişine bağlantılı idi. Ancak beklenen devrim gerçekleşmedi ve devrimci 'selden' önce, devrimin patlayışından önce ekonomi teorisinin temel savlarını bitirmek için durmaksızın çalışan Marx bir kez daha ekonomik sorunların ayrıntılı bir incelemesini yapmaya girişti. Ulaşılmış teorik sonuçların yayımlanması için Engels'in, olayların olumsuz yönde gelişmesine karşın yaptığı ısrarlı talepler bile Marx'ı bu girişimden geri döndüremedi. Ancak 1867'de, yani geliştirilmesinden on yıl sonradır ki **Kapital**'in birinci cildinde Marx artık-değer teorisini yayımladı. Bu Marx'ın teorik sorunlar üzerindeki özen ve dikkatliliğinin bir örneğidir.

1850'den 1863'e kadar olan ve bizim gözlem konusu olarak seçtiğimiz dönem, bize Marx'ın çalışma yöntemi ve 'yaratıcı laboratuvarı'na ilişkin olarak öğrenmek istediğimiz herşeyi sağlamaktadır. Böyle bir çalışma, **Not Defterleri**'ni, müsveddeleri, yayımlanmış eserleri ve çok sayıda yazışmaları kapsar. Tüm bu çalışmalar ve belgeler Marx'ın ekonomik düşüncesinin gelişimini ayrıntılı olarak izlememize ve onun düşünce silsilesini bir bütün olarak yeniden üretmemize olanak sağlar.

BURJUVA TOPLUMUNA BAKIŞ AÇISI

Marx'ın 1849 Ağustos'unda Londra'ya birlikte getirdiği teorik birikim. «Felsefenin Sefaleti» ve «Ücretli Emek ve Sermaye» — ekonomi teorisinin çekirdeği ve sonraki araştırmalar için çıkış noktası. Klasik burjuva iktisatçılarının değer ve artık değer teorileri ve temel yetersizlikleri. Marx'ın maddeci tarih görüşünü ekonomi politiğe uygulayışı. Neden konunun incelenmesi bir kez daha «baştan başlamalıydı».

Paris'ten sürgün edilen Marx 1849 Ağustos'unda Londra'ya geldi ve o tarihten sonra tüm yaşamını bu ülkede geçirdi. Eylûl ortalarında karısı ve çocukları ona katıldılar ve F. Engels de Kasım'ın ilk yarısında buraya geldi. Bu Marx'ın teorik çalışmalarında yeni bir dönemin, 1850'ler döneminin başlangıcı idi.

Yeni dönem ancak ondan önce gelen ve ona ayrılmaz bir biçimde bağlı olan 1840'lar dönemi ile birlikte ele alındığında anlaşılabilir ve kavranabilir.

İktisat biliminde, 1840'ların en büyük başarıları Marx'ın 1847'de Paris ve Brüksel'de yayımlanan **Felsefenin Sefaleti** adlı yapıtı ve 1847 Aralık'ında Brüksel'de Alman İşçiler Derneği'nde verdiği (1849 Nisan'ında **Neue Rheinis-**

che Zeitung'da başmakaleler dizisi olarak yayımlanan) **Ücretli Emek ve Sermaye** üzerine olan söylevleridir.

Bu yapıtlarında Marx kendi iktisat teorisini, maddeci tarih görüşü temelinde, ayrıntılı olarak ortaya koymaya başlamıştır. Bu yatılar aynı zamanda burjuva iktisatçılarının eleştirisini de içermektedir.

Felsefenin Sefaleti'nde Marx burjuva ekonomi politiğinin temel yöntemsel yanılgılarını —tarih-dışı karakterini, kapitalizmin ekonomik yasalarını doğanın evrensel yasaları imiş gibi gösterme çabalarını— sergilemiştir. «İktisatçılar burjuva üretim ilişkilerini... sabit, değişmez, sonsuz kategoriler olarak sunarlar... İktisatçılar yukarıda sözü geçen bu ilişkiler içinde üretimin nasıl gerçekleştiğini açıklarlar; ancak bizzat bu ilişkilerin nasıl üretildiğini, yâni bunları ortaya çıkaran tarihsel devinimi açıklamazlar.»[1]

Toplumsal ilişkilere yaptığı tarihsel yaklaşımın sonucu olarak Marx **Felsefenin Sefaleti**'nde ekonomik öğretisinin en önemli savlarından birini ortaya koydu: Üretim ilişkileri, burjuva iktisatçılarının düşündükleri gibi nesneler arasındaki ilişkiler değil, insanlar arasında nesnelere ilişkin olarak (kurulmuş - ç.) ilişkilerdir. Bu üretim ilişkileri görüşü burjuva iktisatçılarının bakış açılarındaki tarih-dışı karakterin ve ampirizmin Marx tarafından aşılmasını sağladı.

Felsefenin Sefaleti'nde Marx, Smith ve Ricardo'nun iktisat bilimi tarihindeki gerçek konumlarını açığa çıkarmanın yanısıra, ekonomi politikte son söz olduğu öne sürülen Proudhon'un iktisat teorisinin, Smith ve Ricardo'ya oranla bir gerileme olduğunu gösterdi: «Ricardo'nun değer teorisi gerçek ekonomik hayatın bilimsel bir yorumu; M. Proudhon'un değer teorisi ise Ricardo'nun teorisinin ütopik bir yorumudur.»[2]

Marx'ın kapitalist üretim tarzını değerlendirişindeki niteliksel başarısı 1844'te Ricardo'nun **On the Principles of Political Economy** (Ekonomi Politiğin İlkeleri Üzerine) adlı yapıtına ilişkin eleştirisel yorumlarında görülmektedir. Bu yorumlarda Marx, henüz, Ricardo'nun emek-değer teorisini yanlış bir açıdan eleştirmekteydi[3]. Aynı şekilde Engels de **Outlines of a Critique of Political Economy** (Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları) adlı çalışmasında emek-değer teorisine benzer bir biçimde saldırmaktaydı. «Gerçek değer ile mübadele değeri arasındaki fark şu olguya dayanır: Bir şeyin değeri, ona ticarette verilen sözde eşdeğerinden farklıdır, yâni bu eşdeğer gerçekte eşdeğer değildir»[4] diye yazmıştı Engels. Marx daha sonraları şu açıklamayı getirdi: «Engels mübadele değeri ile fiyat arasındaki farkı, malların değerleri üzerinden mübadele edilmeleri durumunda ticaretin olanaksız olduğunu (varsayarak) açıklamaya çalışmaktadır»[5]. Marx bu yanılışın bütün yönleri ile 1847'de uğraştı. **Felsefenin Sefaleti'** nde ekonomi politikte bundan sonraki araştırmasının taslağını çizdi. Herşeyden önce, Smith ve Ricardo'nun teorilerinin eleştirisel bir çözümlemesi yapılmalı ve İngiliz burjuvazisinin «bizzat kendisinin modern burjuvazi türü»[6] oluşu dolayısıyla, genel olarak İngiltere'nin ekonomik koşullarının incelenmesine başlanmalıydı. Ekonomik toplumsal **formasyon** kavramından doğan bu önemli sav, bu kavramın pratik bir yönünü simgeler. 2 Nisan 1851'de Engels'e yazdığı mektupta Marx İngiliz iktisatçıları A. Smith ve D. Ricardo'dan, açıkça, burjuva iktisadının zirvesi olarak sözeder.[7]

Felsefenin Sefaleti'nde Marx insanoğlunun üretim ilişkilerinin ekonomi politiğin bir parçası olduğunu ve ekonomik kategorilerin bu üretim ilişkilerini ifade ettiğini göstermişti.[8]

Bu bağlam içinde, temel bir öneme sahip bir açıklama da, toplumsal üretimin, üretici güçlerle tek bir bütünü oluşturan üretim ilişkilerinin diğer toplumsal ilişkilere oranla önde gelişiydi: «Ürünlerin mübadele tarzı, üretici güçlerin mübadele tarzına bağlıdır... Öyle ki, toplum tarihinde ürünlerin mübadele tarzının, onların üretim tarzı tarafından belirlendiğini görüyoruz.»[9]

Bu noktada ortaya atılması gereken soru, Marx'ın **Felsefenin Sefaleti** ve **Ücretli Emek ve Sermaye**'de kendi değer ve artık değer teorilerini ne ölçüde geliştirdiğidir. Ancak buna başlamadan önce, klâsik burjuva iktisatçılarının değer ve artık değer teorilerini incelemek gerekiyor. Böylesine bir inceleme bize Marx'ın iki yapıtının içeriği ile Smith ve Ricardo tarafından verilmiş olan yargılar arasında açık bir karşılaştırma olanağı sağlayacaktır.

Kapital'in dört cildinde ve **Katkı**'da burjuva ekonomi politiğinin ayrıntılı bir eleştirisi verilmiştir. Biz bu noktada Marx'ın burjuva ekonomi politiğini çözümlemesinde vardığı sonuçları sıralayacağız.

Burjuva ekonomi politiğinin tanınmış yazarlarının en büyük erdemleri «içsel bağlantıyı kavrama», «dışsal biçimlerin çeşitliliği karşısında içsel bağlantıyı»[10] anlama çabalarıydı. Bu, herşeyden önce, emek-değer teorisini önermelerinde apaçık ortaya çıkar.

İnsan emeğinin değerin kaynağı olduğu biçimindeki yalın ifade bile ekonomi politik tarihinde yeni bir çağ açacak nitelikteydi. İngiliz iktisatçısı W. Petty örneğinden kalkarak Marx gösterdi ki: «emeğin maddi servetin kaynağı olarak kabul edilmesi hiç bir şekilde içinde emeğin mübadele değerini oluşturduğu özgül toplumsal biçimin yanlış anlaşılmasını önlemez.» Bu yanlış anlama, şu veya bu ölçüde tüm burjuva iktisatçıları için geçerlidir. Kapita-

list üretim tarzını ölümsüz, doğal bir üretim tarzı olarak ele alan burjuva ekonomi politiğinin özürcü anlayışından kaynaklanır.

Değer yaratıcı emeğin özgül tarihsel karakterini kavrayabilmenin en önemli koşulu, gerek emeğin kendisinde gerekse onun ürününde maddi öz (emeğin maddi özü: yararlı eylem, özgül, maddi biçimi ile emek; emek ürününün maddi özü: emeğin ürünü olarak kullanım değeri) ile toplumsal biçim (hangi özgül biçimde olursa olsun genel olarak insan emeğinin harcanması ve bu emeğin ürünü olarak değer) arasındaki ayırımdır.

Klâsik burjuva iktisatçıları kapitalist toplumda emekde ve emeğin ürününde varolan ikili karakteri yeni yeni anlamaya başlamışlardı.

«Klâsik ekonomi politiğin yüzelli yılı aşkın bir süredir yürütmekte olduğu araştırmanın kesin sonucu... metanın iki emek biçimindeki görünümünün çözümlenmesidir.»[11] Bununla birlikte burjuva iktisatçıları kullanım değeri ile (mübadele) değeri arasında, soyut ve somut emek arasında tutarlı bir ayırım yapabilmekten yoksundular ve hatta düşüncelerinde bu ayırım ortaya çıktığında genellikle bunun bilincinde değillerdi. Bu nedenle de yapılan ayırım yalıtılmış bir olgu olarak kaldı.

Kullanım değeri ile (mübadele) değerinin burjuva ekonomi politiği tarafından özdeşleştirilmesi, onun kendi özel fetişizmini yansıtır. Bu fetişizm ise kapitalist üretim tarzında üretim ilişkilerinin zorunlu olarak nesneler arasındaki ilişkiler biçimini alması olgusunun sonucudur. «Burjuva iktisatçıları için», der Marx «sermayenin maddi öğesi... sermaye olarak toplumsal biçime bütünlenmiştir.»[12]

Burjuva ekonomi politiğinin bu çözümlemesinde Marx, onun tanınmış yazarlarında (özellikle Ricardo'da) kapitalist toplumda emeğin ikili karakterinin bilimsel kavranışı-

na ilişkin olarak bulunan tüm ögeleri dikkatle araştırdı. Klasik iktisatçıların emek değer teorileri bu araştırma içinde kendi değer teorisinin kaynağını oluşturdular. Marx Ricardo'nun **On the Principles of Political Economy and Taxation** (Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine) adlı eserinin yirminci bölümüne ilişkin olarak «kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ayırımın araştırılmasından başka birşey değil»[13] demişti. Başka bir yerde de şöyle yazar: «A. Smith dahil... sözünü etmeye değer tüm iktisatçılar gibi Ricardo da bir **insan eylemi** olarak, hatta daha çok toplumsal olarak belirlenen **insan eylemi** olarak, emeğin değerin biricik kaynağı olduğunu vurgulamaktadır»[14]. Marx burada Ricardo'daki emeğin ikili karakterinin gerçek ayırımını belirtmektedir.

Marx'ın bu sözlerinden, emeğin iki yönlü karakterinin keşfinin onun erdemi olmadığı ve örneğin Ricardo ya da başka bir burjuva iktisatçısı sayesinde ortaya çıktığı anlaşılmamalıdır. Kendi sözleriyle, Marx Ricardo'nun getiremediği bir ayırımı getirmiştir. (Bu sadece değer teorisi için değil, aynı zamanda burjuva ekonomi politiğinin tanınmış yazarlarının artık-değer teorileri için de geçerlidir.) Bunun yanısıra, Ricardo değeri, kullanım değerinden 'ayırma' çabasında ne bunların arasındaki, ne de somut ve soyut emek arasındaki niteliksel çelişkiyi kavrayamamıştır.

Ricardo kendisini önemli ölçüde emek büyüklüğünü emek zamanı ile belirlemekle sınırlandırmıştır. Marx, Fransız ekonomi politiğinin 'babası' Boisguillebert aracılığıyla göstermiştir ki, «... metaların mübadele değerlerinde maddeleşmiş olan ve zaman birimi ile ölçülen emek ile bireylerin doğrudan fiziksel faaliyetlerini birbirine karıştırmakla birlikte, emek-zamanı metaların değerinin ölçüsü olarak kabul etme olanağı vardır.»[15] Ricardo emek-değer

teorisinin en önemli yönünü —değer yaratan emeğin özel niteliğini— anlayamamıştır.

Değer yaratan emeğin özel niteliği kapitalist toplumda toplumsal nitelik taşıyan tüm emeğin toplumsal üretim sisteminde, toplumsal işbölümü sisteminde bir bağ oluşudur. Ancak bu doğrudan bir bağ değildir, aksine üretim araçlarında özel mülkiyet koşulları altında (emek) doğrudan doğruya özel emek niteliğindedir. Özel emek ancak belli bir kullanım değeri yaratan somut emekten soyutlanarak, toplumsal emek bütününün bir parçası olarak soyut emek biçiminde ifade edildiği zaman toplumsal doğasını ortaya koyabilir. Somut özel emek ürünü gerçekleştiği, yâni paraya dönüştüğü için soyut toplumsal emeğe indirgenir. Bu nedenle kullanım değeri soyut emeğin bir ürünü, yani bir değer olarak ortaya çıkar.

Ricardo kapitalist üretim tarzını tüm üretimin doğal biçimi olarak gördüğünden, kapitalizmde toplumsal emeğin bu özel niteliğinin farkına varamamıştır. Yine bu nedenle salt kapitalist toplumda emeğin taşıdığı özel niteliği de görememiştir.

«Ricardo emeği, kullanım değerinde mi, yoksa mübadele değerinde mi yansıdığı açısından farklılaştıramamaktadır.»[16] Ricardo'nun paranın doğasına ilişkin doğru bir açıklama getiremeyişi de buradan kaynaklanmaktadır. Ricardo'nun kendi kuramında soyut ve somut emeği birbirine karıştırması bayağı iktisatçıların kullanım değeri ile değeri özdeşleştirmelerine yolaçmıştır. «Böylece, Ricardo'nun bayağılaştırılması kullanım değeri ile mübadele değerinin özdeşleştirilmesi ile son bulur...»[17] diye yazmıştı Marx.

Sonuç olarak, emeğin iki yönlü karakterine ilişkin teori burjuva ekonomi politiğinden çıkarılamaz. Çünkü bu,

burjuva bakış açısının aşılmasını ve kapitalist üretim tarzının özgül tarihsel doğasını kavramayı gerektirir.

Emek-değer teorisinde bu, burjuva iktisatçılarının kullanım değeri üreten emekle, (mübadele) değer yaratan emek arasında yerinde bir ayırım getiremeyişlerinde kendini göstrir. «Emeğin bu türünün (mübadele değeri yaratan emek-ç-) diğer türünün (kullanım değeri yaratan emek-ç-) soyut biçimde ifade edilmesinden başka bir şey olmadığı doğrudur.»[18] Bu soyutlama klâsik iktisatçılarda tamamlanmamış olarak kalmış ve emek ile ürünü arasına tam bir ayırım getirememelerine, ürünün soyut emeğin sonucu olan meta biçimini aynı üründe, somut emeğin sonucu olarak (varolan) kullanım değerinden ayıramamalarına yolaçmıştır.

Burjuva ekonomi politiğinin tanınmış yazarları emek-değer teorisine dayanarak emeğin sermaye tarafından sömürülüşünü açıklamaya çalışmışlardır. Artık değer teorisinin geliştirilmesine temel katkıları, artık-değeri artık-emeğe atfetmeleriyle olmuştur. Marx buna ilişkin olarak şöyle yazmıştı: «**Değeri** emeğe indirgemenin önemli oluşu kadar, kendini **artık üründe** ortaya koyan artık değeri **artık emek** olarak göstermek de aynı ölçüde önemliydi. Bu, Adam Smith tarafından çok önceleri dile getirilmişti ve Ricardo'nun savının en önemli ögelerinden birini oluşturmaktaydı. Ancak Ricardo bunu **mutlak** biçimi ile hiçbir yerde açıkça ifade etmemiş ve yazmamıştır.»[19]

Artık değeri artık emek olarak görmek, onun kaynağının işçi sınıfının sömürülüşü ve özel olarak proleterlerin ödenmemiş emeğine kapitalist tarafından el konması olduğunu açığa çıkarmak demekti. Ricardo, buna ilişkin olarak şöyle yazar: «... işçinin payı her zaman ürettiğine orantılı olsaydı, (o zaman) bir meta için harcanan emek miktarı ile o metanın satın alabileceği emek miktarı eşit

olurdu... oysa eşit değildir...»[20] Burada (burjuva ekonomi politiğinin dilinde) emeğin yarattığı yeni değerin işçinin elde ettiği değer parçasından daha büyük olduğu ifade edilmektedir. Böylelikle de işçinin ödenmemiş emeğinin artık değerin kaynağı olduğu gösterilmektedir.

Ancak Ricardo bu noktadan ileriye geçemez. Emek değer teorisini mantıksal sonucuna götürebilmek, onu artık değere kadar genişletebilmek, değerden artık değeri türetebilmek ve değer yasası temelinde kapitalist sömürüyü ve ödenmemiş emeğe el konması olayını açıklamaktır. İşte, burjuva ekonomi politiği bu sorunu çözebilme gücünden yoksundu.

Burjuva iktisatçıları emek değer kuramı temelinde artık değeri açıklama sorununu emeğin sermaye ile mübadelesi sorunu veya daha büyük miktarda canlı emeğin daha küçük miktarda maddeleşmiş emek ile mübadelesi sorunu olarak sundular.

Bu sunuşun altında bir sürü neden yatmaktadır. Kapitalizmde emek ile sermaye arasındaki (canlı ve maddeleşmiş emek arasındaki) mübadele üretimin temel ilişkisi, 'faaliyetlerin mübadelesinin' ana biçimidir. «Maddeleşmiş emek ile canlı emek üzerinde kapitalist üretimin temellendiği iki karşıt etmendir.»[21] Üreticinin kendi emeğinin ürününe sahip olduğu basit meta mübadelesi koşulları altında mübadele edilen canlı emek miktarı maddeleşmiş emek miktarına eşittir. Burada, emek ürününün satılması anlamına gelecek olan emeğin satılmasından söz edilebilir. Kapitalizmde ise, işçi iş koşullarından koparılmıştır ve bu nedenle ne emek, ne de onun ürünü işçinin mülkiyetinde değildir, (tam tersine üretim sürecinde iş koşulları işçiyi kullanmaktadır.)

Meta pazarında kapitalist emekle değil, çalışma yeteneğinden yani işgücünden başka satacak hiçbir şeyi

olmayan işçi ile karşı karşıyadır. Emekle sermaye arasındaki mübadele böylelikle işgücünün satılması ile gerçekleşir. «Aynı şekilde, doğrudan doğruya emekten sermayeye, yani çeşitli insan ırklarından doğrudan doğruya bankere, doğadan buhar makinesine atlamak olanaksızdır.»[22]

Emekle sermaye arasındaki mübadelenin bu zorunlu ara ögesi burjuva ekonomi politiği tarafından saptanmamıştı. Burjuva ekonomi politiği bunu yapabilecek durumda değildi. Çünkü iş-gücünün satılması gerçeği doğrudan doğruya kapitalist üretim ilişkilerinin özgül niteliklerinin bir sonucudur. İşgücünün satılması iş koşullarının sahibi olan kapitalistin, meta pazarında hem işgücünü özgürce arzeden ve hem de üretim araçlarından 'özgürleşmiş' olan 'özgür' işçi ile karşı karşıya gelmesi ile gerçekleşebilir. Kapitalist üretim tarzına geçiş, işgücünün metaya dönüşmesi olgusu ile belirlenir.

Burjuva sınırlılıklarının bir sonucu olarak, ne Ricardo, ne de öteki burjuva iktisatçıları kapitalist üretim tarzının bu özel yönünü kavrayamadılar. Kavrayamadılar çünkü kapitalizmi her üretimin doğal biçimi olarak görmekteydiler. İçlerinde A. Smith burjuva toplumunun tarihsel doğasının özgüllüğünün çok daha fazla farkındaydı ve eşdeğerlerin mübadele edildiği basit meta ekonomisinin aksine kapitalizmin eşitsiz mübadele üzerine kurulu olduğunu anlamıştı. Ancak bu anlayış aynı zamanda, Smith'i kapitalizmde değer yasasının geçerliliğini yadsıma yanlışına götürdü.

Emekten satılan-bir meta olan işgücüne geçememekte, burjuva ekonomi politiğinin, kendi özel niteliği durumundaki kaba ama gayretli ampirizminin bir sonucu idi. Gerçekten ilk bakışta meta gibi görünen işgücü değil,

emektir ve ücret emeğin fiyatını yansıtmaktadır.* Burjuva ekonomi politiğinin ampirizmi artık değer ile kâr kavramlarının karıştırılmasında, yâni artık değeri kapitalist üretim tarzının bir genel kategorisi olarak anlamasına karşılık (bu nokta artık değeri —kâr biçiminde de olsa— işçinin ödenmemiş artık emeğine atfeden klâsikler tarafından işlenmişti), onu, yani artık-değeri, kâr, rant ve faiz kategorilerinin dışında kalan özel bir kategori olarak incelemesinde kendini gösterir. Salt bu bile, burjuva iktisatçılarının artık değerin kaynağını açıklamalarını olanaksız kılmaya yeterliydi.

Gerçekten artık değerin kâr (ortalama kâr) ile eşitlenmesi burjuva iktisatçılarını artık değer yasası ile kârın yatırılan sermaye miktarına orantılı olduğu yolundaki yasanın özdeşleştirilmesi yanlışına sürükledi. Başka bir deyişle değer ile üretim fiyatını aynı şeylermiş gibi kabul etmelerine yolaçtı. Bu özdeşlikte, artık değer işçinin ödenmemiş emeğinin sonucu olarak değil de, üretim fiyatına bir ek olarak sermayeden türüyormuş gibi görünmektedir. Bu ise, istisnasız tüm burjuva iktisatçılarında varolan «ekonomik ilişkilerin biçimlerindeki farklılıkların kavranabilmesindeki teorik anlayış yetersizliği»ni ve «ampirik verileri» beceriksiz «ele alış ve ilgilenişlerini» yansıtır.[23]

Ayrıca işgücünün bir meta olarak çözümlenmesi, metanın iki etmeninin —kullanım değeri ve (mübadele) değeri— ve meta üreten emeğin ikili niteliğinin doğru olarak kavranmasını gerektirir.

'Bir meta olarak işgücü' kategorisi kullanım değeri ile mübadele değeri arasına tam bir ayırım getirilmesini öngörür. Kapitalist yaptığı her işgücü satın alımıyla bu

---

* **Kapital**'in I. Cildinin 18. bölümünde Marx «meta olarak emek», «emeğin değeri», vb. gibi çarpık kavramları yaratan koşulları inceler.

metanın kullanım değerini satın alır, ancak karşılığında metanın değerini öder. İşgücünün kullanım değeriyle mübadele değeri arasındaki ayırımın ortaya konabilmesi bu özgül metanın kullanım değerinin kendi «mübadele değeri ile hiçbir ilişkisi bulunmadığının, kendisinin ise mübadele değeri yaratan enerji olduğunun» açıkça anlaşılmasını gerektirir.[24] Bu enerjinin tüketilmesiyle yaratılan yeni değer işgücünün bir meta olarak sahip olduğu değerden daha büyüktür. Ve işgücünün bir meta olarak kullanılmasıyla yaratılan değer ile işgücünün kendisinin değeri arasındaki bu fark artık değeri temsil eder. Bir meta olarak işgücünün değeri ile onun kullanım değerinin farklılığını göstermekle Marx, artık-değeri (emek) değer yasasına uygun bir biçimde açıklamış oldu.

Metaları üreten emeğin ikili karakterinin ortaya çıkarılması Marx'a, aynı zamanda, emek-süreci (somut emek-Vygodski) ile artık-değerin (Soyut emeğin kapitalist koşullar altında harcanmasının sonucu olan) yaratılma sürecini açıklama olanağını sağladı. Bunun yanısıra burjuva ekonomi politiği için son derece yıkıcı olan bir gerçeğin, yâni toplam toplumsal ürün değerinin sadece harcanan canlı emeği (V+S) değil, aynı zamanda harcanan maddeleşmiş emeği (C) de içerdiğini ortaya koymasını sağladı. Marx «sonucun bu iki yönlü niteliğinin ancak onun (işçinin) emeğinin iki yönlü karakteri ile açıklanabileceğini» gösterdi.[25] Ayrı emek somut emek niteliği ile tüketilen üretim araçlarının değerini ürüne aktarırken, soyut emek niteliği ile de yeni değer yaratır.

Soyut ve somut emek arasındaki bu ayırımın sonucu olarak artık değer üretimindeki sermayenin değişken ve değişken olmayan bölümlerinin işlevlerinin temelde farklı olduğunu ortaya çıkarma olanağı doğuyordu. Marx buna ilişkin olarak şöyle yazar: «Bu nedenle incelememizin bi

zi hatasız sonuçlara götürebilmesi için, ürünün değerinin sadece değişken olmayan sermayeyi içeren bölümünü, bütünüyle soyutlamamız (dışarıda bırakmamız) gerekir.»[26]

Dolayısıyla burjuva ekonomi politiğinin klâsik yazarlarının geliştirdiği emek değer teorisinin temel yetersizlikleri, en baştan artık değer teorisinin belli başlı sorunlarını çözebilecek durumda olmadıklarını gösteriyordu.

Burjuva iktisatçıları artık değerin, doğal olarak en baştan beri varolduğu kanısını taşıdıklarından herhangi bir şekilde mutlak ve göreli artık değerin ayrılmasını ve artık değerin ortaya çıkış ve gelişiminin çözümlenmesini olanaksız kılıyorlardı. Ricardo, doğrudan doğruya 'emeğin değerini' aşan belli bir meta değerinden yola çıkıyordu .Aradaki fark (ona göre) artık değeri oluşturmaktaydı. Ricardo salt bu farkın büyüklüğü ile ilgilenmekteydi. Artık değerin kökenini ortaya koymadan ve mutlâk artık değeri çözümlemeden, doğrudan doğruya artık değerin büyüklüğündeki değişmeyi ele aldı ve sadece göreli artık değeri inceledi. Ona göre üretici güçlerin gelişmesi sadece göreli artık değerin yükselmesini simgelemekteydi.

Oysa, mutlak artık değerin incelenebilmesi için üretimin sonucundan veya artık değerin önsel (a priori) olarak yerini tutan belli bir meta değerinden değil de, emek süreci ile artık değer yaratma sürecinin birliği olan kapitalist üretim sürecinden yola çıkmak gerekirdi.

İşçi, işgününün bir bölümünde kendi işgücünün değerini (gerekli iş zamanı) yeniden üretirken geri kalan zamanda artık değer üretir. Bu açıdan üretici güçlerin gelişimi başta artık değerin varlığı için bir koşul ve ancak ondan sonra artık değerin artışında bir etmen olarak karşımıza çıkar.

Buraya dek burjuva ekonomi politiğinin temel özelliklerini betimledik ve bunları Marx'ın değer ve artık değer teorilerinin ana savları ile karşılaştırdık. Şimdi dikkatlerimizi **Felsefenin Sefaleti** ve **Ücretli-Emek ve Sermaye** üzerine yoğunlaştırıp, bu eserlerde bu savların hangilerinin bulunabileceğini saptayalım.

Felsefenin Sefaleti'nin dikkatli bir incelenmesi, Marx'ın daha o zaman (1848) burjuva ekonomi politiğindeki artık değer teorisinin durumunu bütünüyle saptadığını gösterecektir: «Ricardo'nun değer teorisi mevcut ekonomik yaşamın bilimsel yorumudur...»[27] Genel olarak, burada, Marx, görüşlerini halâ Ricardo'nun değer teorisine dayandırmaktaydı ve **Felsefenin Sefaleti**'nde Proudhon ve izleyicilerine bu açıdan amansızca karşı çıktı.

Felsefenin Sefaleti'nde Marx, Ricardo'nun değer teorisinin özetini içeren **Principles** (İlkeler) adlı eserinden birçok alıntı yapar ve bunu yaparken hiç bir eleştirisel yorum eklemez. Marx'ın burada verdiği tüm temel değer tanımları, Ricardo tarafından verilmiş olanlara uygun düşer. Şöyle ki, bu eserinde «... değeri belirleyen» der Marx, «birşeyi üretmek için harcanan zaman değil, onun üretilebileceği **asgari** zamandır.»[28] Değer burada gerekli emeğin ürünü olarak nitelenmektedir. Değerin bu tanımını, Marx'ın Ricardo'dan yaptığı şu alıntıda bulmak mümkündür: «Emeği metaların değerinin temeli ve metaların üretimi için gerekli emek miktarı oranlarını da mübadelede karşılıklı olarak verilecek mal miktarlarını belirleyen kural olarak kabul etmekle...»[29]. **Felsefenin Sefaleti**'nde Marx, aynı zamanda, teknik ilerlemenin sonucu olarak değerin düşüşünden söz ederken bile «Bu noktaya daha önce Ricardo tarafından işaret edildiğini» vurgular.[30]

Felsefenin Sefaleti Marx'ın emek değer teorisini Ricardo'nunkinden ayıran temel değer tanımından —değerin,

toplumsal niteliği mübadele sürecinde satılmasından kaynaklanan, toplumsal olarak gerekli emek harcanımı ile tanımlanması— yoksundur. Başka bir deyişle, soyut emek kavramını değerin yaratıcısı olarak henüz **Felsefenin Sefaleti**'nde bulamayız.

Ricardo'nun değer teorisine bağlı olduğu süre içinde Marx, aynı zamanda onun para teorisini de benimsemiştir. **Felsefenin Sefaleti**'nde Marx'ın düşüncesi halâ, parayı salt bir dolaşım aracı olarak kabul eden miktar teorisine dayanmaktadır. Engels'e yazdığı 25 Şubat 1859 tarihli mektupta bu noktaya kendisi değinmiştir[31]. **Felsefenin Sefaleti**'nde de şöyle yazmaktadır: «para olarak altın ve gümüşün değeri üretim fiyatları tarafından belirlenmeyen tek metadırlar; o denli ki dolaşımda kâğıt tarafından ikame edilebilirler.»[32] Daha sonraları **Katkı**'da Marx miktar teorisinin ayrıntılı bir eleştirisini yapacaktır.

Bütün bunlara karşın belirtilmelidir ki **Felsefenin Sefaleti**'nde Marx, emek ürünlerinin bireysel mübadelesine dayanan bir üretim tarzında paranın gerekliliği sorununu ortaya atmıştır. Aynı zamanda, Marx Proudhon'u ilgilendiren sorunun —paranın işlevini niçin altın ve gümüşün gördüğünü sorununun— «üretim ilişkileri zinciri ile değil de, birer madde olarak altın ve gümüşün içerdiği özgül niteliklerce açıklanan ikincil bir sorun» olduğunu vurgulamıştır.[33]

Felsefenin Sefaleti'nde Marx bir meta ekonomisinde paranın gerekliliği sorusunu kesin biçimiyle ortaya atmış, ancak henüz bir cevap bulamamıştı. Bunu yapabilmesi için önce değer teorisini ortaya çıkarması gerekiyordu. O sadece paranın zorunlu olarak burjuva toplumundaki üretim ilişkileri —genel— sisteminden geldiğini ve paranın kapitalist üretim tarzına uygun düştüğünü belirtmişti.

Ricardo gibi Marx da, modern toplumun bütününün bir meta olarak emek, yani ücretli emek üstüne kuruldu-

ğu gerçeğini başlangıç noktası olarak almıştır. Bu noktada, emeğin bir değeri olamayacağını öne süren Proudhon ile tartıştı. Proudhon'un savı, emek ile işgücünü birbirinden ayırma zorunluluğunu tümüyle karşısına aldığı için ütopikti. Proudhon ücretli emek olgusuna karşı çıkıyor ve kapitalist gerçekliğin bu temel olgusunun anlamsız olduğunu öne sürüyordu. Böylece, modern toplum düzeninin (kapitalist toplum) özgül niteliği üzerine çok önemli bir polemik başlıyordu.[34]

Marx **Felsefenin Sefaleti**'nde Proudhon'un gerici ve ütopik tutumunu eleştirirken, Ricardo gibi, emek ile sermaye arasındaki mübadelede değer yasasının taşıdığı çelişkinin farkına varmadan, ücretli emeği bir gerçek olarak kabul etmiştir. Bu nedenle D.I. Rosenberg'in aşağıdaki yorumuna katılmak olanaksızdır: «**Felsefenin Sefaleti**'nde artık değer teorisi henüz formüle edilmemişse de, 'bir meta olarak emek' kavramı ile bu teorinin temeli atılmıştı. Marx'ın burada halâ, 'emeğin değeri'nden söz ettiği doğrudur, ancak bu özgül metanın özel niteliğini yani kendi içerdiği değerden daha fazlasını ürettiğini keşfetmiş bulunuyordu. Dahası Marx kapitalistin değer yasasına uygun olarak bu artığa kâr biçiminde el koyduğunu göstermişti.»[35]

Bütün bu söylenenlerin ışığı altında, **Felsefenin Sefaleti**'nde yeni bir kavram olan 'meta olarak emek'in varlığı kuşku götürmez. 'Meta olarak emek'in kendi içerdiği değerden daha fazlasını üretmesi meselesine gelince, Smith ve Ricardo da bunun farkındaydılar. Marx kendisi, Smith'in «artık değerin gerçek kökenini kavradığın» yazar.[36]

Ancak ne Smith, ne de Ricardo artık değerin 'meta olarak emek' tarafından üretildiğini ve bu artık-değere kapitalist tarafından, değer yasasına uygun olarak kâr biçiminde el konduğunu gösteremediler. Gerçekten ilk

bakışta, artık değer değer yasası ile çelişiyor gibi görünse de, aslında eşit değerlerin mübadelesi yasasına uygundur. Ancak **Ücretli-Emek ve Sermaye**'de «değer yasası temelinde ücretli emek ile sermaye arasındaki mübadele» sorununu çözmek için uğraşmışsa da, Marx gerek **Felsefenin Sefaleti**'nde, gerekse **Ücretli-Emek ve Sermaye**'de bu noktaya ilişkin gerekli kanıtı getirememiştir.

Ücretli-Emek ve Sermaye'de Marx dikkatini «bir meta olarak emek» ve ücretli emek ile sermaye arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Burada, sermayeyi bir toplumsal ilişki olarak değil de, birikmiş emek olarak, belli bir miktarda hammadde, iş aletleri, ve geçim aracı olarak ele alan burjuva ekonomi politiğini eleştirir. Sermayenin burjuva toplumunun bir üretim ilişkisi olduğunu vurgular. Belli miktarda meta ancak doğrudan, canlı emekle mübadele edildiğinde sermaye olabilir. Bu mübadele aracılığıyla toplumun sadece bir bölümüne ait olan bir güç olarak bu miktar kendini çoğaltır.

«Çalışma yeteneğinden başka hiç bir şeyi olmayan bir sınıfın varlığı, sermayenin zorunlu bir önkoşuludur.»[37] Sermaye ile ücretli emek arasındaki mübadele sonucu kapitalist «işçinin... birikmiş emeğe önceden içerdiğinden daha fazla değer kattığı... yaratıcı gücü», emeği elde eder.[38]

Burada, henüz burjuva ekonomi politiğinin terminolojisini kullanan Marx'ın, meta olarak işgücünün en önemli özelliğinin, işçinin kendi işgücünün değerinden daha fazlasını üretme yeteneğini kapsayan kullanım değeri olduğunu kabul ettiği yargısına varabiliriz. Bu noktada Marx ücretli emek ile sermaye arasındaki sorunu çözmeye çok yaklaşmıştır. Ancak gerçek çözüm halâ ortada yoktur ve gene D.I. Rosenberg'in «artık değer teorisinin temelleri **Ücretli - Emek ve Sermaye**'de bulunabilir»

yargısına ve aşağıdaki sözlerine katılmak olanaksızdır: «Sermayenin kârının (artık değer) değer yasası ihlâl edilerek değil, tam aksine ona uygun olarak elde edildiği gösterilmiştir.»[39] Gerçekte Marx halâ bu sorunu çözmek zorundaydı ve bunu başarmak için herşeyden önce değer teorisini geliştirmeli; işgücü dahil olmak üzere metaların ve meta üreten emeğin iki yönlü niteliklerini ortaya koymalıydı.

1840'lar, Marx'ın iktisat teorisinin gelişiminde önemli bir aşamayı simgeler. Burjuva toplumunun yasalarının belirlenmesi konusunda klasik burjuva iktisatçılarının vardıkları sonuçların değerlendirilmesine ilişkin olarak Marx şöyle yazar: «Klasik ekonomi politik nesneler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse dokunmakla birlikte, onu bilinçli olarak formüle edemez. Burjuva kalıbın içinde kaldığı sürece bunu başarma olanağı da yoktur.»[40] «Nesneler arasınadki gerçek ilişkinin bilinçli olarak formüle edilmesi« Marx'a kalmıştı. Bu nedenle Marx ve Engels'in herşeyden önce diyalektik ve maddeci tarih kavramını geliştirmeleri gerekiyordu.

1840'lardaki eserlerinde Marx, tutarlı bir iktisat teorisi oluşturmadan önce geliştirilmesi gereken değer ve artık değer teorilerinin gerekli koşullarını ve tekil ögelerini ortaya koydu. Ancak, emek ile sermaye arasındaki mübadele konusunda, ekonomi politiğin devrimci dönüşümünü simgeleyen, burjuva yaklaşımdan Marksist yaklaşıma geçiş bu yıllarda yapılamadı. 1840'ların sonundaki çalışmalarında Marx bu noktaya o denli yaklaşmıştı ki, Engels **Felsefenin Sefaleti** ve **Ücretli-Emek ve Sermaye**'nin bunu gösterdiğini kabul eder.

«Öte yandan, Marx'ın daha o zaman... 'kapitalistin artık değerinin' sadece nereden geldiğini değil, **nasıl** ortaya çıktığını da gayet iyi bilmekte olduğunu, **Felsefenin**

Sefaleti 1847, ve ücretli emek ve sermaye üstüne söylevleri kanıtlar.»[41] Buna karşın, Marx'ın bu aşamayı yapması, ekonomi politiği devrimcileştirmesi için daha on yıla ihtiyacı vardı (1847-57). Sonradan Marx, kendisi **Felsefenin Sefaleti**'nin «20 yıllık bir çalışma sonucu **Kapital**'de geliştirilen kuramların tohumlarını taşıdığını» söyleyecektir.[42]

Bölümün başında ortaya attığımız soruya —Marx'ın 1849 Ağustos'unda Londra'ya geldiğinde, birlikte getirmiş olduğu teorik birikim neydi? sorusuna— ciddi bir cevap getirmeye çalıştık. Bu cevap, aynı zamanda neden konunun incelenmesinin sıfırdan (yeni baştan) başlaması gerektiğini gösterecektir. **Katkı**'nın **Önsöz**'ünde Marx şöyle der: «**British Museum**'da ekonomi politiğin tarihine ilişkin olarak toplanmış olan muazzam miktardaki materyal, Londra'nın burjuva toplumunu gözlemlemek açısından taşıdığı üstünlük ve son olarak Kaliforniya ve Avusturalya'da altının keşfi ile bu toplumun girmiş olduğu yeni gelişme aşaması, beni yeniden en baştan başlamaya ve yeni materyal üstünde dikkatle çalışmaya yöneltti.»[43] Bu sözleri biraz açmak gerek.

Ekonomi politiğin tarihinin incelenmesi Marx'ın ekonomik çalışmalarının büyük bir bölümünü oluşturmuş ve kapitalist gerçekliğin belirlenmesinde önemli bir araç olmuştur. Buna ilişkin olarak Engels şöyle yazar: «Tarih sürecinde, (tarih) yazınında olduğu gibi, evrim genel olarak en basitten en karmaşık ilişkilere doğru ilerlediği için ekonomi politiğin tarihsel gelişimi de eleştirinin bir çıkış noktası olarak alabileceği doğal bir ipucunu oluşturur.»[44]

1844 ile 1845 arasında Marx, Paris'te burjuva ekonomi politiği üzerine çalıştı ve üstüne eleştirisel notlar düştüğü sekiz burjuva iktisatçısının eserlerinden parçalar aldı.[45] 1845 ile 1847 arasında da çalışmalarını Brüksel ve

Mançester'de sürdürdü ve çalışma kaynaklarını önemli ölçüde genişletti.[46]

1849'da Londra'ya gelen Marx, burada **British Museum** kütüphanesinde çalışma ve genel olarak ekonomi politik, özel olarak da İngiliz ekonomi politiğinin tarihi üzerinde düzenli bir araştırma yapmak olanağını buldu. Klâsik İngiliz ekonomi politiği (William Petty, Adam Smith, David Ricardo) burjuva siyasal düşüncesinin doruğuna ulaşmıştı ve bu nedenle de Marksizmin kaynaklarından birini oluşturdu. Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın Londra'ya vardıktan kısa bir süre sonra ekonomi politiğin tarihi üzerinde derin bir araştırmaya girmesi şaşırtıcı olmasa gerek.

Londra'nın, o sıralarda, kapitalist dünyanın rakipsiz merkezi oluşu, Marx'ın iktisat teorisinin gelişiminde ayrı bir önem taşır. Kapitalizmin kaderi İngiltere'de çizilmekteydi. «Bu nedenle, bunalımlar devrimleri önce kıtada (kıta Avrupası) üretseler de, herşeye karşın, bunların temeli İngiltere'de atılmıştır...» diye yazıyordu Marx, 1850'de. «Öte yandan, kıta devrimlerinin İngiltere üzerindeki etkilerinin derecesi aynı zamanda burjuva yaşam koşullarını ne denli hedef aldığı veya siyasal formasyonlarına ne ölçüde isabet ettiğini gösteren termometredir.»[47]

Ekonomik sorunların incelenmesini sürdürmek ve genişletmek gereği, Marx ve Engels'in işçi sınıfının devrimci teorisini ve bilimsel sosyalizmin temelini kurmak için verdikleri uğraşta da öngörülmekteydi. 1848/49 Devriminin başarısızlığı o sıralarda işçi sınıfının görüşünü temsil eden «Neue Rheinische Zeitung» un kapatılmasına yolaçtı. Kızıl renkte basılan son sayı 19 Mayıs 1849'da yayımlanmıştı. Yazarlar, kendilerine ilişkin olarak, Köln işçilerine hitaben şöyle diyorlardı: «Son sözleri(miz), her zaman ve her yerde 'işçi sınıfının kurtuluşu' olacaktır.»[48]

Londra'ya gelişinden sonra Marx'ın ilk çabaları «Neue Rheinische Zeitung»un devamı olarak yeni bir yayın kurmaya yöneldi. Yayının adı «Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue» oldu. Yazılar Londra'da hazırlanıyor ve basım Hamburg'da yapılıyordu. 1950 Mart'ı ile Kasım'ı arasında yayımlanan ilk altı sayıda Marx «Bildiri» başlığı altında ortaya koyduğu görevi — «...yaşadığımız devrim dönemini, buna katılan partilerin niteliklerini ve bu partilerin niteliklerini ve onların varlık ve mücadelelerini belirleyen toplumsal ilişkileri açıklamak»— yerine getirdi. Marx bir gazeteye oranla derginin özel üstünlüğünün «tüm siyasal hareketin temelini oluşturan **ekonomik** ilişkilerin ayrıntılı ve bilimsel incelenmesi»ne olanak sağlaması olduğu yargısındaydı.[49]

Bu çok önemli açıklama bize, Marx'ın Londra'ya geçtikten hemen sonra iktisat teorisini geliştirme görevini yüklendiğini gösterir. Ancak bu yoğun çalışma, kısa bir süre sonra, 1850'de başlayacaktı. **Katkı**'nın **Önsöz**'ünde Marx şöyle yazar: «1848 ve 1849'larda «Neue Rheinische Zeitung»un yayımlanması ve onu izleyen olaylar, yeniden ancak 1850'de Londra'da başlayabildiğim çalışmalarımı sekteye uğrattı.»[60]

«Politisch-ökonomische Revue» de Marx geliştirmiş olduğu maddeci tarih görüşünün somut tarihsel olayların çözümlenmesine nasıl uygulanacağına ilişkin mükemmel örnekler verdi. Derginin ilk sayısında, Engels'in Marx'ta «birkaç yılı kapsayan, tüm Avrupa için tipik olduğu kadar eleştirisel olan bir gelişme sürecinin altında yatan nedensellik bağlamlarını ortaya koyma» girişiminin «yani siyasal olayları kendi görüşüne uygun düşen bir biçimde, en son kertede, ekonomik olan çıkış nedenlerine kadar irdelemesi»nin ilk örneği olarak nitelediği, önde gelen eserlerinden biri olan **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, 1848-50**'nin ilk bölümü yayımlandı.[51]

Bu çalışmada ve aynı zamanda Engels'le birlikte kaleme aldığı uluslararası nitelikteki **Revue**'nun üç sayısında Marx 1848/49 Devrimlerinin başarısızlığını açıklama görevini üslendi. Küçük burjuva demokratlar «devrimin, kişi olarak önderlerin ihtiraslı kıskançlıkları ve halkın çeşitli eğiticilerinin uzlaşmaz görüşleri yüzünden başarısızlığa uğradığını» ileri sürüyorlardı.[52] Marx ve Engels bu görüşü «aşırı bayağı» olarak nitelendiriyorlar ve devrim hareketini nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyuyorlardı. Daha önce geliştirdikleri maddeci tarih görüşüne uygun olarak Marx ve Engels, devrimin burjuva üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin sonucu olduğunu gösterdiler. «Böyle bir devrim ancak şu iki etmen, yani **modern üretim güçleri** ile **burjuva üretim biçimleri (forms of production)** birbirinden farklılaştığı zaman olanaklıdır.» Ekonomik bunalım üretim ilişkileri ile üretim güçleri arasındaki çelişkinin ifadesidir. Buradan çıkarak vardıkları yargı şuydu: **«Yeni bir devrim ancak yeni bir bunalımı izleyebilir. Ancak ikincisi olduğu kadar birincisi de kesindir.»**[53]

Bu yargılar, Proudhon gibi toplumun sosyalist dönüşümünü kapitalist gelişimin zorla geriletilmesine yönelen ekonomik tedbirlerle, kısacası reformist yöntemlerle sağlamayı düşleyen küçük burjuva sosyalistlerinin görüşlerine bütünüyle ters düşüyordu. Marx ve Engels'in ütopik ve öğretisel **(doctrinaire)** olarak niteledikleri küçük burjuva sosyalizminin aksine, bilimsel ve devrimci sosyalizm **«... genel olarak bütün sınıf farklılıklarının kaldırılması,** bunun dayandığı tüm üretim ilişkilerinin kaldırılması, bu üretim ilişkilerine uygun düşen tüm toplumsal ilişkilerin kaldırılması ve bu toplumsal bağlamdan doğan bütün fikirlerin devrimcileştirilmesi için kaçınılmaz bir geçiş aşaması olarak proletaryanın **sınıf diktatörlüğünü»** öngörür.[54]

Marx ve Engels bilimsel sosyalizmin 'sahte kardeş küçük burjuva sosyalizmine karşı mücadelenin son derece önemli olduğunu kabul ediyorlardı. 1840'lardaki eserleri ve bunlar içinde özel olarak **Felsefenin Sefaleti.** Marx'ın başlangıçta bu mücadelede önemli ölçüde klâsik burjuva ekonomisine dayanmak zorunda kaldığını gösterir. Bu durumu Marx'ın ekonomik çalışmalarının devamında tek olmasa bile, en önemli etmenlerden biri olarak kabul etmekteyiz.

Marx ve Engels'in geliştirdiği maddeci tarih görüşünden doğan en önemli sonuç, sosyalist devrimin kapitalist toplumun ekonomik çelişkilerinin kaçınılmaz sonucu olduğunun ortaya konması idi.

Bunun sonucu olarak Marx'ın, dikkatin burjuva toplumuna egemen olan ekonomik devinim yasasının incelenmesine yöneltmesi gerekiyordu. Burjuva ekonomi politiği bu yasayı keşfedememişti. Burjuva üretim tarzını kendi devinimi ve gelişimi içinde düşünmeyip, sabit, evrensel ve değişmez bir gerçek olarak kabul ettiği için bu yasanın izini bile bulamamıştı. Ancak 1840'larda Marx da henüz bu yasayı keşfetmiş değildi. Bütün bu etmenler kapitalist üretim tarzının derinlemesine incelenmesini gerekli kılıyordu. Buna ek olarak, Marx kapitalist ekonomide gelişen bazı yeni olgular üzerine ciddi bir dikkat harcamak zorundaydı.

1848/49 Devriminin başarısızlığının nedenlerinin çözümlenmesinde Marx ve Engels ilgilerini 1848'de Kaliforniya'da altının bulunmasına yönelttiler. «Henüz onsekiz ay olmasına karşın, şimdiden söylenebilir ki, bu keşif Amerika'nın keşfinden bile daha muhteşem sonuçlar doğuracaktır.» diye yazmışlardı, Marx ve Engels, 1850'de.[55] Burada, Marx ve Engels yeni altın yataklarının bulunmasına bağlı olarak üretici güçlerin gelişimindeki yükselmeyi kastediyorlardı.

Kasım 1850'de şöyle yazıyorlardı: «Kaliforniya altın madenlerinin keşfi Amerika'nın refahına bir taç kondurdu. Avrupa'daki tüm dergilerden önce biz... bu keşfin önemine ve tüm dünya ticareti üzerine getireceği kaçınılmaz etkilere dikkati çektik. Mübadele araçlarında bir artışa yol açacağı için, ticarete olumlu etkileri olmakla birlikte yeni keşfedilen madenlerin önemi altın miktarının artmasından doğmamaktadır. Bu önem Kaliforniya'daki maden zenginliğinin dünya pazarında sermayeye verdiği itki, Amerika'nın Batı kıyıları ve Asya'nın Doğu kıyılarının hareketlendirilmesinde, Kaliforniya ve Kaliforniya tarafından etkilenen tüm ülkelerde yeni pazarlar yaratılmasında yatar.»[56]

Böylece, 1850'lerin başında ekonomi politik alanında yoğun çalışmalar Marx için açık bir zorunluluk haline geldi. Londra'da kalışı ona fevkalâde olanaklar sağlıyordu ve o da derhal bunlardan yararlanmaya koyuldu.

II

GERÇEKLER TEPESİ

Marx'ın ekonomik çalışmaları. Bunalımların incelenmesi. «Not Defterleri». «... insan iltifatlarla değil, ekonomik kategorilerle karşılaşıyor.» Ekonomik araştırmanın sonuçları. «Temelde, A. Smith ve D. Ricardo'dan bu yana bilimde herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş.» Ekonomi politikte devrimci dönüşümün önkoşulları. «Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie» (Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları). **Proudhonculuğun eleştirisi. «Komünizm herşeyden önce kendisini bu 'sahte kardeş'ten kurtarmalıdır.**

1850 Temmuz'u dolaylarında Marx, ekonomi politik ve son onyılın siyasal tarihi üstüne yeni ve yoğun çalışmalara başladı. Bu amaçla, sadece iktisatçıların teorik eserlerini değil, aynı zamanda fiyatların, bankacılık tarihinin ve İngiltere ve Avrupa kıtasındaki ekonomik bunalımların tarihine ilişkin konularda uzmanlaşmış kişilerin eserlerinden yararlandı. 1850 Aralık'ının başlarında, Engels'e «Zamanımı mümkün olduğu kadar üretken bir biçimde kullanmak istiyorum» diye yazıyordu[1]. Daha henüz 7 Ocak 1851'de Engels'e, Ricardo'nun toprak rantı teorisini kapsamlı bir biçimde eleştiren bir mektup göndermişti[2]. Mektup, Marx'ın iktisat üstüne olan çalışmalarının ilk meyvelerini verdiğine bir kanıttı.

Marx'ın çalışmaları çok geniş bir alanı kapsıyor; iktisat biliminin iktisat teorisinden, somut iktisat tarihine ve çeşitli kapitalist ülkelerin ekonomik siyasetine kadar varan çeşitli dallarını içeriyordu. Bunun sonucu olarak kapitalist üretim tarzının ve onun üstyapısının tüm boyutlarını inceledi. 1842/43 de, kendisinin de kabul ettiği gibi, olgusal bilginin eksikliğinin farkına varınca 1850'lerdeki ekonomik çalışmaları onu sözcüğün gerçek anlamıyla teorik ve pratik sorularda uzmanlaşmaya götürdü. Radikal bir Amerikan gazetesi olan **New York Tribune**'la uzun süreli ilişkisi de (1851 den 1862 ye kadar) bunu hızlandırdı. «Katkılarımın büyük bir bölümü Britanya ve (Avrupa) Kıta'daki önemli ekonomik olaylara ilişkin makalelerden oluştuğundan, kesin olarak söylemek gerekirse ekonomi politiğin kapsamı dışında kalan pratik ayrıntıları da yakından bilmeye zorlandım.» diye yazıyordu.[3] İlgilendiği ekonomik sorunların ne denli geniş kapsamlı olduğunu görebilmek için **New York Tribune** ve diğer gazetelere yazmış olduğu makalelerden birkaçının başlığını sıralamak yeterlidir: 'Yoksulluk ve Serbest Ticaret - Beklenen çöküş', 'Disraeli'nin Bütçesi', 'Ticaret Refahı', 'Bulanık Mali Durum', 'Bank of England'ın Kararnameleri', 'Maliyeler', 'Papazlar ve On Saatlik İşgünü Mücadelesi', 'Yeni Maliye Üçkâğıtçılığı', 'Gladstone ve Peniler', 'Bütçe', 'Sterlinler, Şlinler, Peniler veya Sınıf Bütçeleri ve Bunlardan Kimin Kazandığı', 'Britanya Ulusal Borçlarının Değişmesi', 'Gazete Eklerinin Vergilendirilmesi', 'Doğu Hindistan Şirketi: Faaliyetlerinin Tarih ve Sonuçları', 'İrlanda Tasarruf Hakkı', 'İngiltere İşçi Sınıfı Hareketleri'. 'On Saatlik İşgünü için Mücadele', 'Hükümetin Mali Başarısızlığı', v.b.

Bu makalelerde ve 1850'lerde yazdığı mektuplarda Marx, bunalım sorusuna büyük bir ilgi gösterdi. Bunun rastlantısal olduğunu söylemek doğru olamaz, çünkü 1858

59'larda Engels'le birlikte bunalımlarla devrim durumlarının doğuşu arasında doğrudan bir bağlantının varlığını saptadılar. Bu aynı zamanda devresel ekonomik dalgalanmaların çözümlenmesine gösterdikleri muazzam ilgiyi açıklar. «Son olaylar bir bunalım olmadan ciddi bir devrimin olamayacağına beni her zamankinden çok inandırdı.» diye yazıyordu, Marx.[4]

Henüz 1855'te Marx yeni bir ekonomik bunalımın yaklaştığına dikkati çekiyordu. (Bu bilindiği gibi 1857 bunalımıdır.) Kapitalist ekonominin durumuna ilişkin yoğun çalışmalar meyvesini vermişti. 23 Ocak 1855 te Lassale'e yazdığı mektupta, Marx şöyle diyordu: «Bana yöneltmiş olduğun birçok ekonomik soruya ilişkin olarak, bildiğim kadarıyla şimdiye dek hiçbir bilimsel ya da, resmi araştırma yapılmamıştır... Şimdi ise, bu sorular üzerine çalışmalar mutlâka yağmur gibi yağacaktır. İngiltere'de bunalım zamanı aynı anda teorik incelemeler zamanıdır.»[5]

Gerçekten de, 1857 sonbaharında ciddi bir bunalım gerçekleşti. «Amerikan bunalımı —ki biz «Revue»nin Kasım, 1850 sayısında geleceğini haber vermiştik— muhteşem oldu» diye yazıyordu, Marx.[6] «Bu denli maddi sıkıntıda olmama karşın, 1849'dan bu yana kendimi hiç bu kadar rahat hissetmemiştim.»[7] Ekim (1857) ortalarından sonra Marx ekonomik çalışmalarını tamamlamak üzere kendi deyimiyle 'çılgın gibi' çalışmaya başladı. Aynı zamanda bunalımlar üzerine o denli zengin belgeler toplamıştı ki, «New York Tribune» a yazdığı seri makaleler dışında bu konuya ilişkin özel bir eser yazmaya niyetlendi.[8] Bunalım kendi içinde ilginç olmanın ötesinde Marx'ı özellikle iktisat teorisini geliştirme açısından hızlandırdı.

Şimdi, bizim için çok önemli olan Marx'ın 1850'lerdeki teorik çalışmalarının değerlendirmesine geçebiliriz

İlk olarak, Marx'ın burjuva iktisatçılarının çalışmalarından yaptığı alıntıları kapsayan sayısız **Not Defterleri'**

nden söz etmek gerekir. 1850 Ağustosun'dan 1853 Haziran'ına kadar Marx, kendisinin numaraladığı, 24 adet not defteri doldurdu, (bunun dışında numarasız sürüyle not defteri daha vardır.) Bu tarihten sonra da Marx'ın belli konularda alıntılar topladığı ve bazılarına yorumlar eklediği birkaç defter daha bulunmaktadır. Bu, toplanan materyalin ilk işlemesi idi. Bunlar arasında şu başlıkları görmek mümkün: **Notlar** (toprak rantı sorunları üzerine çeşitli alıntıları içerir), **Para, Kredi ve Bunalımlar, Bunalımlar Üstüne Kitaplar** (buna ilişkin olarak 18 Aralık 1857 de, Engels'e «İngiltere, Almanya ve Fransa üzerine üç büyük kitaba başladım» diye yazmıştı). **Alıntılar Kitabı (Grundrisse'nin** 'Sermaye üstüne' bölümü için bir dizi alıntıyı içerir), **Parasal İlişkiler Düzeninin Tamamlanması** ve daha bir çoğu.

Not Defterleri, Marx'ın üzerine iktisat teorisini inşa ettiği gerçekler temelinin önemli bir bölümünü içerir. Burjuva ekonomi politiğinin tarihi kapitalizmin tarihinin bir yansımasıdır ve sonuç olarak Marx için kapitalist üretim tarzının her yönden incelenmesinde temel kaynaklardan birini oluşturmuştur.

Bu dönemde Marx'ın teorik çalışmaları nasıl bir yol izlemiştir? Bir Alman dilbilimcisi ve Komünist Birlik'in üyesi Wilhelm Pieper, Engels'e 1851 Ocak'ında şöyle yazmıştı: «Marx, çok içe kapanık bir hayat sürüyor. Tek arkadaşı John Stuart Mill ve Loyd (burada burjuva iktisatçılarının eserleri kastedilmekte-V.V.). İnsan ona gittiğinde iltifatlarla değil, ekonomik kategorilerle karşılaşıyor.»[3] 1851 Ocak'ında Marx çalışmalarının ilk sonuçlarını almaya başlamıştı. Engels'e yazdığı mektuplardan ikisi bunu doğrular.

7 Ocak tarihli mektubunda Marx görevin «genel olarak tarımda bereketliliğin artması ile rant yasasını uyuşturmak olduğunu; bunun tarihsel gerçekleri açıklamada

ve Malthus'un sadece kol işçilerinin değil, toprağın da bozulması (savına dayanan-çev) teorisini iskartaya çıkarmada tek yol» olduğunu belirtir.[10] Diferansiyel rant teorisi, Ricardo tarafından geliştirildiği biçimde, toprak bereketliliğinin azaldığı önsavına dayanıyordu. «İşte, Malthus kendi nüfus teorisine gerçek temeli burada bulmuştur...»[11] Marx mektubunda Ricardo için bu koşulun zorunlu olmadığını ve toprak rantının toprak ürününün fiyatı düşse bile tarım geliştirildiği zaman artabileceğini gösterir.

3 Şubat tarihli mektupta da Marx, Ricardo'nun paranın miktar teorisine dayanan dolaşım teorisini eleştirir. Bu teoriye göre dolaşımdaki para miktarı meta fiyatlarının ve böylelikle ticaret dengesinin ve mübadele oranının düzenleyicisidir. Marx, dolaşımdaki para miktarının artışı veya azalışının ne ticaret dengesi, ne de mübadele oranına bağlı olmadığını belirtir. Bu noktadan çıkarak Marx şu önemli yargıya varacaktır: «Her ne kadar **kredi düzeni** bunalımlar için bir etmense de bunların (bunalımların) izlediği yolun dolaşıma olan bağlılığı 1847 de gördüğümüz gibi devlet otoritesinin aptalca müdahalesinin bunalımı daha da kötüleştirmesinden öte bir bağlılık değildir.» Başka bir deyişle, paranın dolaşımı «en az bunalım tarafından etkilenir».[13] Teorik planda taşıdıkları önemin yanısıra bu sorular ekonomik bunalımların ilâcı olarak para dolaşımında reformu savunan Proundhonculuğa karşı mücadelede önemli idiler.

Her iki mektup ta göstermektedir ki, o dönemde Marx rant teorisini, para teorisini ve dolaşım teorisini henüz ortaya koymamıştır. Ancak asıl ilginç olan Marx'ın burjuva ekonomi politiğinin eleştirisine rant teorisi ve para dolaşım teorisinden başlamış olmasıdır. Bu durum, kesinlikle raslantısal olarak değerlendirilmemelidir; aksine Marx'ın araştırma yöntemine bütünüyle uygundur. Bura-

da Marx'ın kapitalist gerçekliğin incelenmesine nasıl yaklaştığı görülmektedir.

Kapitalizmin daha somut üretim ilişkilerini karşılayan para ve toprak rantı kategorilerinin, Marx'ın çözümlemesinin ilk konuları olmasının nedeni açıktır. Marx buradan kapitalizmin daha derin kategorilerine —değer ve artık değere— geçmiştir. Bunları çıkış noktası olarak almış ve 'yüzey' kategorilere —para, kâr, ortalama kâr, pazar değeri— gelişimini izlemiştir. Bununla birlikte, Marx 1850'lerin başlarında ekonomi politiği devrimcileştirme yolundaki çalışmalarının çoğunu tamamladığı kanısındaydı. Engels'e 2 Nisan 1851 tarihli mektubunda: «Beş hafta içinde, tüm ekonomik çöplükle işimi bitirecek aşamaya geldim*. Bu bitince iktisadı evde çalışacak ve **Museum'** da başka bir bilimin içine dalacağım. Artık bundan sıkılmaya başladım. Temelde, A. Smith ve D. Ricardo'dan bu yana bu bilimde, bireysel ve çoğu kez ustaca yapılan incelemelere karşın, herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş»[14] diye yazıyordu. «İktisadı nihayet bitirdiğine sevindim» diye cevapladı Engels, «Gerçekten aşırı zaman aldı ve sen önemli bulup ta henüz okumadığın bir kitap olduğu sürece yazmaya girişmezsin»[15]. Ancak, Marx'ın ölümsüz eseri **Kapital**'i yazabilmesi için, daha oldukça güç ve hırpalayıcı bir yolu katetmesi gerekiyordu.

Bizler için burada önemli olan, Marx'ın Smith ve Ricardo'nun ekonomi politiğin tarihi içindeki yerlerini ne denli kesin olarak saptadığıdır. Ancak belirtilmelidir ki, bu dönemde Marx henüz belli bir anlamda bütünüyle nesnel olmadığı söylenebilecek klâsik burjuva ekonomisi kavramından kendisini tümüyle kurtaramamıştı.

4 Mart 1853 tarihinde **New York Daily Tribune**'de

* Marx burjuva iktisatçılarının eserleri üzerine tuttuğu **Not Defterlerinden** söz ediyor.

Marx şöyle yazıyordu: «Dolayısıyla, ilk olarak bir ulus yoksulluğa itilmiş ve artık onların sırtından daha fazlası elde edilemez duruma gelince sürülmüşler ve net kazançların bilânçosu çıkarılmıştır! Ricardo'nun ünlü **Principles of Political Economy** (Ekonomi Politiğin İlkeleri) adlı kitabında ortaya konan öğreti işte budur. Yaklaşık 2.000 sterlin yıllık kârı olan bir kapitalist için 100 veya 1000 işçi çalıştırmanın ne farkı vardır? 'Ulusal gelir gene aynı değil mi?' diye soruyor Ricardo. Bir ulusun net gelirinin, rantlar ve kârlar aynı kaldığı sürece, 10 milyon ya da 12 milyonun sırtından çıkarılmış olması üzerinde durulacak bir önem taşımaz.» Hemen bunun ardından Marx, Sismondi'nin Ricardo'yu benzer biçimde eleştirdiği **Nouveaux principes d'economie politique** (Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri) adlı eserinden alıntı verir. Burada zamanını doldurmuş üretim ilişkilerine bağlı kalan Sismondi'nin görüşünü paylaşmadığını belirtir ve aynı zamanda Ricardo'yu da eleştirir. 1862'de **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üzerine çalışırken Ricardo'dan yukarıda geçen alıntıyı yineleyecek, ancak bu kez «Ricardo'nun bilimsel tarafsızlığına» örnek olarak verecektir.[16]

Bu soruya bu denli çok yer ayırmamızın nedeni, klasik burjuva iktisadına bağlılığın, bir anlama, Marx'ın ekonomik görüşlerinin olgunluk düzeyinin göstergesi olmasıdır. Daha 1840'ların sonlarında Marx'ın burjuva ekonomi politiğine ilişkin olarak genelde doğru bir yargıya vardığın görmüştük. 1852'de de Ricardo'yu burjuvazinin en klasik temsilcisi —yorumcusu —ve proletaryanın en sarsılmaz rakibi olarak nitelendirmişti.[17] Ricardo'nun fikirlerinin en derin ve evrensel çözümlemesi ancak **Theorien über den Mehrvert**'te (Artık Değer Teorileri) bulunabilir. «Ricardo'nun acımasızlığı sadece **bilimsel namusluluk** değil aynı zamanda kendi açısından **bilimsel bir gereklilikti** de. Ancak bu nedenle de üretici güçlerin süregelen geliş-

mesinin toprağa dayalı mülkiyeti veya işçileri öldürmesi onun sorunu değildi. Bu gelişmenin sanayi burjuvazisinin sermayesinde değer kaybına yolaçması da onun umurunda değildi... Ricardo'nun fikirleri büyük ölçüde **sanayi burjuvazisinin** çıkarlarına uygun düşüyorsa, bu sadece (sanayi burjuvazisinin) çıkarlarının üretimin veya insan emeğinin üretici gelişimine uygun düşmesinden **ötürüdür** ve bu uygunluk ölçüsündedir. Aksi durumlarda ise, proletaryaya ve aristokrasiye olduğu kadar burjuvaziye karşı da acımasızdır.»[18]

1851 Nisan'ında Marx, burjuva ekonomi politiğine ilişkin çalışmalarını beş hafta içinde tamamlayacağını düşünmesine karşın çalışmalar devam etti. «Genellikle sabahın 9'undan akşamın 7'sine kadar **British Museum**'dayım» diye yazıyordu 27 Haziran 1851'de Weydemeyer'e gönderdiği mektupta. «Üzerinde çalıştığım materyal öylesine kahredici çapraşıklıktaki tüm çabalarıma karşın altı veya sekiz haftadan önce tamamlanamayacak.. Ama bütün bu güçlükler ve herşeye karşın yakında bitireceğim.»[19] 14 Ağustos'ta da buna ilişkin olarak şöyle yazıyordu: «Şimdi, bütünüyle iktisatla uğraşmakta iken...»[20] Kasım 1851'de Marx ve Engels **Economy**'yi (İktisat) yayımlama planlarını tartıştılar[21]. 1852 Mayıs'ında Engels, Marx'a bu eserinin yayımlanması üzerine 'hâlâ' sürmekte olan görüşmelere ilişkin bilgi verdi.[22] Aralık ayına gelindiğinde Marx'ın **Economy** (İktisat) için Almanya'da bir yayımcı bulmaktaki son umutları da boşa çıktı.[23] Ekonomik bunalımın gelişmesi de yavaş olunca, Marx ekonomik çalışmalarını bir ölçüde yavaşlattı. Bununla birlikte Engels'in baskısı devam etti. «**Economy**'yi (İktisat) bitirmelisin» diye yazıyordu Marx'a 1853 Mart'ında[24]. Marx' da bunu istiyordu. Komünist Birlik'ten Adolf Cluss'a şu satırları yazdı: «Halâ... birkaç ayımı kendime harcayarak **Economy**'yi (İktisat) bitirebileceğim günün gelmesini bek-

liyorum. Ama, artık bunu başaramayacağım gibi gözüküyor.»[25] 1857 yazında iki kez iktisat teorisini betimleme girişiminde bulunan, ancak her ikisinde de çalışmasını kesmek zorunda kalan Marx'ın ekonomi politiğin formülasyonuna başlaması için 1857 Ekim'ini beklemesi gerekiyordu.

1857 Temmuz'unda, 'bayağı' iktisatçıların, Bastiat ve Carey'in eserleri üzerine tamamlanmamış bir taslak çıkardı. Marx'ın başlık olarak taslakta sözü edilen Bastiat'ın kitabının adı, **Harmonies Economiques**'i (Ekonomik Ahenk) seçmesi, kitap üstüne kapsamlı bir eleştiri yazmaya niyetlendiğini gösterir. Ancak kısa bir süre sonra ayrıntılı bir eleştiriye değmeyeceğine karar vererek niyetinden vazgeçti.

Marx'ın bizlere bıraktığı bu taslak salt bir eleştiri olmanın çok ötesindedir. Taslağın başındaki Önsöz'de Marx burjuva ekonomi politiğinin durumunu açıkça sergiler. Böylelikle Marx, ilk kez 17. yüzyıl sonunda Petty ve Boisguillebert'in eserleri ile başlayan ve 19. yüzyılın ilk otuz yılında Ricardo ve Sismondi'nin kitapları ile sona eren klâsik burjuva iktisadının sınırlarını kesin olarak göstermiştir.

Marx'ın belirttiği gibi daha sonraki burjuva iktisatçıları ya klasik yazarların taklitçileri ya da onların gerici eleştirmenleri idiler. Fransız iktisatçısı Bastiat ve Amerikalı Carey bunun en belirgin örneklerini oluşturur. Her ikisi de «klasik iktisatçıların uzlaşmaz niteliklerini betimledikleri üretim ilişkilerinin uyumluluğunu göstermeyi» gerekli bulmaktaydılar.[26]

Bu iki iktisatçının görüşlerini yetkinlikle çözümleyen Marx, şöyle der: «Her ikisinin de birbirinden kesinlikle farklı, hatta çelişen ulusal çevreleri herşeye karşın aynı tavırları benimsemelerine yolaçmıştır.»[27] Carey Amerika'nın ekonomik ilişkilerini İngiltere ile karşılaştırmış ve İn-

giltere'de burjuva toplumunun saf biçimiyle bulunmadığını, gelişimin feodal dönemin ilişkilerince engellenmiş ve etkilenmiş olduğunu, bunun esas olarak devletin ekonomik hayata müdahalesinde kendini gösterdiğini ileri sürer. Ona göre, İngiliz toplumunu bölen uzlaşmazlıklar ve İngiltere'nin dünya pazarına getirdiği uyumsuzluklar bunun sonuçlarıdır. Oysa feodal kalıntıların bulunmadığı Amerika'da Carey üretim ilişkilerinin tam bir uyumlulukla geliştiği kanısındaydı.

Burada ortaya çıkan soru kapitalizmin ekonomik yasalarının genel karakteri ile ilgiliydi. Carey'in görüşlerini çürüten Marx, ilk olarak çeşitli gelişme özelliklerinin dışında Amerikan kapitalizminin temelde İngiliz kapitalizminden hiç bir farkı olmadığını gösterdi.

İkinci olarak Marx, Carey'in sözünü ettiği dünya pazarındaki uyumsuzlukların sadece şu veya bu ülkede kapitalist toplumun içsel çelişkilerinin en gelişmiş ifadesi olduğunu ortaya koydu.

Carey'den farklı olarak Bastiat, Fransız burjuva toplumundaki karşıtlıkları Fransa'daki ekonomik ilişkilerin geri kalmış karakterine bağlar ve İngiltere'nin uyumlu kapitalist gelişmenin ideal örneğini temsil ettiğini kabul eder. Bu bağlam içinde —Marx'ın belirttiği gibi— 'uyumluluğu sadece düşleyen' Bastiat Carey'den daha alt düzeydedir.[28] Ancak Marx'a göre, kapitalist üretimi toplumun uyumlu gelişmesinin ölümsüz ve doğal ideali olarak kabul ettiklerinden her ikisi de aynı biçimde tarih-dışı idiler. Marx bu iki bayağı iktisatçının görüşlerine toplumun ekonomik formasyonu öğretisiyle karşı çıktı. Bu öğretiye göre yüksek ölçüde sanayileşmiş ülke görece gerikalmış ülkeye sadece kendi geleceğinin imgesini gösterir. Marx'ın iktisat teorisinin, büyük ölçüde İngiltere'nin ekonomik gelişmesinin olguları üstüne geliştirilmesine karşın ger-

çekten genel bir geçerliliğe sahip olmasının nedeni budur.

Öteki bölüm —**Katkı**'nın ünlü 'Onsöz'ü— 1857'nin Ağustos sonu ve Eylül başlarında kaleme alındı. Ancak Eylül ortasında Marx çalışmasına ara vermek zorunda kaldı.

Marx daha sonraları şunları yazar: «Henüz kanıtlanması gereken sonuçları önceden ileri sürmenin bana kafa karıştırıcı gelmesi nedeniyle tasarlamış olduğum genel girişi bir yana bıraktım. Beni gerçekten izlemek isteyen okurun tikelden genele varmak için karar vermesi gerekiyor.»[29]

Hernekadar bu 'Giriş' bir taslak niteliğinde idiyse ve hiç bir zaman tamamlanamamışsa da Marx'ın konu üstündeki düşüncelerini ve kurmuş olduğu iktisat teorisinin yöntemini her yerden daha ayrıntılı bir biçimde içerdiğinden büyük bir öneme sahiptir.

Marx gözlemlerinde maddeci tarih görüşü tezini, özellikle toplumsal üretime öncelik tanıyan tezi çıkış noktası olarak almıştır. Burjuva üretim tarzını ölümsüz olarak gören ve bunu her üretime genelleyen burjuva iktisatçılarından farklı olarak Marx, kendi teorik çözümlemesine konu olarak toplumsal olarak belirlenmiş üretimi, modern burjuva üretimini almıştır.

Marx burjuva yazında (literatürde) alışılmış olan ekonomi politiğin üretim, bölüşüm, mübadele ve tüketim olarak bölünmesini eleştirir ve üretimin önceliği tezini ayrıntılarıyla kanıtlar. Toplumsal üretimin, ekonomik araştırmanın öznesi olduğunu ortaya koyar ve üretim, bölüşüm, mübadele ve tüketimin tek bir bütünün parçaları olduğunu ve, her organik bütünde olduğu gibi, birbirleriyle etkileşim içinde olduklarını gösterir.

Marx, klâsik ekonomi politiğin tutarsız ama önemli bir özelliğini açıklamayı başarmıştı. Emek, değer teorisi-

ne bağlı olan klasik iktisatçılar 'üretim teorisyenleri'ydiler ve buna karşın ekonomi politiğin biricik konusunun bölüşüm olduğunu öne sürmüşlerdi. Marx'ın gösterdiği gibi bunun nedeni, burjuva iktisatçılarının üretimin (kapitalist üretim tarzının-ç) ölümsüz ve değişmez olduğunu düşünmeleri, bölüşüm biçimlerini ise üretim biçimlerinden **(forms of production)** ayrı olarak kabul etmeleri ve onları değişim ve gelişimleri içinde değerlendirmemeleriydi. İkinci olarak da, toplumsal üretimin yapısını saptama çabalarında klâsik iktisatçılar üretim aletlerinin ve toplum üyelerinin üretimin çeşitli alanlarına dağılımının üretimin içsel bir momenti olduğuna ve bu dağılımın üretimin yapısını belirlediğine içgüdüsel olarak inanmışlardı. İşte kesinlikle bu nedenle Ricardo, ekonomi politiğin asıl konusunun üretim değil, bölüşüm olduğunu öne sürmüştür. Toplumsal üretimin tüm öğelerinin diyalektik birliğinin çözümlenmesi Marx'ın, burjuva ekonomi politiğinin sınırlılığını aşabilmesinde ve üretim biçimlerinin ifadesinden başka bir şey olmayan bölüşüm biçimlerinden ekonomi politiğin gerçek konusu olarak üretim ilişkilerinin çözümlemesine geçebilmesini sağladı.

'Giriş'teki ekonomi politiğin yöntemine ilişkin bölüm çok önemlidir. Burada Marx, ilk kez bilimsel yöntemi (soyuttan somuta ilerleme) tanımlamasının yanı sıra bu yöntemin idealist Hegelci anlayışla değerlendirilmesini eleştirir. Soyuttan somuta ilerleme yönteminin diyalektik maddeci yorumu, çözümleme için başlangıç noktasını oluşturan somutun, araştırmanın sonunda, zıt yönlerin birliği ve çeşitli tanımların sentezi olarak yeniden karşımıza çıkması anlamına gelir. Bilimsel soyutlama burada somuta, gerçeğe, bu gerçeğin bir önvarsayımı olarak ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Soyut düşünce süreci gerçek tarihsel sürece uygun düşmelidir.

'Giriş' Marx'ın 1857 sonbaharında iktisat teorisinin

yöntemsel temellerini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuş olduğunu gösterir.

1857 sonunda, bu arada yeralan bunalımın doğrudan etkisiyle Marx nihayet 1850'lerdeki araştırmalarının sonuçlarını toparlamaya başladı. 21 Aralık 1857'de Lassale'e şu satırları yazdı: «Süregelen ticari bunalım beni, iktisat ilkelerinin formülasyonu üzerinde ciddi bir dikkat harcamaya itti...»[30]

Marx'a bunalımın gelişimi üzerine sürekli bilgi sağlayan Engels şunları yazıyordu: «Bu bunalımda, aşırı üretim şimdiye kadar görülmemiş ölçüde yaygınlaştı...»[31] Bunalımlar tarihinin çağdaş araştırıcıları Engels'in bu yargısını bütünüyle doğruluyorlar.

Marx iktisat teorisinin geliştirilmesinde, akla gelebilecek her yönden, tüm gücünü kullandı. «Tufandan önce en azından taslağını çıkarabilmek için çılgınlar gibi gece, gündüz ekonomik çalışmalarımı toparlamaya çalışıyorum.»[32] Bu satırlar 8 Aralık'ta yazılmıştı. Aynı ayın 18'inde ise şöyle diyordu, Marx: «Genellikle sabahın dördüne kadar süren, muazzam bir çalışma içindeyim.»[33]

1857 bunalımı sabırsızlıkla beklenen devrim ortamını yaratmadı. Sonraları Marx, ekonomik bunalımlar teorisini ortaya koyarken kapitalizmde aşırı üretimin yol açtığı bunalımların en temel özelliklerden birinin, değişken olmayan sermayenin yenilenmesine dayanan devresellikler olduğunu belirtti. Marx «sürekli bunalım yoktur» der.[34] Ekonomik bunalımların burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin gerçek anlamda merkezileşmesi, vahşi bir biçimde dengelenmesi olduğunu ve aynı zamanda üretici güçlerin gelişimini güçlü bir biçimde hızlandırdığını göstermiştir.[35] Bunu şöyle vurgular: «Doğan bunalımlar normal koşullar altında ve kendi sınırları içinde üretici güçlerde ancak çok daha yavaş olarak elde edilebilecek bir gelişimi sağlamak üzere eşanlı olarak onu (kapitalist

üretimi) ileri ve (kendi sınırlarının) dışına iter ve hızla ilerlemeye zorlar.»[36] Bu sözler kapitalist üretimin uzlaşmaz doğasını açıkça sergilemektedir.

Kapitalist toplumun ekonomik çelişkilerinin bir ifadesi olarak ekonomik bunalımlar, bundan ötürü, kapitalist üretim tarzının tüm gelişme olanaklarını yitirdiği anlamına gelmezler.

1859 Ocak'ında **Katkı**'nın 'Önsöz'ünde Marx şu yargıyı ortaya koydu: «Hiç bir toplumsal düzen onu yaşatan üretici güçlerin tümü gelişmeden yokedilemezler...»[37] Kanımca Marx'ın 1857 ve 1858'de 1857 bunalımı üstüne olan somut çalışmaları bu tezi ortaya koyabilmesinde temel bir önem taşımaktadır. (Hatta öyle ki, Engels'le birlikte bunalımlar üzerine özel bir eser yazmayı bile düşünmüştür).[38] Ancak en önemlisi, Marx'ın burjuva toplumunun devinim yasasını tam bu yıllarda keşfetmesi ve artık değer teorisini ortaya koymuş olmasıdır.

Bununla birlikte Marx bütün bunları henüz farklı bir biçimde ele almaktaydı. «Yeni bir devrim ancak yeni bir bunalımı izleyebilir. Ancak ikincisi olduğu kadar birincisi de kaçınılmazdır.»[39] Marx devrimin nesnel karakterini doğru olarak vurgulamakla birlikte devrim ile kapitalist üretim tarzının devirsel **(cyclical)** gelişimi arasındaki ilişkiye çok dolaysızca yaklaşmaktadır.

Ancak her ne olursa Marx'ın bir deha örneği olan eseri **Grundrisse der Kritik der Politischen Okonomie**'yi (Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları) kesinlikle 1857 bunalımına borçluyuz. Bu eser üstüne olan çalışması boyunca Marx, bir çok önemli buluş yapmıştır.

Marx, elli formayı bulan **Grundrisse**'yi inanılmaz bir hızla, 1857 Ekim'i ile 1858 Mayıs'ı arasında yazdı. Bu eserinde Marx ilk kez değer ve artık değer teorilerini ayrıntılı bir biçimde formüle ediyor ve (maddeci tarih görüşünün geliştirilmesinden sonra) ikinci büyük keşfini yapı-

yordu. **Grundrisse** bizleri Marx'ın yaratıcı laboratuvarına götürür ve Marx'ın iktisat teorilerini geliştirdiği süreci adım adım izlememize olanak sağlar.

Daha ilerki bir tarihte Marx değer ve artık değer teorilerini **Kapital**'in birinci cildinde ortaya koyacaktır. Ancak Marx'ın vurguladığı gibi —ki önemli olan da buydu— «Sunuş yönteminin doğal olarak araştırma yönteminden farklı olması gerekir. İkincisinde (araştırma) materyalden derinliğine yararlanmalı, değişik gelişme biçimleri çözümlenmeli, içsel bağlantılar izlenmelidir. Ancak bu çalışma yapıldıktan sonra gerçek devinim yeterli ölçüde betimlenebilir.»[40] Marx'ın sözünü ettiği araştırma yöntemi **Grundrisse**'de ihmal edilmiştir. **Grundrisse**'yi incelediğimiz zaman yeni bir teorinin doğuşunu olduğu gibi yaşarız.

Marx, kendi teorisi üstüne çalışmaya Proudhon'un küçük burjuva ekonomik görüşlerinin eleştirisi ile başladı. Bunun için yeterli neden vardı ortada. Marx Proudhon'u eleştirmenin, bu sözde-sosyalist 'sahte kardeş'in görüşlerini irdelemenin bilimsel sosyalizm için önemli bir görev olduğu kanısındaydı. Daha sonraları Marx «toplumsal üretimin gerçek, tarihsel gelişiminin anlaşılmasını sağlayan eleştirisel ve maddeci sosyalizme yol açmak için en son olarak ekonomide Proudhon'un farkında olmayarak temsil ettiği ideolojiyi kökünden kazımak gerektiğini yazmıştı.[42] Marx ve Engels'in 1857 bunalımı ile bağlantılı olarak bekledikleri devrim ortamı toplumun burjuva düzeninin devrimci yollardan değiştirilmesine ilişkin kesin bir açıklık getirilmesini zorunlu kılıyordu. Proudhon'un kapitalizmin uzlaşmaz çelişkilerinin bankacılık reformu ile ortadan kaldırılması olanağı yönündeki tezi bundan ötürü teorik olarak çürütülmeliydi.

Marx **Felsefenin Sefaleti**'nde Proudhon'un burjuva oplumunun reformasyonunu amaçlayan tezini eleştirmiş-

ti ama bunu yaparken önemli ölçüde Ricardo'nun görüşlerine dayanmaktaydı. Şimdi ise sorun Proudhonculuğu Marx'ın iktisat teorisi açısından, bilimsel sosyalizm açısından aşmaktı. Kapitalist toplumun uzlaşmaz çelişkilerinin «suskun metamorfozlarla ateşlenemeyeceğinin»[42] ve Proudhoncuların burjuva toplum düzenini sürdürmek ve 'pürüzlerini' düzeltmek yolundaki çabalarının işçi sınıfını örgütsüzleştirdiğinin ve onu sosyalist devrim hazırlığından uzaklaştıran sahte bir ütopya olduğunun kanıtlanması gerekiyordu. Bu görevin ne denli önemli olduğu Engels'in Marx'ın **Fransa'da İç Savaş** adlı eserine yazdığı 'Giriş'ten de anlaşılabilir. Bu 'Giriş'te Engels, Proudhoncuları Komün'ün ekonomik hatalarından doğrudan sorumlu tutar. Engels Komün'ün «Sosyalizmin Proudhoncu ekolü için bir mezar» oluşturduğunu yazmıştır.[43]

Grundrisse'de Marx öngörmekte olduğu görevi yerine getirdi. Eserde Marx, kendi değer ve artık değer teorilerini ortaya koymanın yanısıra Proudhonculuğa da kesin bir darbe indiriyordu.

Ancak **Grundrisse**'de yeralan bu 'yapıcı' eleştirinin ana hedefi Marx'ın o güne dek en önemli başarılarını sağlarken kendine çıkış noktası olarak aldığı klasik burjuva iktisadı idi.

III

BURJUVA TOPLUMUNUN «EKONOMİK HÜCRE YAPISI»

«Grundrisse» neden 'Para Üstüne' adlı bölümle başlar? Değerin izinde. Proudhoncuların parayı 'aşağılaması'. Gerekli emek kavramı. Değer ve fiyat. Metanın bölünebilirliği ve iki etmeni. Burjuva toplumunda emeğin iki yönlü niteliği. «Ekonomik hücre yapısının» araştırılması. Ekonomik olguların bir bütün olarak ve her birinin ayrı ayrı maddi içerikleri ve toplumsal biçimleri.

Grudrisse* Marx'ın 'II.' bölüm olarak numaralandırdığı 'Para Üstüne' bölümüyle başlar. Bunun nedeni Marx'ın en başa 'Değer' başlığını vermek istediği ancak sonradan —**Katkı**'da— 'Meta' olarak değiştirdiği bir bölümü koymak istemesiydi.[1]

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi Marx, değer teorisi üzerine olan çalışmasına Proudhon'un para teorisinin eleştirisi ile başlar. Bunun raslantısal olduğunu söyleyemeyiz. Bu noktada Marx'ın araştırma yöntemini sunuş yönteminden ayıran önemli bir özellik daha karşımıza çıkmaktadır. Para, metanın değerinin en kesin ifadesidir.

* **Grundrisse** ilk kez 1939 ilâ 1941 yılları arasında Almanca olarak SBKP Merkez Komitesi Marksizm - Leninizm Enstitüsü tarafından yayımlandı.

«Gerçekten arkasında yatan değere ulaşabilmek için mübadele değerinden ya da metaların mübadele ilişkisinden başladık.»[2] Para veya başka bir deyişle değerin parasal biçimi, değerin en gelişmiş ve kapitalizme uygun düşen biçimidir. Buna uygun olarak para teorisi doğrudan doğruya değer teorisini izleyecektir. Burjuva ve küçük burjuva ekonomi politiğinin eleştirisinde ve aynı şekilde bizzat öznenin incelenmesinde (hepimizin bildiği gibi bunlar Marx'ta tek ve aynı işlemdir) Marx herşeyden önce dış görünümden içsel doğaya doğru ilerler. Bu nedenle 'Para Üstüne' adlı bölüme 'II.' sırayı vermekle birlikte **Grundrisse**'ye gene de para teorisinin incelemesi ile başlamıştır.

Bu söylediklerimiz araştırma sürecinin özgül bir aşaması ile ilgili. Bu süreç bir bütün olarak ele alındığında soyuttan somuta ilerleme kuşkusuz burada da geçerlidir. Öyle ki, örneğin Marx artık değer teorisini ortaya koymadan önce değer teorisini formüle etmiştir.

Bununla birlikte incelemedeki (araştırmadaki) tekil aşamalar ele alındığında sunuş sürecinin özelliği olarak Marx'ın, eşyanın içsel doğasına ulaşmak için dış görünümden hareket ettiği, örneğin metadan paraya değil de, paradan metaya doğru ilerlediği ortaya çıkar.

Marx para kategorisinin anlaşılmasını değerin (içsel) doğasının gerçekten anlaşılıp anlaşılmadığının bir göstergesi olarak değerlendirir. Daha sonraları Ricardo'nun değer teorisini eleştirirken Marx, Ricardo'nun «emeği sadece **değerin büyüklüğünün bir ölçüsü** olarak ele aldığını ve bu nedenle kendi değer teorisi ile paranın doğası arasında hiç bir bağlantı kuramadığını» belirtir.[3] Geliştirdiği değer teorisine dayanarak Marx **Grundrisse**'de paranın miktar teorisine ayrıntılı bir eleştiri getirmiş ve «Ricardo'nun para teorisinin bütünüyle çürütüldüğünü...» yazmıştır.[4]

Grundrisse'de Marx, Proudhon'un para teorisinin

eleştirisinin «Proudhon'un dolaşım teorisi ile genel teorisini —değerin belirlenmesi teorisi— bağlayan temel gizi görmemizi sağlayacağını» belirtir[5]. Şimdi Marx'ın Proudhon'un ütopik para teorisini nasıl değerlendirdiğini ve kendi değer teorisini adım adım ortaya koyduğunu görelim.

'Para Üstüne' bölümü Proudhon'un bir izleyicisi olan Darimon'un bir yıl önce basılan **De la reforme des banques** (Bankalar Reformu Üstüne) adlı kitabının ayrıntılı bir değerlendirmesi ile başlar. **Katkı**'da Marx bu kitabı Proudhon'un «melodramatik para teorisinin» bir özeti olarak niteler.[6] Proudhoncular, öteki metalara oranla altın ve gümüşün ayrıcalıklı durumunu ekonomik bunalımların ve özellikle kapitalist düzenin tüm kötülüklerinin nedeni olarak görmüşlerdir. «Ne yazık ki **paranın** aşağılanmasının ve **metaların** yüceltilmesinin sosyalizmin gereği olduğunu ciddi bir biçimde öne sürmek Bay Proudhon ve okuluna düştü...»[7] Güçlüklerden kurtulmak için Proudhoncular altın ve gümüşün yerine 'emek para' ya da 'saat fişleri'ni, yani işçiye verilecek ve onun kaç saat çalıştığını gösterecek olan vesikaları koymayı önerdiler.

Proudhoncular böylelikle bir taşla iki kuş vuracakları kanısındaydılar. Proudhoncular 'emek para'nın, harcanan emeğin doğrudan ifadesi olduğu varsayımı ile, geleneksel kâğıt para gibi altın ve gümüşe çevrilebilirliğine gerek olmadığını öne sürüyorlardı. İlk olarak altın ve gümüşün 'ayrıcalıkları' ortadan kaldırılmalıydı. Böylece altın eksikliğinden doğduğuna inandıkları ekonomik bunalımların temel nedeni aşılmış olacaktı. İkincisi, 'emek para'nın yürürlüğe girmesi, gerçekleşme sorununu bütünüyle ortadan kaldıracağından her metaya doğrudan mübadele olanağı sağlayacaktı. Kısacası, Proudhoncular paranın kaldırılmasını ancak meta üretiminin ve ilişkilerinin sürdürülmesini öneriyorlardı. Marx'ın getireceği eleştirinin me-

talar ile para arasındaki içsel ilişkiyi göstermesi, yani paranın varlığının meta üretim ilişkilerini zorunlu olarak izlediğini kanıtlaması gerekiyordu. Bu zorunlu ilişkinin açığa çıkarılması değer teorisinin en önemli yanlarından birini oluşturur.

'Emek para' Proudhon'un buluşu değildi. Robert Owen bu fikri geliştirenlerden bir tanesiydi, ancak Owen emek para' kavramının gerekli koşullarının ortaya çıkabilmesi için kapitalist üretimin yok edilmesini ve komünist ilişkilerin kurulmasını zorunlu buluyordu. Oysa Proudhoncular 'emek para'yı kapitalist üretimin 'yetersizlikleri'ni kapatacak bir araç olarak gördüler. Marx çözümlemesinde, bu 'yetersizlikler'in gerçekte kapitalist üretimin zorunlu sonuçları olduğunu gösterdi.

Proudhoncular 'emek para' teorilerini yürürlüğe koyarak bir banka reformu önerdiler. Marx'ın eleştirisi bu tasarımın çözümlemesi ile başlar.

Darimon'un kitabındaki istatistiksel verileri kullanarak Marx, Darimon'un kredi ile dolaşımdaki parayı karıştırdığını ve bankaların tekelci bir biçimde hem para dolaşımını denetlediklerini hem de kredi ve para piyasalarını düzenlediklerini söylemekle kapitalizmde bankaların rolünü büyük ölçüde abarttığını kanıtladı. Bankaların dolaşımın düzenleyicisi olarak sahip oldukları işlevleri doğru bir biçimde yürütmelerini sağlamak için madeni (altın) para dolaşımının ortadan kaldırılmasının yeterli olduğu yolundaki görüşlerini Proudhoncular bu temele dayandırıyordu. Bu önlemlerin sonucu olarak bunalımların giderileceğine inanılıyordu. Marx, madeni para dolaşımı bütünüyle kaldırılsa bile kapitalist koşullar altında hiç bir bankanın ekonomik bunalımları önleyemeyeceğini gösterdi.

Proudhon ve izleyicileri banka reformunun «bütünüy-

le yeni üretim ve dolaşım koşulları yaratacağı» görüşünü taşıyorlardı.[8] Marx, Proudhoncuların buna dayanarak dolaşımın üretime önceliğini savunduklarını ortaya koydu ve «üretim, bölüşüm ve dolaşım ilişkilerinin içsel bağlarını kavrama konusundaki yetersizliklerini» kanıtladı.[9] Marx'ın çözümlemesinin ana amacı, bu içsel bağı kesin bir biçimde aydınlığa çıkarmaktı. Çözümlemesinin genel mantığına uygun olarak bu bağın incelenmesinde ilk önemli adım meta üretiminin zorunlu içsel ilişkilerden yola çıkarak para kavramını açıklamaktı. Sorunu bu biçimde ortaya koyan Marx aynı zamanda para teorisinden değer teorisine de bir köprü kurmuş olur. «Gerçek soru şudur: Bir özgül mübadele aracını gerekli kılan burjuva mübadele düzeninin bizzat kendisi değil midir? O her değer için zorunlu olarak bir eş değer yaratmaz mı?»[10] Marx burada paranın doğası, metalarla para arasındaki zorunlu ilişki sorusunu gündeme getirmektedir.

Öte yandan klasik burjuva ekonomi politiği bırakın çözmeyi, soruyu ortaya atabilecek durumda bile değildi. Burjuva iktisatçıları kapitalist ilişkilerin ölümsüz olduğu kanısındaydılar. Onlar için para ve burjuva ekonomisinin öteki kategorilerinin gerekliliği açıktı ve hiç bir özel kanıt gerektirmemekteydi. Marx'ın metalarla para arasındaki zorunlu ilişki sorusunu gündeme getirmesine olanak sağlayan sadece maddeci tarih görüşüdür. Marx soruyu ilk kez **Felsefenin Sefaleti**'nde ortaya atmasına karşın ancak onbir yıl sonra **Grundrisse**'de cevaplayabilmiştir.

Proudhon 'emek para'nın esas üstünlüğünü altın ve gümüş paraya çevrilebilirliğe ihtiyacı olmayışında görüyordu. Marx paranın gerekliliğine getirdiği kanıtı bu tezin çürütülmesi ile başlatır: «Çevrilebilirlik (konvertibilite) —yasal veya başka türlü—...» ister kâğıt para olsun, ister 'emek para' ya da bir başka tür, «hepsinde var olma-

lidir.»[11] Marx «kâğıt paranın altına çevrilebilirliğinin siyasal olarak var olsa da, olmasa da halâ bir ekonomik yasa olduğunu» kanıtlar.[12] «Altına ve gümüşe çevrilebilirlik birimlenmesi altın ve gümüşe dayanan... tüm kâğıt para için pratik bir ölçüdür.»[13]

Kâğıt para altın ve gümüşün sadece temsilcisidir ve kesinlikle onlarla özdeş değildir. Bunun sonucu olarak eğer piyasaya çıkarılan kâğıt para miktarı dolaşım için gerekli altın miktarını (altın dolaşımda olduğu zaman) aşacak olursa bu durumda kâğıt paranın değeri düşürülecek ve eski kur söz konusu olmaktan çıkacaktır. «Çevrilebilirlik» diye yazıyor Marx «karşıtını da, çevrilemezliği de içerir».[14] Biz şunu da ekleyebiliriz; fiyatlarda genel bir yükselme olduğu dönemlerde görüldüğü gibi altın paranın da değeri düşebilir.

Kâğıt paranın çevrilebilirliği sorunundan sonra Marx altının yerini 'emek para'nın aldığı varsayımsal (hipotetik) bir durumu ele alır. Eğer bundan önce —örneğin, İngiltere'de olduğu gibi— altın para belli bir miktar altının karşılığı ise, belli bir miktarda harcanmış şimdiki emeği temsil eden 'saat fişleri' aynı miktarda geçmiş emeği içeren altının karşılığı olacaktır. Marx şu yargıya varır: «...genel ekonomik yasaya göre üretim fiyatları sürekli olarak düşer, canlı emek sürekli olarak daha üretkenleşir, başka bir deyişle ürünlerde maddeleşen emek zamanı sürekli olarak azalır, ki bu da sürekli gerilemenin altın emek paranın kaçınılmaz kaderi olduğu anlamına gelir.»[15] Belli bir miktarda altının içerdiği geçmiş emek zamanı (sabit bir miktar olarak) 'saat fişinde' temsil edilen şimdiki, canlı emek miktarına oranla sürekli olarak yükselecektir. Altına dayanan kâğıt paranın yerini 'emek para' olsa da bu durum değişmeyecektir. Bu durumda 'saat fişi' belli miktarda altınla değil, bu altını temsil eden belli miktarda kâğıt para ile ölçülecektir.

'Saat fişi'nin çözümlemesinden Marx değer teorisi için çok önemli bir sonuç çıkartmıştı: «Değeri belirleyen üründe maddeleşmiş emek zamanı değil, o dönemde (üretimi için) gerekli emek zamanıdır.»[16]

Genel biçiminde gerekli emek kavramını Marx, bu tezin Ricardo tarafından da geliştirildiğini belirttiği **Felsefenin Sefaleti**'nde ortaya koymuştu. Ancak Ricardo gerekli emek kavramını genel olarak emek kavramının bir parçası olarak gerekli emek zamanı biçiminde kabul etmişti. Oysa Marx bu kavramı kapitalizmde toplumsal emeğin özgül niteliğine ilişkin teorisinin bir ögesi yaptı.

Bir metanın değerinin onun üretimi için gerekli emek zamanı miktarınca belirlenmesi üretim ilişkilerinin bir ögesi olan değerle üretim güçlerinin gelişme düzeyi arasındaki ilişkiyi yansıtır. Proudhon'un 'emek para' teorisi bizzat kendi doğasından ötürü değerin toplumsal olarak gerekli emek tarafından değil ancak genel olarak emek tarafından belirlendiğini kabul eder. Başka bir deyişle, değer teorileri ile Proudhoncular değerin gerekli emek kavramını içerdiğini kabul etmiş olan Ricardo'dan bir adım geridelerdi.

Marx'ın değer teorisini formüle ederken bundan sonra attığı adım değerle fiyat arasında temel bir farkın var olduğunu göstermek oldu. 'Emek para' teorisi bunun tersini, yani değerle fiyatın özdeş olduğunu kabul etmekteydi. Gerçekte, fiyatın metanın para olarak ifade edilmiş mübadele değerinden başka bir şey olmamasına karşın Proudhoncular kâğıt paranın kaldırılmasını talep ediyorlardı.

Fiyat ile değer arasındaki farkı çözümlerken Marx, değer tanımlamasına önemli bir yeni ögeyi daha getiriyordu. «Metaların emek zamanınca belirlenen değerleri onların sadece **ortalama değerleridir,**»[17] Bu ortalama değer 'saymaca' (nominal) değerden, 'para değerden', baş-

ka bir deyişle fiyattan farklıdır.. Değer daha uzun veya kısa bir süre için (örneğin, bir kaç yıl) toplumsal olarak gerekli emek zamanınca belirlenir. Öte yandan fiyat ise harcanan toplumsal olarak gerekli emeğe ek olarak belli bir anda arz ve talep arasında geçerli olan ilişkiyi de ifade eder. Bu fiyatların sürekli olarak değerden farklılaşmalarına yolaçar. 'Emek para' bu duruma hiç bir değişiklik getirmez. İnsan «bir kilo ekmek 16 peni ediyor» yerine «bir kilo ekmek=şu kadar emek zamanı (saat fişleri biçiminde)» dese, bu eşitliğin sağ tarafı, aynen parasal fiyatların değerden farklı olduğu gibi, fiyatla ifade edilen gerçek emek zamanından çoğu kez farklı olan ortalama 'ideal' emek zamanını temsil edecektir. Bu durumda 'saat fişleri' işlevlerini yerine getiremeyecekler, söz konusu ürünün yapımı için gerçekte ne kadar emek saati harcandığını gösteremeyeceklerdir. «Öteki bütün metaların tersine saat fişi kısa süre içinde gerçek (zamandan) daha çok ya da azına mübadele edilebilen ideal emek zamanını temsil etmektedir...»[18]

Grundrisse'de Marx tarafından geliştirilen değer teorisinin bunu izleyen bir başka önemli ögesi de değerin niceliksel nitelenişinden (değerin toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile ölçülmesi) değerin 'ekonomik niteliğini', 'metaların mübadele edilebilirliğini' simgeleyen toplumsal ilişki olarak belirlenmesine geçilmesidir. Bu bağlam içinde Marx, değer teorisinin temel savlarından birini ilk kez ortaya koymaktadır: «Değerler olarak tüm metalar niteliksel açıdan eşit ancak niceliksel olarak farklıdırlar...»[19] İşte metaların birbirleriyle belli niceliksel oranlarda mübadele edilmesini sağlayan bu niteliksel tekdüzeliktir. Bu tezle Marx, ilk olarak metaların iki etmeninin çözümlemesine —metaları kullanım değeri ve (mübadele) değeri olarak ikiye ayırır—, ikinci olarak da metaların (mübadele sürecinde gerçek, mübadeleden ön-

ce ideal) meta ve para olarak ikileşmesinin zorunlu olduğu yargısına ulaşır. Bütün bunların mantıksal sonucu olarak Marx meta üreten emeğin ikili karakterini ortaya çıkarır.

Değer olarak meta hiç bir şekilde özel niteliklere ya da doğal özelliklere sahip değildir. Bu ekonomik denklik, metaların bu tekdüzeliliği metaların farklı insan ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini sağlayan niteliksel çeşitlikleri ile çelişir. Tabii ki, metaların birbirleriyle mübadele edilmesinin tek nedeni farklı oluşlarıdır. Nesneler olarak metaların kendi değerlerinden niteliksel olarak farklı oluşlarının nedeni budur.

Metaların ekonomik tekdüzeliği ile doğal çeşitlilikleri arasındaki çelişki, ya da başka bir deyişle (mübadele) değeri ile kullanım değeri arasındaki çelişki mübadele sürecinde metanın değerinin kendisinden soyutlanmasına, metaların para ve meta olarak ikileşmesine yolaçar. Marx «metaların bir değer olarak, sadece doğal varlıklarından farklı bir biçim alabileceklerini değil, almaları gerektiğini de...»[70] vurgular. «Niçin? Çünkü değer olarak metalar birbirlerinden yalnız niceliksel olarak farklıdırlar, her meta kendi değerinden niteliksel olarak farklı olmalıdır. Dolayısıyla kendi değeri niteliksel olarak kendisinden farklılaşan bir varlığa sahip olmalı ve gerçek mübadelede bu çeşitlilik gerçek bir fark haline gelmelidir...»[21]

Meta, kendi içinde ve doğal özelliklerinden ötürü her hangi bir mübadele edilebilirlik taşımaz. Ancak para ile mübadele edildiğinde yâni mübadele edilebilirliği, toplumsal niteliği, değeri açıkça ortaya çıktığında bir meta halini alır. Para ile olan bu mübadele, bir metanın ötekisi ile mübadelesinde gerekli olan ara bağdır. Marx «gerçek mübadelede meta iki yönde gözükür: bir yandan doğal bir ürün olarak, öte yandan bir mübadele değeri ola-

rak. Yani mübadele değeri kendisinden maddi olarak farklı olan bir varlığa sahiptir.»[22]

Metaların bu içsel çelişkisi, değer olarak metaların niteliksel tekdüzeliliği ile kullanım değerleri olarak doğal çeşitlilikleri arasındaki çelişki böylelikle mübadele sürecinde metaların metalar ve para olarak ikilileşmesiyle, yani metanın değerinin özel bir meta olarak —para— bağımsız bir varlık taşıması gerçeğinde görünüşte çözülür. Metaların iki çelişkili etmeninin çözümlemesine dayanarak Marx mübadele değerinin, değerin zorunlu bir dış görünümü olduğu, başka bir deyişle paranın (meta ekonomilerinde-ç.) zorunlu olduğu yargısına varmıştır. Marx paranın emek ürününü mübadele değerinin toplumsal biçimi olarak simgeleyen toplumsal ilişkilerin zorunlu sonucu olduğunu ortaya koyar. Bu, Proudhoncuların metaları 'emek para' aracılığıyla doğrudan doğruya paraya çevirme, metalarla parayı özdeş kılma ve tüm metaların doğrudan mübadele edilebilirliliğini sağlama girişimlerinin bir ütopyadan ibaret olduğunu kanıtlar.

Bunun yanısıra Marx, metaların kullanım değeri ile (mübadele) değeri arasındaki çelişkinin çözülüşü demek olan paranın aynı zamanda meta üretiminin tüm çelişkilerini pekiştirdiğini ve bu çelişkileri yeni bir düzeye çıkardığını belirtir: «Dolayısıyla amacını, aynı zamanda bu amacı olumsuzlayarak gerçekleştirmesinin paranın kendi niteliğinin bir gereği olduğunu; paranın metalar karşısında bağımsız bir durum kazandığını; bir araç olmaktan çıkıp bir amaç durumuna ulaştığını; metaların mübadele değerlerini metaları mübadele değerlerinden ayırarak gerçekleştirdiğini; metaları genelleştirerek doğrudan meta mübadelesinin güçlüklerini yendiğini; mübadeleyi üreticilerden, üreticilerin mübadeleden bağımsız oldukları ölçüde, bağımsızlaştırdığını görmekteyiz.»[23] Bu çelişkiler

aynı zamanda ekonomik bunalımların ortaya çıkmasına da yol açan çelişkilerdir.

Metanın kullanım değeri ile (mübadele) değeri olarak ikiye ayrılması, bu iki etmenin çözümlenmesi ve mübadele sürecinde metaların metalar ve para olarak ikiliileşmesinin zorunlu olduğunun kanıtlanması —bütün bunlar Marx'ı meta üreten emeğin ikili karakterini ortaya çıkarmaya götürmüştür. Meta üretiminde emeğin ikili karakteri öğretisi Marx'ın değer teorisinin temelini oluşturur. Marx'ın teorisi klasik burjuva ekonomi politiğinin emek değer teorisinden işte tam bu noktada ayrılır. Marx'tan önce hiç bir iktisatçı emeğin ikiil karakterini keşfedememişti. Marx «gerçeklerin anlaşılmasının **bütünüyle** buna —emeğin ikilli karakteri öğretisine— dayandığını» vurgular.[24]

Grundrisse'de Marx, ilk defa emeğin ikili karakterini nicelik ve nitelik arasındaki fark olarak tanımlar: «niteliğinden bağımsız, yalnız niceliksel olarak farklı emek» olarak soyut emek ve «özgül, doğal olarak özgül öteki emek türlerinden niteliksel farklılığı olan emek» olarak somut emek.[25]

Marx meta üreten emeğin çözümlemesini sürdürürken onu bir yandan toplumsal emek olarak öte yandan da özel emek olarak niteler. Meta ekonomisinin, üretim araçlarının özel mülkiyetinden kaynaklanan bu uzlaşmaz çelişkisi Marx tarafından şöyle ortaya konuyordu: «Bireyler hâlâ salt toplum için ve toplum içinde» üretim yapmaktadırlar, ancak «üretimleri doğrudan doğruya toplumsal...» değildir.[26] Bir başka yerde de şöyle yazar: «özel çıkarın kendisi toplumsal olarak belirlenmiş çıkardır...»[27]

Marx burada kapitalist toplumda emeğin özgül doğasını betimlemektedir. Toplumsal görünmesine karşın tüm emek, üretim araçlarının özel mülkiyeti koşulları al-

tında doğrudan doğruya toplumsal nitelikte değildir. Daha çok dolaysız özel emek niteliğindedir. Gerçekleşme sürecinde, metaların paraya dönüşmesinde bu metaları üreten emeğin toplumsal niteliği açığa çıkar ve somut emek soyut emeğe ve özel emek toplumsal emeğe dönüşür.

Burjuva toplumunda emeğin aynı anda hem özel hem de toplumsal nitelikte olması özelliğinden Marx Proudhoncu 'emek para' teorisinin üstü kapalı olarak 'üretimin toplumsal niteliğini' kabul etmesine karşın «mübadele değerleri temelinde... emeğin yalnız **mübadele** aracılığıyla genel (toplumsal emek olarak) kabul edilmesi»[23] durumuna bağlantılı olarak sözeder.

Böylece Marx Proudhon'un para teorisini eleştirisel bir biçimde karşısına alırken, kendi değer teorisinin ögelerini de kurmuş oluyordu. Toplumsal üretimin ve toplumsal işbölümünün gelişmesiyle ürünün nasıl metaya, metanın nasıl mübadele değerine ve mübadele değerinin nasıl paraya dönüştüğünü açıklar. Bu, aynı zamanda kullanım değeri ile metanın (mübadele) değeri arasında daha büyük bir çelişkiye yol açar. Buna ilişkin olarak Marx inceleme (araştırma) sürecinde varmış olduğu teorik sonuçların sunuluşunda uygulanacak yönteme ilişkin olarak önemli öğütlerde bulunur: «ileride... sorunun yalnızca terimlerin tanımlanması ve bu terimlerin diyalektiği olduğu görünümünü veren idealist sunuş tavrını düzeltmek gerekecektir.»[24] Marx özel olarak «meta mübadele değeridir» gibi ifadelerin düzeltilmesi veya tanımlanması gerektiğine işaret etmektedir. Meta algılanabilir, bağımsız bir nesne olarak vardır, oysa mübadele değeri yalnız metalara bağlı bir toplumsal ilişkidir. Buna ilişkin olarak Marx metaların değer-ilişkilerinin ilk olarak yalnız imgede var olduğunu çünkü ortada bir tanım sorunu olduğu zaman birbirleriyle şu ya da bu ilişki içinde olduklarını

söylediğimiz ve sözkonusu ilişkilerin dayandıkları nesnelerin tersine genel olarak ilişkilerin sadece imgelenebildiğini, duyularla algılanamadığını belirtir.[30]

Marx'ın burjuva toplumunun ekonomik yapısının çözümlemesine değerden değil de, bu toplumun 'hücresi' olarak metalardan başlamasının nedeni budur. Marx'ın değer teorisini, sürekli olarak, metaların ve taşıdıkları iki etmenin çözümlemesi temeli üstünde geliştirdiğini görmüştük. Şimdi yukarıdaki alıntıda belirtildiği gibi sorun, bunu sadece özde değil sunuşta da ortaya koyabilmektir. **Grundrisse**'de Marx hâlâ, zaman zaman mübadele değerinden yola çıkmaktadır. «Metanın mübadele değeri iki biçimde vardır, özgül bir meta olarak ve para olarak...»[31] diye yazmaktadır. Daha sonraları ise Marx sunuşta her zaman değerin aracı olarak metadan başlamıştır. «Burjuva serveti temsil eden ilk kategori **metalardır.**»[32] **Grundrisse**'de ilk bölüm 'Değer' olacaktı, oysa **Katkı**'da kullanılan başlık 'Meta'dır. Bu kesinlikle salt biçimsel bir değişiklik değildir, herşeyden önce Marx'ın iktisat ve diyalektik teorisinin maddeci niteliğini yansıtır. Başlangıç noktası olarak gerçekliğin en basit ilişkisini, meta ekonomisini, emek ürünlerinin mübadelesini almaktadır. Maddi metalar doğal olarak bu ilişkinin araçlarıdırlar. Buna ilişkin olarak Marx daha sonraları şunu yazar: «bana göre ne 'değer' ne de 'mübadele değeri' özne değillerdir. Özne metadır.»[33] Ekonomi politiğin çözümlemesine başlangıç noktası olarak Marx meta kategorisini alır, çünkü «bu tarihin (meta kategorisinin tarihinin) başlangıç noktası, düşünce silsilesinin de başlangıç noktası olmalıdır...»[34]

Marx'ın burjuva toplumunun 'ekonomik hücresi' olarak metayı çözümlemesi, her bir ekonomik olgunun toplumsal görünümü (biçimi) ile maddi özü arasında bir ayırım yapılması gerektiği yolundaki yöntemsel açıdan ö-

nemli tezinin temelini oluşturur. Hiç bir koşul altında ekonomik olguların incelenmesinde toplumsal görünüm (biçim) dışarıda bırakılamaz. Ekonomik olguların yansıması olarak ekonomik kategoriler maddi özden değil, ancak bu olguların toplumsal görünümü (biçimi) olan üretim ilişkilerinden çıkartılabilir.

Burjuva toplumunun uzlaşmaz görünümünü konu dışı bırakmak ve bu üretimin yasalarını doğal ve tüm **formasyonlarda** egemen olarak kabul etmek burjuva ekonomi politiğinin bir özelliği idi. İşte burjuva ekonomi politiğinin burjuva toplumunun 'ekonomik hücresini' keşfetmesini ve çözümlemesini önleyen buydu. Burjuva toplumunun 'ekonomik hücresi' sorunu, soyuttan somuta ilerlemek için gerekli başlangıç noktasını bulma sorunudur. Kapitalist üretim tarzını ölümsüz ve doğal olarak kabul eden burjuva iktisatçılarının çıkış noktaları onları metanın toplumsal görünümünden, (biçiminden) toplumsal olarak belirlenmiş bir görünüm (biçim) olaark değeri dışarıda bırakmak ve değerin yalnız büyüklüğü üstünde tarlarak belirlenmiş bir görünüm (biçim) olarak değeri dıdığı bu görünüm «burjuva toplumunda ürünün aldığı sadece en soyut değil, aynı zamanda en evrensel görünümdür ve bu üretime toplumsal üretimin özel bir türü olarak damgasını basarak ona özel tarihsel niteliğini kazandırır,» diye yazar Marx.[35] Burjuva ekonomi politiği incelemelerinde metayı bölecek ve toplumsal çehresini (görünümünü) maddi özünden ayıracak kadar ilerleyemedi. Bu nedenle de kapitalist ekonomik sistemi çözümlemek, soyuttan somuta ilerlemek, meta kategorisinden para, sermaye, v.b. kategorilerine geçmek üzere metanın toplumsal görünümünü (biçimini), değer biçimindeki emek ürününü —Marx'ın yaptığı gibi— çıkış noktası olarak almayı başaramadı. Marx aynı zamanda, meta üretimi koşulları altında emek ürününün toplumsal çehresinin, baş-

ka bir deyişle değer biçimindeki emek ürününün, bilimsel soyutlama işleminde aşılmaması gereken sınır olduğunu, aksi halde söz konusu üretim tarzının temel özelliklerinin dışarıda kalabileceğini gösterdi. Kısacası, amacımız kapitalist üretim tarzının ekonomi politiğinin yapısını kurmaksa çıkış noktamız değer biçimindeki emek ürünü olmalıdır.

Marx değer teorisinde metayı böldüğü, metanın görünümünü maddi özünden ayırdığı ve kullanım değeri ile (mübadele) değeri arasında bir ayırım getirdiği zaman kullanım değeri ile mübadele değerinin birlikte 'büyüdüğü' burjuva ekonomi politiğinin meta fetişizmini aşmak için gerekli koşulları yaratmış oluyordu. Burjuva toplumunun yüzeyinde durum gerçekten budur, ancak burjuva iktisatçıları için genel olarak nesnelerin toplumsal özellikleri nesnelerle birlikte gelişmiştir. Marx «onlar için sermayenin maddi ögesi toplumsal biçimi ile öylesine içiçe büyümektedir ki...» diye yazmaktadır[36]. Ancak metanın ne kullanım değeri ne de (mübadele) değeri olarak büyüklüğü kapitalist üretim tarzını niteleyen kategoriler sisteminin temelini oluşturmazlar. Sadece metanın toplumsal çehresi, değer biçimindeki emek ürünü bu temeli sağlayabilir.

Marx'ın burjuva toplumunun 'ekonomik hücresi'ni nasıl keşfettiğini ve **Grundrisse'**nin ilk bölümü olan 'Para Üstüne' bölümünde değer teorisini nasıl ortaya koyduğunu ayrıntılı bir biçimde sunmaya çalıştık. Bu şekilde Marx teorisinin açıklanmasında ilerlemesine olanak sağlayan temelleri kurmuş oluyordu. Bunu yapmak zorundaydı çünkü değer kategorisi kapitalist üretim tarzının iç doğasına ilişkin hiç bir şeyi açıklamıyordu. Meta ekonomisinin ilişkileri oldukça kapsamlı niteliktedir ve en yüksek gelişme düzeyine kapitalizmde ulaşsa da salt kapitalizme özgü değillerdir. Ancak bir üretim ilişkisi olarak

sermaye hem görünüm hem de öz açısından basit değer ilişkisinden ve basit meta ekonomisinin ilişkilerinden ayrılır.

Değer ilişkileri kapitalizm çözümlemesinin başlangıç noktasını oluştururlar. Hem teorik olarak hem de kapitalizm gerçekliğinde «değer kavramı sermayeden önce geldiği için»[37] Marx'ın değer teorisini nasıl ortaya koyduğunun ayrıntılı olarak incelenmesi gerekliydi. Bir Alman 'bayağı' iktisatçısının 1868'de şu satırları yazması raslantısal değildir: «Marx'a karşı mücadele verenlerin tüm görevleri değer kuramının çürütülmesidir, çünkü bir kez bu belit (aksiyom) benimsenince Marx'ın en katı mantıkla çıkarmış olduğu tüm sonuçları kabul etmek gerekecektir.»[38]

Bundan sonra «gerçekten önemli olan şeyi», Marx'ın ikinci büyük keşfini, yani artık değerin keşfini ele alacağız.

IV

«ARTIK DEĞER SOYGUNCULARINI» NASIL «SUÇÜSTÜ YAKALADI»

«Bu arada herşey yolunda gidiyor.» Değerden artık değere. Emek ile sermaye arasındaki mübadelenin çözümlenmesi. Bir meta olarak işgücü. Kapitalist sömürü mekanizması. Artık değer teorisi. Marx gerçekten neyi keşfetti?

16 Şubat 1858 sıralarında Marx'ın Engels'e yazdığı mektupta şu dikkate değer sözler yer alıyordu: «Bu arada herşey yolunda gidiyor. Örneğin şimdiye dek varolan tüm kâr öğretisini çöpe attım.»[1] Eğer bu mektup Marx'ın o sıralarda üzerinde çalıştığı **(Grundrisse)** bölümüyle karşılaştırılırsa, dostuna artık değer teorisini ortaya koyduğu gerçeğini bildirdiği anlaşılabilir. Şimdi yeniden **Grundrisse**'ye bakalım ve Marx'ın artık değer teorisini nasıl geliştirdiğini görelim.

Marx, Proudhon'un öğretilerinin eleştirisel bir çözümlemesini yapmış ve onun para teorisinin yanlış değer teorisinin bir uzantısı olduğunu kanıtlamıştı. Aynı zamanda Marx meta-para dolaşımında paranın işlevini inceledikten sonra kendi değer teorisini de geliştirmişti.

Marx, paranın bir dolaşım aracı olarak işlevini çözümlemiş ve meta ile para devrinin bu durumda yalnız

m-p-p-m formülü ile değil p-m-m-p formülü ile de gösterilebileceğini ortaya koymuştur. İkinci formülde para bir mübadele aracı olmaktan çıkmış, öte yandan meta mübadelenin amacı olmak yerine aracı durumuna geçmiştir. Marx burada tüccar sınıfından ve ticaret ilişkilerinden sözetmektedir. Bu noktaya ilişkin olarak **Grundrisse**'de şunu vurgular: «... henüz kâr kategorisi ile hiç bir şekilde ilgilenmemekteyiz,», sözü edilen formül «dolaşım sürecinden» çıkarılmıştır.[2] Bu çözümleme göstermiştir ki, para salt bir dolaşım aracı değildir, aynı zamanda dolaşım sürecinde bağımsız bir rol oynayabilir; bu durumda dolaşım sürecinde güdülen amaç «meta aracılığıyla daha az parayı daha çok parayla mübdele etmektir».[3]

Grundrisse'nin bu bölümü Marx'ın yeni keşfetmiş olduğu değer teorisinden artık değer teorisine geçişini açıklaması açısından çok önemlidir. Doğaldır ki, bu henüz soruna kesin bir cevap sağlamaz. Burada ancak genel biçimi ile kapitalist sömürünün gerçekleşmesi gösterilmekte ve çözümlenmektedir. Gerçekte kapitalist sömürü kesinlikle «daha az paranın» (değişken sermaye) «meta aracılığıyla» (işgücü) «daha fazla paravla» (değişken olmayan sermaye ile artık değer toplamı) mübadelesidir.

Marx, bu dolaşım biçimini çözümledi ve anında gösterdi ki, ortaya çıkan yeni mübadele değeri (p-m-m-p formülündeki son p) ancak üretim sürecinde yaratılmış olabilir. Burada «artık dolaşım başlangıçtaki niceliksel mübadele basitliğinde değil, bir üretim işlemi, gerçek bir dönüşüm olarak ortaya çıkar».[4] Meseleyi belirleyen yargı şuydu: «Paranın gelişmiş bir üretim ögesi olarak ancak **ücretli emekle** birlikte varolması onun bizzat kendi basit karakterinin bir parçasıdır...»[5] Bu, p-m-m-p devrinde toplumsal üretimin amacı mübadele değeri veya «genel servet» olduğu zaman, işçinin ücretini ancak ve ancak pa-

ra biçiminde alabileceği anlamına gelir. **Grundrisse**'nin ilgili bölümünde Marx'ın ücretli emeğe ilişkin olarak sözünü ettiği tek özelliğin para ile ödeme yapılması olması, Marx'ın henüz ücretli emeği yalnız biçimsel açıdan ele aldığını gösterir. Bu özellik aynı zamanda üstü kapalı olarak işgücünün satılışını da içerir. Parayla ilgili olarak Marx burada «aynı şekilde, üretkenliğin kendisi ve **potansiyel** servet olan emek onunla (parayla) mübadele edilir ve onunla satın alınır» diye yazar.[6]

Marx'ın bu noktada gösterdiği gibi üretim araçlarında da özel mülkiyet koşulları altında meta üretiminin gelişmiş biçimi zorunlu olarak kapitalist ilişkileri içerir. Bu olgunun içinde meta üretimi ile kapitalist üretim arasındaki içsel ilişki yatar. Teorik olarak değer ile artık değer ilişkisi bunu yansıtır.

Artık değer teorisi değer teorisinin mantıksal bir tamamlanışıdır. Marx'ın değerden artık değeri türetmesi meta üretiminin nesnel bir gerçek olarak kapitalist üretime doğru geliştirilmesine dayanır. Meta üretiminin ve mübadele değerinin gelişme eğilimleri zorunlu olarak «emek ile servetin ayrılmasına» yolaçar; bu şekilde emek başkasının sahip olduğu serveti üretecek ve servet - başkasının sahip olduğu emeğe hükmedecektir.»[7] «Para üstüne» bölümünün bu satırlarında artık değer teorisinin merkezî sorunu bütünüyle özgül bir biçimde formüle edilmiş olur: artık değerin değer yasası temelinde açıklanması gereği. Sorun **Grundrisse**'nin bunu izleyen «Sermaye Üstüne» bölümünde çözüme kavuşturulacaktır.

Burjuva iktisatçıları ümitsizce değerden doğrudan doğruya sermayeye geçmeye giriştiler ve sermayeyi değerlerin basit bir toplamı olarak açıkladılar. Oysa gerçekte, bu noktada niteliksel bir sıçrama var olduğundan aynı şekilde teoride de niteliksel bir sıçrama gereklidir. Marx'ın «bizzat dolaşımda var olduğu biçimde mübade-

le değerinin basit deviniminin hiç bir zaman sermayeyi gerçekleştiremiyeceği»ni vurgulamasının nedeni açıktır.

Görünürde sermaye kendini yeniden üreten bir değerdir. Buradan da üretimin dışsal bir koşul olduğu basit meta dolaşımının tersine kapitalist koşullar altında meta dolaşımının bizzat üretim süreci tarafından ortaya çıkarıldığı sonucuna varılır. Dolaşımla ilgili olarak burada üretim dışsal bir etmen değildir. Bizzat üretimin bir parçası ve dolaşımın sadece temel koşulu değil aynı zamanda sonucudur da. Sermayenin devinim biçiminin çözümlenmesi Marx'ı kapitalist üretim sürecini inceiemeye götürdü.

Kapitalist üretim ilişkisi işçi ile kapitalist, emek ile sermaye arasındaki ilişkidir. Emek ve sermaye karşı karşıyadırlar. Aralarında bir mübadele gerçekleşir. Bu mübadelenin çözümlenmesindeki güçlük, bu mübadelenin dışsal biçimi ile doğası arasında özellikle kaba bir çelişkinin var olmasından ileri gelir. (**Kapital'**ın III. cildinde Marx «... eşyanın dış görünümüyle özü çakışsaydı tüm bilimler gereksiz olurdu» diye yazmıştı[9].) İşçi ile kapitalist arasındaki özünde eşitsiz olan mübadele değer yasası temelinde, eşitlerin mübadelesi temelinde gerçekleşir (ve bu nedenle bu temel üzerinde açıklanmalıdır). Marx'ın dediği gibi sermaye «başkasının emeğini **mübadelesiz, karşılığı olmaksızın ama** mübadele görünümünde mülk edinen... güçtür».[10] Bu mübadelenin çözümlenmesi bir ölçüye kadar «Para Üstüne» bölümünde tanımlanan emeğin ikili karakterine metanın kullanım değeri ile (mübadele) değerini temsil ettiğinin anlaşılmasına dayanır.

İlk olarak Marx mübadeleyi, sermaye ile emek arasında niteliksel olarak farklı ve karşıt iki süreçe böler: 1) işçi ile mübadele aracılığıyla «sermayeyi var eden ve çoğaltan» üretici gücü elde eden kapitalist arasındaki gerçek mübadele sürecine, ve 2) sermayenin korunduğu ve

çoğaltıldığı emek sürecine «Sermayeyle emek arasındaki mübadelede, yer alan ilk fiil bütünüyle alelâde dolaşımın içindeki mübadele, ikinci ise mübadeleden niteliksel olarak farklı olan bir süreçtir...»[12]

Bu nedenle sermayeyle emek arasındaki mübadelenin ilk aşaması kapitalistle işçinin eşitlerin mübadelesine dayanan bir sözleşme yapmalarından oluşur. Marx buradan ilgisini derhal kapitalistle işçi arasındaki sözleşmenin nesnesi olan metaya, özel olarak da bu metanın kullanım değerine yöneltir. Bu bağlamda Marx şu önemli soruyu gündeme getirecektir: «Kullanım değeri ekonominin ve onun özgül biçimlerinin ne ölçüde dışındadır ve ne ölçüde bunlarla bütünleşmiştir.»[13] «Kullanım değeri biçimin kendisinde de onun örneğin sermaye ile emek arasındaki ilişkinin belirleyicisi olarak yer almaz mı?»[14]

Marx cevabını şu tez içinde verecektir: «Sermaye ile emek arasındaki ilişkide mübadele değeri ile kullanım değeri birbirleriyle ilişkili olarak yer alırlar: birtaraf (sermaye) **mübadele değeri** olarak herşeyden önce öteki tarafa karşı durur ve ötekisi (emek) kullanım değeri olarak sermaye karşısındadır.»[15] İşte Marx burjuva iktisatçılarının alışılmış formüllerinden —«meta olarak emek,» «emeğin satılması»— ayrılan ilk adımını bu noktada atar ve meta olarak işgücüne geçer. Bu incelemede emek, artık bir meta olarak değil işçinin kapitaliste sattığı metanın kullanım değeri olarak ele alınacaktır.

Bir meta olarak işgücünün kulanım değeri kapitaliste neyi ifade eder? Bu açıktır ki, bu metanın iş sürecinde mübadele değerleri yaratma yeteneği, sermayeyi var etme ve çoğaltma yeteneğidir. Aynı şekilde aşikârdır ki, bu kullanım değeri işçinin canlı emeğidir. İşçinin kapitaliste sunduğu bu kullanım değeri — özel karakteristiği budur zaten— «... üründe maddeleşmemiştir, hiç bir şekilde işçinin dışında var olmaz; bundan ötürü de bir gerçek ol-

gu olarak değil de bir olasılık olarak yeteneği biçiminde varolur.»[16] Marx burada işgücünün meta olarak ele alınmasına yönelik ikinci canalıcı adımını atmıştır. İşçi kapitaliste emeğini değil, çalışma yeteneğini, iş yeteneğini satar.

Marx işçinin «emeğini satma hakkından», «geçici olarak işgücünü satmak hakkından» sözeder. Her ne kadar tüm teoriler için uygun, yeterli bir terminolojinin geliştirilmesi büyük bir önem taşısa da, bu bir terminoloji sorunu değildir. Bu, işçinin canlı emeğinin satılabilir bir şey olmadığının anlaşılması sorunudur. 'İşgücü' terimi Marx tarafından daha önce **Ücretli Emek ile Sermaye'** de[17] kullanılmıştı ancak burada henüz işgücünü bir meta olarak ele almamaktaydı.

Bir meta olarak işgücü kapitalist üretim ilişkilerinin ayrılmaz parçasıdır. Marx buna ilişkin olarak şu kısa ama özlü satırları yazar: «**Mülkiyetin emekten koparılması** sermaye ile emek arasındaki mübadelenin zorunlu bir yasası olarak belirir.»[18] İşçi üretim araçlarının sahibi olmadığından, kendi emeğinin veya emeğinin ürününün sahibi de olamaz. O sadece kendi işgücünün sahibidir ve kapitaliste onu satar.*

«Emek ile emek ürününün mülkiyetinin, emek ile servetin birbirinden ayrılması», diye devam eder Marx, «bizzat bu mübadele işleminde belirlenir. Zıt bir **sonuç** gibi görünen, gerçekte bizzat önkoşulda yeralmaktadır.[19] İşgücünün bir meta olarak çözümlenmesi Marx'ın sermayeyle emek arasındaki mübadelenin en güç yönlerinden birini açıklamasını sağlamıştır. Gerçekten de, işgücünün değil

* İşgücünün değeri, bu işgücünün yeniden üretimi için gerekli maddeleşmiş emek miktarınca, başka bir deyişle işçinin sattığı metanın kullanım değeri işçinin kendisinden ayrılamayacağına göre işçinin kendisinin üretimi için gerekli emek miktarınca belirlenir.

de emeğin satılmasından yola çıkılınca mübadelenin sonucunda bir zıtlık doğar: bu durumda işçi emeğinin sahibidir ancak emeğinin ürününün sahibi değildir. Bu mübadelenin denkliğinin ve değer yasasının açıkça ihlâli olurdu.

Sermaye ile emek arasındaki mübadelenin ilk aşamasında işçinin canlı emeğini kullanma hakkı kapitalistin eline geçer. Bu canlı emeğin harcanma süreci şimdi mübadele değeri üretimi sürecidir. Sermaye bu sürecin sonucu olarak korunur ve çoğaltılır.

Marx emek ile sermaye arasındaki mübadelenin birinci aşamasının çözümlemesinden çıkardığı sonuçları şöyle özetler: «Kendisi bir **değer** olarak değil ama değerin **canlı bir kaynağı** olarak... emek»[20]. Marx ikinci aşamanın çözümlenmesinde artık değerle karşılaşacaktır.

Sermaye ile emek arasındaki mübadelenin birinci aşamasının nesnel sonucu, Marx'ın belirttiği gibi[21], kapitalistin işçinin çalışma yeteneğine (işgücüne) ve aynı zamanda gerçek emeğe el koymasından oluşuyordu. Emek sürecinde sermaye korunuyor ve çoğaltılıyordu, başka bir deyişle artık değer üretiliyordu. Marx şimdi bu sürecin, kapitalist sömürü sürecinin işleyişini ortaya koyma görevi ile karşı karşıyaydı.

Marx burjuva iktisatçılarının sermaye değerindeki artışı doğrudan doğruya basit dolaşım sürecinden üretime girişimlerini eleştirir ve ilk kez 'artık değer' terimini kullanır.[22] Kapitalist üretim sürecinde artık değer nasıl doğar?

Marx bu soruyu çözmek için gerekli tüm koşulları hazırlamıştı. Yapılması gereken tek şey sermayenin değişken ve değişken olmayan bölümlere ayrılmasıydı. Her ne kadar Marx bu terimleri daha ileriki bir tarihte isimlendirecek idiyse de, artık değerin varlığını sağlayan ko-

şulların çözümlenmesinde bu ayırımı şimdiden yapmaktaydı.

Marx ham madde, yardımcı maddeler ve iş aletlerinin değerinin (değişken olmayan sermaye) yanısıra **canlı** emeğin harcanmasının sonucu olarak üründe var olan artık değeri inceler. Bu inceleme kapitalistin işçiye ücret biçiminde ödediği değer (değişken sermaye!) ile üretim sürecinde canlı emeğin yarattığı değer arasındaki ilişki sorusunu doğurur. Açıktır ki, artık değer ancak birinci değer (değişken sermaye) ikincisinden az olduğu durumda söz konusudur.

Kapitalist üretim tarzı bunun gerekli koşullarını hazırlar, yerleştirir. Emek ile sermaye arasındaki mübadelenin, yani işgücünün kapitaliste satılmasının temelini oluşturan kapitalist üretim ilişkileri zorunlu olarak işçinin kendi emeğini satmasına yol açar. İşçinin emeği gibi bu emeğin ürünü de kapitaliste aittir. İşçi «kendi değer yaratıcı eylemini önceden belirlenmiş bir değerle, eyleminin sonucuyla ilgilenmeksizin, mübadele eder.»[23]

Bu nedenle kapitalist üretim ilişkileri (değer yasası ve eşdeğerlerin mübadelesi açısından) canlı emeğin harcanması sonucu değerin işgücü değerini aşması, olanağını içerirler. Başka bir deyişle artık değerin varoluşuna olanak sağlarlar. Bu olanağın gerçeğe dönüşmesi toplumsal emeğin üretkenliğine, üretici güçlerin gelişme düzeyine bağlıdır. «Eğer işçiyi bir işgünü canlı tutabilmek için bir işgünü gerekli olsaydı, işgünü kendi ürünü ile mübadele edileceğinden sermaye varolamazdı, başka bir deyişle sermaye sermaye olarak gerçekleşemez ve sonuç olarak varlığını sürdüremezdi. Öte yandan, örneğin eğer işçiyi bir işgünü süresince canlı tutabilmek için sadece yarım işgücüne ihtiyaç varsa, bu durumda kapitalist sadece yarım işgünü için ödeme yaptığından ve tüm işgününü üründe maddeleşmiş biçimde elde ettiğinden artık

değer kendiliğinden ortaya çıkmış olur...»[24] Bununla birlikte kapitalist üretim tarzı üretici güçlerin gelişiminin üretken emeğin artık değer üreten emeği simgelediği düzeye ulaşması gerçeği ile nitelenir. Marx sermayeye ilişkin olarak şunları yazar: «Zenginleşmenin sonu gelmeyen bir itici gücü olarak, (sermaye) emeğin üretici güçlerinin sonu gelmez bir biçimde çoğalması için çabalar ve onları yaratır...»[25] Bu bağlamda Marx **Grundrisse**'de mutlak ve göreli artık değer kavramlarını geliştirir ve sermayenin uyumsuz eğilimini, hem işgününü uzatmak hem de aynı zamanda gerekli iş zamanını kısaltmak eğilimini keşfeder.

«Mutlak artık değer ele alındığında, o (mutlak artık değer) işgününün gerekli işzamanını mutlak olarak aşması ile belirlenir... Artık değerin ikinci biçimi ise, göreli artık değer olarak, işçilerin üretici güçlerinin gelişmesiyle **işgününe oranla gerekli işzamanının kısaltılması** ve nüfusa oranla **gerekli çalışan nüfusun azaltılması olarak** belirir... Bu şekilde sermayeye dayanan üretim tarzının sanayiye yönelik ve özgül tarihsel karakteri doğrudan ortaya çıkar. Mutlak ile göreli artık değeri birleştirmek, başka bir deyişle **işgünün mümkün olduğu kadar uzatılması ile eşanlı olarak işgünlerinin mümkün olduğu kadar çoğaltılması ve aynı zamanda gerekli işzamanını asgariye indirmek** sermayenin eğilimidir...»[26]

Grundrisse'de Marx değer yasası temelinde emekle sermaye arasındaki mübadele sorununu çözmüş ve tüm ekonomik öğretisinin temel taşlarından birini oluşturan artık değer teorisinin temellerini atmıştır. Marx'ın teorisinde kapitalist üretim ilişkilerinin temelini oluşturan artık değer bu ilişkilerin zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkar. Öteki kategorileri ve kapitalist toplumun ilişkilerini belirleyen artık değer kapitalist üretim tarzının devinim yasasını, çöküşünün ve yerini komünizmin alışının kaçı-

nılmazlığını belirtir. **Grundrisse**'de Marx şöyle yazar: «Burjuva toplumunun içinde **mübadele** değeri temelinde, hem ticaret hem de üretim ilişkileri onu havaya uçuracak mayınlar olarak üretilir... (...eğer biz bugünkü haliyle toplumda sınıfsız bir toplumun maddi üretim koşullarını ve ona uygun ticaret ilişkilerini gizlenmiş bir biçimde bulamasaydık, onu tüm havaya uçurma girişimleri donkişotçuluktan öteye gidemezdi.)»[27] Bup önemli sözler Marx tarafından teorisinin daha sonraki gelişme sürecinde ortaya konan ve **Kapital**'in I.cildinin 24. bölümünde formüle edilen mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesi yargısına bütünüyle uygun düşer.[28]

Artık değerin keşfi iktisat bilimindeki en büyük devrimci olayı simgeler. Bu sayede Marx, ekonomi politiğin tarihinde ilk kez olmak üzere, kapitalist sömürü mekanizmasını aydınlığa çıkarmış ve bilimsel olarak açıklamıştır. Mayakovsky'nin yetkin diliyle Marx «artık değer soyguncularını suçüstü yakalamıştır!»[29]

İktisat biliminin tarihinde Marx işçinin yarattığı artık değere kapitalist sınıfın el koyuşunun kapitalist üretim tarzının temelini oluşturduğunu ve bunun kapitalizmin içsel yasalarıyla, özellikle de değer yasasıyla bütünüyle bir uyumluluk içinde gerçekleştiğini ilk kez olarak gösteriyordu.

Kapitalist sömürünün kapitalist üretim ilişkilerinin doğasının bir sonucu olması toplumun kapitalist düzeni içinde işçi sınıfı için özgürlük olanağının var olmadığı anlamına gelir. «Mülksüzleştirilmiş kitlelerin üretim araçlarının devrimci bir biçimde topluma maledilmesinden, başka bir deyişle onları tüm ulusun ortak mülkü yapmaktan başka bir umutları yoktur.»[30]

Sonuç olarak sosyalist devrim sadece olanaklı değil, zorunludur da. İşte Marx'ın •artık değer kuramından çıkan can alıcı sonuç budur. Böylelikle 1840'larda geliş-

tirilen önsav 1850'lerde bilimsel olarak kanıtlanmış bir sav olur.

Artık değer kategorisinin keşfi, uygun bir terimin keşfi olarak anlaşılmamalıdır. Burjuva iktisatçılarından Marx'ın teorisini gözden düşürmek ve onun faziletlerini Ricardocu sosyalistlere aktarmak isteyenlerin yaptıkları budur. Bazı Sovyet araştırmacıları ise tam tersine 'artık değer' teriminin Marx tarafından yaratıldığı görüşündedirler.[31] Ancak bu görüşü de paylaşmak olanaksızdır. 'Artık değer' terimi 1824'te Ricardocu sosyalist William Thompson tarafından **An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness** (Servetin İnsan Mutluluğu İçin En Yapıcı Biçimde Bölüşümünün, İlkelerinin Bir Araştırması) adlı kitabında kullanılmıştı.[32] F. Engels'in K. Kautsky ile birlikte kaleme aldığı «Lawyers Socialism» (Avukatların Sosyalizmi) adlı makalesinde gösterdiği gibi Thompson bu terimi makine kullanan kapitalistin el emeğine dayanan zanaatkâra oranla elde ettiği aşırı kârı göstermek için kullanmıştı. 'Artık değer' terimine ek olarak Thompson yeni yaratılan değerin (v+s) tümünü kastederek 'ek değer' terimini de kullanmıştır. Engels bunun yanı sıra «malların sahibine maliyeti sıfır olan değerdeki her artış için 'artı değer' (plus value) teriminin çok eski zamanlardan beri Fransa'da iş çevrelerinde yerleştiği» gerçeğine dikkati çeker.[33] Ayrıca **Kapital**'in basımından uzun bir süre önce Marx'ın bir makalesinde 'artık değer' terimini birkaç kez kullanmış olması ilginçtir. Bu makale 1842 Ekim'inde yazılmıştı[34]. Ancak burada Marx terimi ormanlık arazinin sahibinin kereste hırsızlığından ötürü aldığı tazminat için, ek değer anlamında kullanıyordu.

Marx'ın bu kategoriyi belirtmek üzere 'artık değer' terimini getirmiş olması bizzat artık değer teorisinin gelişimi için hiç kuşkusuz büyük bir önem taşımaktadır. En-

gels bilimin gelişmesinde terminolojinin önemine ilişkin olarak şöyle yazar: «Bilimin her yeni yönü bu bilimin teknik terimlerinde bir devrimi gerektirir... Ekonomi Polit'k genel olarak ticaret ve sanayi hayatının terimlerini oldukları gibi alıp, bunlarla iş görmekle, farkına bile varmaksızın bu terimlerle ifade edilen dar çemberlere sıkışıp kalıyordu. Bu nedenle de kâr ve rantın, her ikisinin de işçinin patronuna (—ödenmemiş ürün bölümünün— son ve tek sahibi olmasa bile onu mülk edinen ilk kişi olan patronuna) sağlamak zorunda olduğu ödenmemiş ürün bölümünün parçaları, alt bölümleri olduğunun kesinlikle farkına varmasına karşın klasik ekonomi politik hiç bir zaman eskiden kalma kâr ve rant kavramlarını aşamamış (Marx'ın artık değer dediği) ürünün ödenmemiş bölümünü bir bütün olarak araştırmaya girişmemiş ve bu nedenle de değerin ne kaynağı ve doğasını ne de onun en son bölüşümünü düzenleyen yasaların açıkça anlaşılmasını başaramamıştır.»[35]

Burjuva iktisatçılarında 'artık değer' teriminin bulunmayışı yukarıda sözü edilen burjuva ekonomi politiğinin artık değer kategorisini kapitalist üretim tarzının özel bir kategorisi olarak göremeyişleri gerçeğiyle açıklanmıştır. Marx burjuva iktisatçılarının veya Ricardocu teoriden esinlenen hasımlarının pratikte artık değeri kâr ve faiz kategorileri olarak anlamalarının ekonomik teoride doğurduğu karışıklığı göstermişti.

1821'de ortaya çıkan ve burjuva ekonomi politiğini eleştiren isimsiz bir el kitabının yazarı, Marx'ın vurguladığı gibi artık değeri artık emeğe bağlamakla «Ricardo'yu önemli ölçüde aşmış oldu.»[36] Marx bu el kitabından şu alıntıyı verir: «... kapitalist **ne isterse istesin** işçinin ancak artık emeğine el koyabilir; çünkü işçi yaşamalıdır.»[37] Bununla birlikte bu el kitabında artık değer kategorisi (borç verilen sermayenin faizinden, kârdan, v.b. ayırmak

üzere) 'sermaye faizi'ni belirtmek üzere kullanılıyordu. Ancak bu bile yazar açısından «istenmeyen çelişkilere yolaçıyor» ve «ekonomik argoya yeniden saplanmasına yetiyordu.»[38]

«Genel olarak rant düzeyi» ifadesi ile Alman burjuva iktisatçısı Rodbertus kâr oranını anlamış ve artık değer ile onun özel biçimleri arasındaki farka takılmıştı. Ancak Marx'ın belirttiği gibi Rodbertus «doğru (cevabı) atlar geçer çünkü onun için başından beri sorun genel bir yasayı keşfetmek değil **özgül** bir olguyu (toprak rantını) yorumlamaktır.»[39]

Sonuç olarak, 'artık değer' teriminin bilimsel kullanıma sokulması ekonomi politiğin gelişmesi açısından büyük bir önem taşır. Ancak bu noktada Marx'ın büyük başarısı 'artık değer' terimini kullanmış olması değil, kapitalist sömürünün doğasını açıklayan tutarlı, bilimsel artık değer teorisini düzenlemiş olmasıdır.

V

«KATKI»NIN İKİNCİ CİLDİ NEDEN YAYIMLANMADI?

Birinci cilde ilişkin bir kaç söz. Onbeş yıllık araştırmanın sonuçları. «... bu bölümler halâ sermayeye ilişkin hiç bir şey içermiyorlar». Bilimin devrimcileştirilmesi. «1861/63 Metinleri» İkinci bölüm üstüne çalışmalar. Ocak 1862: Herşeye baştan başlamak. Araştırmalarda yeni bir aşama. «İçsel» kategoriler ve dönüşüm geçirmiş biçimler. Artık değer teorisinin tamamlanması gerekliliği. «Grundrisse»de kâr teorisi. 1861/63 el yazmalarında ortalama kâr ve üretim fiyatı teorileri. Engels diyor ki.

1858 Mayıs'ında Marx, bizim bundan önceki bölümlerde çözümlemeye çalıştığımız, **Grundrisse** üstüne olan çalışmasını tamamladı ve 26 Şubat 1859'da Berlin'deki yayıncı Duncker'e **Katkı**'nın birinci bölümünün metinlerini yolladı. Kitap 1859 yazında basıldı. Biz bu eser üzerine özel bir bölüm ayırmadık çünkü **Katkı**'nın birinci cildi yalnız meta üstüne olan bölümle para üstüne olan bölümü içerir. Sermaye bölümü, ki burada Marx artık değer teorisini betimlemeyi amaçlıyordu, ikinci cildin konusunu oluşturuyordu ama bu da hiç bir zaman basılmadı. Bunun yerine 1867'de **Kapital**'in birinci cildi yayımlandı.

Marx'ın çalışmasının ikinci cildinin neden hiç yayımlanmadığı sorusuna getirilecek cevap Marx'ın artık değer

teorisini nasıl bir aşama daha ileriye götürdüğünü açıklaması açısından büyük bir önem taşır.

Katkı'da Marx ilk kez olmak üzere değer teorisinin sistemli bir betimlemesini getiriyordu. Onbeş yıllık bir araştırmanın sonucu olan bu çalışmasını kendisi de önemli buluyordu. Bu kitap, der Marx «toplumsal ilişkilere bilimsel (bir açıdan) ilk önemli bakışı» simgeler[1]. «Partimiz için bilimsel bir zafer kazanma umudundayım.» «Bu iki bölümde... günümüzde Fransa'da moda olan Proudhoncu sosyalizmin temelleri yıkılmaktadır.»[2]

Her ne kadar birinci cilt artık değer teorisini içermese de, kapitalist üretim tarzının çözümlemesi için gerekli temeller atılmaktaydı. Buna ilişkin olarak Marx şöyle yazar: «burjuva üretiminin **özgül olarak** toplumsal ama hiç de **mutlak** olmayan karakteri en basit biçiminde, metada çözümlenmektedir.»[3]

Marx ekonomi politikte devrimci bir dönüşüme ulaştığının farkındaydı. (Dost ve tanıdık militanların örneğin, William Liebknecht) sunuş tarzının pek kolay anlaşılır olmadığı yolundaki serzenişlerine cevap olarak şunları yazdı: «Bir bilimi devrimcileştirmedeki **bilimsel** girişimler hiç bir zaman kolay anlaşılır (popular) olamazlar.»[4]

Daha sonraları Engels'e 16 Mayıs 1868 tarihli mektubunda Marx, bu tezini açıklar ve ekonomi politikte pratik açıdan ilginç olanla, teorik açıdan gerekli olan arasında büyük bir farklılık olduğunu belirtir[5]. Burjuva toplumunun «ekonomik hücre yapısı» üzerine yapılacak can alıcı kesinlikteki çözümlemeler birbirini ustaca izlemeliydi[6]. Artık değer teorisi için bu «ustalıklar» temel bir önem taşımaktaydı. Aynı zamanda Marx ikinci cildin «daha somut ilişkileri ele alacağından daha kolay anlaşılabilir olduğunu» belirtiyordu[7].

Artık değer teorisini içeren sermaye üstüne olan bölüm Marx'ın çalışmasında haklı olarak merkezî bir konu-

ma sahipti. Marx bu bölümün «gerçekten birinci kitabın en önemli bölümü»[8] olduğunu ve «doğrudan devrimci bir görev»[9] taşıdığını, «gerçek savaşın»[10] bu bölümle başladığını vurgular. Bu aynı zamanda Marx'ın birinci cildin metinlerini yayımcıya gönderdikten hemen sonra Engels'e yazdığı mektuptaki bir ölçüde özürcü tonu da açıklar: «Metinler yaklaşık 12 formayı buluyor. Sakın bayılma ama başlığın 'Genel Olarak Sermaye' olmasına karşın bu bölümler sermaye hakkında **hiç bir şeyi** içermiyorlar...»[11] Aynı mektupta Marx, Engels'e sermaye üstüne olan bölümün ayrıntılı bir biçimde hazırlanmış olduğunu ve birinci cildin basımından sonra derhal gönderileceğini bildirir.

Marx'ın ikinci cildin birincisini mümkün olduğu kadar çabuk izlemesini istediğini düşünmemiz için elde yeterince neden var. Hem bizzat sorunun özelliği, hem de Marksist iktisat teorisinin propogandasını yapmak ve onu işçi sınıfı hareketi içinde yaymak görevi bunu gerekli kılıyordu. Birinci cilt sadece ilk iki giriş bölümünü içeriyordu ve bunlar bile herkes için anlaşılabilir şeyler değildi. Marx, Engels'e «Bay Liebknecht Bickamp'a 'bir kitapta hiç bu denli düş kırıklığına uğramamış' olduğunu söylemiş. Bizzat Biskamp da bana kitabın 'yararını' göremediğini söyledi,»[12] diye yazar.

Bütün bunlardan haberi olan Engels 31 Ocak 1860'ta arkadaşını ikinci cildi mümkün olduğu kadar çabuk basıma hazırlaması için teşvik etti. «Ben bunun şu an için en önemli mesele olduğu kanısındayım... Bir kez olsun kendi meselelerinde daha az titiz ol... Bunun yazılmış olması ve yayımlanmasıdır asıl mesele... ve eğer olaylı dönemler çıkagelirse daha sen genel olarak sermayeyi bitirmiş olmadan herşey kesintiye uğrarsa bunun yararı nedir? Daha önceki kesintilerin farkındayım ama temel geciktirmenin senin kendi titizliğinden doğduğunu da biliyorum. Ayrıca ay-

nı kuşkulardan ötürü hiç yayımlanmamış olmasındansa bir an önce ortaya çıkması yeğdir.»[13]

Ancak bütün bir 1860 geçti ve Marx nihayet 1861 Ağustosunda **Katkı**'nın ikinci cildi üstüne çalışmaya koyuldu. Marx'ın birinci cilt gibi **Katkı** olarak isimlendirdiği bu çalışma 200 formalık güçlü metinlerin başlangıcı idi. Marx bu metinleri 1861 Ağustos'u ile 1863 Temmuz'u arasında yazdı. 23 bölümden ve birbirini izleyen 1472 sayfadan oluşuyordu. Ancak bütününde bağdaşıklık (homojenlik) taşımıyordu.

İlk beş bölüm, ki Marx bunları 1861 Ağustos'uyla Aralık'ı arasında yazmıştır, **Katkı**'nın ikinci cildi üstüne olan çalışmaları yansıtır. Burada Marx, paranın sermayeye dönüşümü ile mutlak ve göreli artık değerin üretimini ele almıştır. Ancak makineler üstüne olan bölüme geldiğinde Marx, Şubat 1862'de iktisat teorisinin tanımlanmasını bir yana bırakmış ve burjuva ekonomi politiğinin tarihi üstüne eleştirisel bir çözümleme arayışına girmiştir. 1861 ilâ 1863 arasındaki metinlerin 100 formayı bulan büyük bir bölümü buna ilişkindir. Marx metinlerin bu tarihsel - eleştirisel bölümünü **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) diye isimlendirdi. Başlangıçta, **Katkı**'nın birinci cildinde meta ve para üstüne olan bölümleri tarihsel notlar izliyor, sermayenin üretim süreci üstüne olan bölümü tarihsel çalışmaların tamamlanması amacını taşıyordu.

Marx'ın **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) çalışması, gerçekten tüm burjuva ekonomi politiğinin müthiş bir eleştirisel çözümlenmesiydi. Bu açıdan, bilimsel araştırmalarında yeni bir aşamaya damgasını vurmuştur. Bununla birlikte Marx, salt burjuva ekonomi politiğinin tarihsel - eleştirisel bir araştırmasını yapmakla kalmamış, araştırma yöntemine uyarak iktisat teorisi üstüne olan çalışmalarını da sürdürmüştür. Bu aynı zamanda **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri)nda zaman zaman

yüzlerce sayfayı bulan ve ekonomi politiğin belli başlı sorunlarına ilişkin sayısız teorik çıkışları da açıklar. 15 Ağustos 1863 tarihli mektubunda Marx, Engels'e metinler üzerine olan çalışmasına ilişkin bilgi verir ve şöyle der: «...şimdi metinlerin tertibine yeniden baktığımda ve nasıl herşeyi değiştirmek ve hatta bir kısmı bütünüyle bilinmeyen malzemeden **tarihsel** bölümü nasıl yeniden toparlamak zorunda kaldığımı gördüğümde...»[14]

Marx'ın **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışma sürecinde neyi 'çöpe atması' gerekiyordu ve sözünü ettiği 'bir ölçüde bütünüyle bilinmeyen' materyal neydi?

Meselenin düğüm noktası, **Grundrisse**'de geliştirilmiş biçimi ile artık değer teorisinin tamamlanmamış olmasıdır. Bu noktaya ulaştıktan sonra tüm adımlarını, başından beri yeniden izlemeli ve artık değerin kapitalist üretim tarzının öteki kategorilerini, kâr, ortalama kâr, toprak rantı, faiz gibi kategorilerini nasıl 'düzenlediğini' ortaya koymalıydı. Bunun yapılması gerekiyordu, çünkü burjuva toplumunun yüzeyinde ne değer, ne de artık değer görünür. Orada sorun piyasa fiyatları, üretim fiyatları, kâr ve ötekiler sorunudur. Burjuva toplumunun yüzeyinde yer alan bu kategorilerin değer ve artık değer tarafından düzenlendiklerinin gösterilmesi gerekiyordu. Ancak bu yapıldıktan sonra artık değer teorisi tamamlanmış ve kapitalist toplumun devinim yasası yeterli ölçüde kanıtlanmış sayılabilirdi. Kısaca, artık değer teorisi ortalama kâr ve üretim fiyatları teorileriyle bütünlenmeliydi. İşte Marx'ın **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışma sürecinde üslendiği görev buydu.

Marx'ın henüz bu çalışmasında ortalama kâr ve üretim fiyatları teorilerini geliştirmemiş olduğunu yakından görmek için **Grundrisse**'ye yeniden bir göz atalım. Bazı Sovyet yazarları bu konuda karşı görüştedirler. L.A. Leontiev

Grundrisse üstüne olan kitabında «**Kapital**'in üçüncü cildinde geliştirilen ve **Grundrisse**'de de işlenmiş olan kâr oranı ve üretim fiyatları Marx'ın öğretisinin en önemli tezleridir,» diye yazmaktadır. Biz bu yoruma katılmadığımızı belirtelim ve bunun nedenlerini açıklayalım. Her şeyden önce Leontiev'in belirttiği gibi Marx kâr oranı ve üretim fiyatları öğretisinin temel tezlerini ilk kez **Kapital**'in üçüncü cildinde (1865) değil, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) geliştirmiştir. Peki ama **Grundrisse**'de buna ilişkin ne vardır?

Marx **Grundrisse**'de kâr teorisini yaptığı değişken ve değişken olmayan sermaye ayırımı temelinde artık değerin dönüşüm geçirmiş bir biçimi olarak geliştirir. Marx burjuva iktisatçılarında artık değer kategorisinin bulunmadığını belirtir ve şunları yazar: «...temelde artık değer —gerçekten kârın temeli olmakla birlikte gene de genel kullanımıyla kâr denilen şeyden ayrılır— hiç bir zaman geliştirilmemiştir.»[15]

Ricardo'nun teorisini çözümlerken Marx «Onda **kâr** ile **artık değer** arasındaki fark yer almaz...» der[16]. Marx ayrıca burjuva iktisatçılarında bunun yol açtığı hata ve çelişkileri belirtir ve şöyle yazar: «kâr **artık değerin** bir iç türevi, ikincil bir biçimi olarak anlaşılmaz»[17]

Yine buna ilişkin olarak şöyle devam eder: **«Kendi dolaysız biçimi içinde kâr, sermayenin toplam değerine oranla ifade edilen artık değer toplamından başka bir şey değildir.» «Kapitalist sınıfın kârı... hiç bir zaman toplam artık değerden fazla olamaz.»**[18]

Marx **Grundrisse**'de şöyle yazmakta: «artık değerin kâr biçimine dönüşmesinde açık olan... iki yasa...» Birincisi kâr oranının her zaman artık değer oranından küçük oluşu, ikincisi ise «kâr oranının düşüşüdür»[19]

Marx **Grundrisse**'de bunun yanı sıra kâr oranı ve artık değer oranının değişim yasalarından söz eder: «...göre-

li artık değerdeki büyüme ne kadar fazla olursa... **kâr oranındaki düşme de** o kadar büyük olur.»[20]

Grundrisse'de Marx, kâr oranının düşme eğilimi yasasını ayrıntılarıyla işlemiş ve «tüm basitliğine karşın şimdiye dek analşılamayan ve bilinçli olarak ifade edilemeyen» dediği yasayı «modern ekonomi politiğin en önemli yasası» olarak nitelemiştir[21]. Bu yasanın sonucu olarak «bir noktadan sonra üretici güçlerin gelişmesi sermaye için bir engel haline gelir; bu sermaye ilişkisinin emeğin üretici güçlerinin gelişmesine bir engel oluşturması demektir.» «Toplumun üretici gelişiminin, hüküm süren üretim ilişkileri açısından büyüyen uygunsuzluğu yıkıcı çelişkilerde, bunalımlar ve sarsılmalarda yansır.»[22] «...üretici güçlerin en üst gelişimi ile birlikte varolan servetin en büyük genişlemesi sermayenin değer kaybı, emekçinin aşağılanması ve nihayet kendisinin (sermayenin) hayatî güçlerinin tümüyle tüketilmesi ile çakışacaktır.» «...bu düzenli olarak oluşagelen felâketler kendi kendilerinin daha büyük bir ölçekte yinelenmesine ve nihayet kendisinin (sermayenin) vahşî bir biçimde yıkılmasına yol açacaktır.»[23]

Şurası açıktır ki Marx **Grundrisse**'de artık değeri keşfetmekle kalmamış, kapitalist toplumun yüzeyinde yer alan artık değerin dönüşüm geçirmiş biçimlerinin açıklamasını getirmiştir. Her şeyden önce de, kâr teorisini geliştirmiş ama onunla da yetinmemiştir.

Grundrisse'de Marx, çok önemli bir olguya değinir. Sermayenin organik bileşimi tekil dallarda farklı olduğundan «artık değer payları» da (yani tekil kâr oranları) eşitsizdir. **«Eşit artık değer başka bir deyişle artık emekle gerekli emek oranının eşitliği varsayımı altında** kârlar eşit olmayabilir ve hatta sermaye büyüklüğü açısından eşit olmamak zorundadır da.»[24] Aynı miktarda sermaye yatırımları için eşit kâr oranı, ancak tüm artık değerin yatırılmış sermaye miktarlarına orantılı olarak bölüşüldüğünde mümkün-

dür. Marx, bu tür bölüşümün bazı dallarda kapitalistlerarası rekabet sonucu gerçekleştiğine dikkati çeker. Bir dalda fiyatlar değerin altına düşerken, ötekinde üstüne çıkarlar[25]. Kapitalistler «kendi aralarında ancak artık değeri bölüşebilirler.»[26] Marx, «artık değerin sermaye miktarları arasında bölüşümü, tekil sermaye miktarları arasında toplam artık değerin **hesaplanması... ikincil** bir ekonomik işlemdir.»[27]

Yukarıdaki alıntı, Marx'ın **Grundrisse**'de üretim fiyatı ile ortalama kâr yasasının keşfine çok yaklaştığı savını doğrulamaktadır. Marx, üretimin çeşitli dallarında zorunlu olarak eşitsiz tekil kâr oranlarının var olduğu ve çeşitli dallar arasındaki rekabetin sonucu olarak kârların genel kâr oranı düzeyinde yeniden bölüşülmesinin gerekli olduğu yargısına varır. Genel kâr oranı üretilen artık değerin yatırılmış sermaye miktarlarına orantılı olarak yeniden bölüşümü ile belirlenir. Metalar değerlerinden sapmış fiyatlarda satılırlar, başka bir deyişle bu olgulardan ötürü bazı dallarda değerlerin üstünde, bazı dallarda değerlerin altında üretim fiyatları geçerlidir.

Marx, üretim fiyatı teorisine çok yaklaşmıştır ancak tam anlamıyla kavramış olduğu söylenemez. Bu, aynı zamanda **Grundrisse**'de ortalama kâr ve üretim fiyatı teorilerinin neden daha ileri götürülmediğini de açıklamaktadır. Ayrıca **Grundrisse**'de bir kategori olarak üretim fiyatı yer almaz (*): üretim fiyatı, değerin dönüşüm geçirmiş bir biçimi olarak, henüz geliştirilmemiştir. Bunu yapabilmesi için Marx'ın önce özel bir daldaki rekabetin tekil değeri piyasa değerine dönüştürdüğünü göstermesi ve çeşitli dallar ara-

Metnin üzerinde yapılan araştırmalar ortaya çıkarmıştır ki, **Grundrisse**'nin 220. sayfasında üç kez 'üretim fiyatı' teriminin yer alması el yazılarının çözülmesinde yapılan bir hata sonucudur. Üç keresinde de Marx 'üretim fiyatı' değil 'üretim süreci' yazmıştır. 114. sayfada ise Marx 'üretim fiyatı' terimini metanın değerine eşit olan üretim maliyeti anlamında kullanmıştır.

sındaki rekabetin nasıl piyasa değerini üretim fiyatlarına dönüştürdüğünü açıklaması gerekiyordu. Kapitalizmde, artık piyasa fiyatlarının çevresinde dolaştığı merkez değer değil, üretim fiyatlarıdır. Fiyat oluşumunda Marx tarafından **Grundrisse'**de henüz açıklanmamış olan basit meta ekonomisinden kapitalist üretime geçişle birlikte ortaya çıkan ayırım işte budur. Daha ilerki bir tarihte, 1861 ile 1863 arasında **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışmasında Marx bu sorunu yoğun bir biçimde ele alacaktır.

Bu tezin geçerliliği için bir sürü dolaylı kanıt var elde. **Katkı'**nın birinci bölümünün sonunda Marx, ekonomi politiğin temel sorunlarını sıralarken ortalama kâr ve üretim fiyatına yer vermez. Üretim fiyatı sorununa yakından bağlı olan toprak rantı sorunu burada «...doğal güçlerin mübadele değerleri nasıl ortaya çıkar?» sorusuna indirgenmiştir[28].

11 Mart 1858'de Lassalle'e yazdığı mektupta Marx Ricardo'nun kâr ile emek değer teorileri arasındaki çelişkiden söz eder. «Bu sorunu çözdüğüme inanıyorum» diye yazmıştır[29]. Aynı çelişki **Katkı'**nın birinci bölümünün sonunda da tartışılacaktır[30]. Açıktır ki bu burjuva ekonomi politiğinin Ricardocu Okul'unun yıkılmasına yol açan (Engels' in **Kapital'**in ikinci cildine yazdığı Onsöz'de belirttiği gibi Ricardo'nun teorisindeki) iki çelişkiden birincisine ilişkin olan sorundur.

Bu çelişki, Ricardo'nun ve onun izleyicilerinin emek ile sermaye arasındaki mübadeleyi değer yasasıyla uyumlu bir duruma getirememeleri ve artık değer üretimini eşitlerin mübadelesiyle açıklayamamalarını kapsar. Ancak ne sözü edilen mektupta, ne de **Katkı'**nın birinci bölümünün sonunda Ricardo'nun teorisinin ikinci çelişkisinden, ortalama kâr ve üretim fiyatını değer yasası çerçevesinde açıklayamamasından söz edilmektedir. Ricardo ve okulu, Sm-

ith gibi, bu açıklamayı getirmek yerine değeri üretim fiyatı ile özdeşleştirmiştir.

Ancak 1862'den sonradır ki, Marx Ricardo'nun teorisindeki bu çelişkiyi ortaya çıkarmış, eleştirmiş ve soruna olumlu bir çözüm bularak «Smith ve Ricardo'nun bu dogması»ndan söz etmiştir[31].

Kesinlikle söylemek gerekirse Marx ortalama kâr ve üretim fiyatı yasasından ilk kez **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) A. Smith'e ayrılan bölümde söz eder: «Evet, aşağıda metaların ortalama fiyatının bile (Marx **1861/63 Metinleri**'nde üretim fiyatından böyle bahseder -V.V.) **her zaman değerden farklı olduğunu** kanıtlayacağım.»[32] Bu, Marx'ın —en azından kafasında— ortalama kâr ve üretim fiyatı temel sorunlarını Ocak 1862'de çözmüş olduğunu gösterir.

Marx'ın bu sorunun cevabını 1860 ile 1861 arasında bulduğu düşünülebilir. Ortalama kâr yasasının ilk ortaya konuşu 1862 sonbaharındadır[33]. Ancak ortalama kâr ve üretim fiyatı yasalarını 1862 Haziran'ı ile Ağustos'u arasında formüle etmiştir. Marx ve Engels'in ortalama kâr ve üretim fiyatı teorileri ve onunla yakından ilgili olan toprak rantı teorisine ilişkin ayrıntılı bilgi verdikleri mektuplarında sözü edilen tarih budur[34].

1862 sonunda Marx artık değer teorisinin temel sorunlarının çözülmüş olduğu kanısındaydı ve bu onu bir kez daha iktisat teorisinin yayımlanmasına devam etmeyi düşündürmüştür. 28 Aralık 1862'de Kugelmann'a şöyle yazıyordu: «Mektubundan senin ve arkadaşlarının **Ekonomi Politiğin Eleştirisi** çalışmama sıcak bir ilgi duyduğunuzu öğrenmem beni sevindirdi. Düzgün bir suret çıkarma ve basım için nihaî bir gözden geçirme dışında, ikinci bölüm nihayet bitti. Yaklaşık otuz forma tutacak. Gerçekte Bölüm I'in bir devamı ama bağımsız olarak **Kapital** başlığı

altında çıkacak. **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** sadece bir alt başlık.»[35]

«Düzgün bir suret ve basım için gözden geçirme» işlemi dört yıldan fazla sürdü ve sözü edilen 30 forma **Kapital**'in dört cildine dönüştü. Bütün bunlar incelemiş olduğumuz sorunların incelenmesinden betimlenmesine geçişin ve **Kapital**'in tertiplenmesinin inceleme görevinin kendisinden daha az karmaşık olmadığını gösterir.

Marx'ın 1850'lerde iktisat teorisini nasıl işlediği Engels tarafından 1893'te şöyle anlatılmıştır: «Marx ellilerde sessiz ve tek başına artık değer teorisini ortaya çıkarmış, teori ve uzantıları hakkında bütünüyle emin olmadan her hangi bir şeyin basılmasını kesinlikle reddetmiştir. **Katkı**'nın ikinci ve öteki bölümlerinin yayımlanmaması bunu gösterir...»[36]

Şimdiye kadar söylenenlerden sonra, Engels'in artık değer teorisinin 'uzantıları'yla bu teorinin geliştirilmesini, ortalama kârın, üretim fiyatının, toprak rantının ve ötekilerin açıklanmasını kastettiği açıktır. Marx bütün bu sorunları 1861/63 metinleri üstüne yaptığı çalışma sürecinde tüm burjuva ekonomi politik alanının eleştirisel bir araştırmasını yaptığında çözmüştür. Bu araştırma sırasında Marx **Kapital**'in tarihsel bölümü olan **Theorien über den Mehrwert'i** (Artık Değer Teorileri) yazmış ve aynı zamanda kendi artık değer teorisini de tamamlamıştır. Bu **Katkı**'nın ikinci cildinin artık yayımlanması olanağının doğduğu anlamına geliyordu. Ancak 1862'nin sonunda Marx, artık ayrı bölümler halinde değil de derhal tek bir cilt olarak basılacak olan iktisat çalışmasının başlığını değiştirdi. **Theorien über den Mehrwert'teki** (Artık Değer Teorileri) burjuva ekonomi politiğinin eleştirisel çözümlemesi, Marx'ın ekonomik araştırma yönteminin eşsiz bir örneğidir. Marx, burjuva ekonomi politiği üzerine yaptığı araştırmada şu ya da bu burjuva iktisatçısından işçi sınıfının

görüşünü benimsemesini beklememiştir. Oyle ki, Marx «duygusal rakipleri» tarafından işçi sınıfının çıkarlarını üretimin çıkarları uğruna kurban etmekle ve üretimi bizzat üretim için istemekle suçlanan Ricardo'yu savunmuştur. Marx, bu noktada Ricardo'nun haklı olduğunu ve burjuva açıdan tutumunun «sadece **bilimsel olarak namuslu** değil, aynı zamanda **bilimsel olarak gerekli** olduğunu» vurgulamıştır[37]. Marx burjuva iktisatçılarını sadece kendi tezlerini, örneğin emek değer teorisi gibi tezlerini, mantıksal sonuçlarına dek götürmediklerinden ötürü eleştirmiştir.

Marx çözümlemesinde şu ya da bu soruda burjuva ekonomi politiğinin görüşünü her zaman sonuna kadar izler. Ancak bunu yaparken işçi sınıfının görüşünü benimsemiş olduğundan burjuva ekonomi politiğini kendi teorisinin —emek değer teorisinin— mantıksal sonucuna ulaşmaktan alıkoyan sınırlılıktan da kurtulmuş olur. Marx, emek değer teorisinin sonuçlarına, artık değer teorisine ulaşmayı böylece başarmıştır.

Bu, 1861/63 metinlerinden vereceğimiz şu iki örnekte sergilenmektedir:

1. Klasik burjuva iktisadının genel bir çözümlemesinde Marx «çalışmayanların (non-labourer) elde ettiği tüm kazançların ve bağımsız biçim ve başlıkların bir tek kâr biçimine indirgendiğini» belirtir[38]. Burjuva iktisatçıları bu noktada durmuşlardır. Artık değeri gerçek biçimi içinde ayrı bir kategori olarak saptayamamışlar ve onu «kâr» kategorisi ile özdeşleştirmişlerdir. Marx'ın çözümlemesi işte burjuva ekonomi politiğinin tıkanıp kaldığı bu noktadan başlar.

İlk olarak Marx gerçekte Ricardo'da bir artık değer teorisinin bulunabileceğini gösterir. «Ricardo'yu eleştirirken, onun farklılaştıramadığı şeyi biz farklılaştırmalıyız. (İlk olarak) doğal olarak onda **artık değer** özel biçimleri olan kâr, rant ve faizden farklı olarak saptanamasa da bir

Artık değer teorisi bulunur.»[39] Bir başka yerde de Marx, Ricardo'nun değişken olmayan sermayeyi dışarıda bırakırken, başka bir deyişle kârı değişken sermayenin bir ürünü olarak gösterirken, gerçekte artık degerden bahsettiğini belirtir[40].

Marx aynı zamanda klasik burjuva iktisadının artık değeri ödenmemiş emeğin bir sonucu olarak gösterdiğini belirtir. Klasik yazarlarda, der Marx «Tüm metanın değeri emeğe indirgendiğinden kâr da artık değere indirgenmiştir; metanın içerdiği ödenmiş emek miktarı ücretleri oluşturur ve sonuç olarak bunun üstündeki artık da ödenmemiş emeği...»[41] Ancak artık değerin belirlenmesi için her şeyden önce (burjuva iktisatçılarının icad ettikleri bir kavram olan) «emeğin değeri»nin belirlenmesi gerekir. Çünkü artık değer «emeğin değeri»nin üstündeki artık olarak görülmektedir. Ricardo'nun teorisinde değer işçilerin varlıklarını sürdürebilmeleri ve kendilerini yeniden üretebilmeleri için gerekli besin tarafından belirlenir. Peki ama neden emeğin değeri kesinlikle bu biçimde belirleniyordu? Ricardo bunu arz ve talep yasasının ortalama emek fiyatını işçinin varlığını sürdürebilmesi için gerekli geçim araçlarına indirgemesine bağlar.» O burada **değeri** bir bütün olarak sistemin temel bir noktasında, **orz ve taleple** belirlemektedir.»[42] Başka bir deyişle Ricardo gerçekte kendini emek değer teorisinden koparmaktadır.

Marx ünlü yazarların teorilerini bu canalıcı soruda çözümledi ve Ricardo'nun «emek yerine **işgücünden** söz etmesi gerektiğini» belirtti. «Ancak bu **sermayeyi** bir bağımsız güç olarak işçinin karşısında olan gerçek iş koşulları olarak yansıtmak demekti. Ve sonuç olarak sermaye **özgül toplumsal bir ilişki** olarak yansıtılacaktı. Bu açıdan sermaye Ricardo'da 'şimdiki emek'ten 'birikmiş emek' olarak ayrılır.»

«Ancak bu, emekle sermaye, ücretle kâr ilişkisinin hiç bir zaman geliştirilemediği salt olgusal bir şey, **emek sürecindeki** salt bir öge olarak kalır.»[43] Burada Marx'ın yapıcı eleştirisel yaklaşımının tipik bir örneğini görmekteyiz. Ricardo'yu ele alırken Marx daha önce belirtmiş olduğumuz gibi **Grundrisse**'de işlemiş olduğu bir meta olarak işgücü teorisini geliştirmiştir.

2. Marx değer ile üretim fiyatının özdeş olduğunu ileri süren «Smith ve Ricardo'nun doğması»nı çözümler ve Ricardo'da bu iki terim arasında gerçek bir ayırımın varlığını gösterir. «Sonunda Ricardo'nun doğru olana sadece **sözcük** olarak hemen hemen dokunması ancak daha ileriye götürememesi ilginçtir...»[44] Marx Ricardo'nun kitabında değerle üretim fiyatı arasında bu ayırımını (Ricardo'nun kendisinin kavrayamadığı ve geliştiremediği bu ayırımın) var olduğu yerlerden alıntılar yapar ve ortalama kâr ve üretim fiyatı teorilerini formüle ederek soruya kendi cevabını verir[45].

Bu örneklerden açıkça anlaşılmaktadır ki Marx, işçi sınıfının ekonomi politiğini burjuva iktisat teorisinin sınırlamalarını aşarak ortaya koymuştur.

Bütün bu söylenenlerden sonra, şimdi **1861/63 Metinlerinin** en önemli bölümüne **—Theorien über den Mehrwert**'e (Artık Değer Teorileri)— geçebilir ve Marx'ın ortalama kâr ve üretim fiyatı ve toprak rantı teorilerini geliştirdiği süreci izleyebiliriz.

VI

DEĞERDEN ÜRETİM FİYATINA

Piyasa fiyatı ve onun devinim yasası. «Sahte toplumsal değer». Üretim fiyatının keşfi. Rekabetin iki türü ve fiyatların eşitlenmesinin ikili hareketi. Marx'ın araştırmalarında bilimsel soyutlama yöntemi.

Şimdi **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) Marx'ın ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisini işlediği bölümlere gelelim. Marx'ın nasıl değerden piyasa değerine ve buradan da üretim fiyatına adım adım ilerlediğini göreceğiz.

Theorien über den Mehrwert'te (Artık Değer Teorileri) Marx değeri «insan faaliyetinin (emek) özgül toplumsal bir biçimi...»[1] olarak niteler. Burada emeğin toplumsal niteliği kesin olarak vurgulanmaktadır. «Değerler olarak», der Marx, «metalar **toplumsal** büyüklüklerdir, yani 'eşya' olarak 'mülkiyetlerinden' kesinlikle farklı birşey. Değerler olarak (metalar) sadece üretici faaliyetlerinde insanlar arasındaki ilişkileri kapsarlar.»[2]

Değer yaratıcı emek bir kez niteliksel açıdan toplumsal olarak ele alınınca, bu emeğin niceliksel ayrılıkları da doğrudan doğruya buradan çıkartılabilecekti. Bu metala rın sadece üretimleri için toplumsal olarak gerekli emek

veya emek zamanı miktarını içermeleri gerçeğinde yatmaktadır.

Değerden üretim fiyatına geçebilmek için Marx'ın her şeyden önce kapitalist üretim tarzı koşullarında değer kavramını belirlemesi gerekiyordu. Çünkü değer gelişmesini bu koşullar altında sürdürmekteydi. Marx bunu şöyle belirtir: «bu oldukça basit kategorinin tüm potansiyeli tarihsel olarak ancak toplumların en gelişmiş aşamalarında kendini gösterir...»[3] Gerçekten de, meta biçimindeki emek ürünü sadece kapitalizmde genelleşir, sadece kapitalizmde bizzat kapitalist üretim tarzının temeli haline gelir. Hatta işgücü bile bir meta olur. «Sermayede», der Marx, «değerin bağımsız varlığı parada olduğundan daha yüksek bir güce ulaşır.»[4] İşte kesinlikle bu nedenledir ki Marx değer yasasını kapitalist üretim koşullarından geliştirmiştir[5].

Marx, kapitalist üretimin ürünleri olarak metaların basit meta ekonomisinde üretilmiş metalardan ayrıldığını gösterir. Kapitalist üretim tarzında özel emeğin ürünü, toplam toplumsal üretimin bir bölümü olarak ortaya çıkar. Bunun nedeni, sadece ürünün toplumdaki toplam mal miktarının bir bölümünü oluşturması değildir. Bu kapitalist üretim ilişkilerinin hakimiyetinden önce de geçerliydi. Kapitalizmde «Her tekil meta sermayenin ve onun yarattığı artık değerin belli bir bölümünü temsil eder.»[6] Kapitalizmde toplumsal işbölümü emek ürünleri kütlesinin üretim sürecine meta olarak, ticaret nesneleri olarak girdiği ve yine metalar olarak çıktığı bir düzeye kadar gelişir. Bu kapitalist üretimin tüm dalları arasında yakın bir bağ kurar. Üretim sürecinde yaratılan ve metalarda maddeleşmiş artık değerin gerçekleştirilmesi için söz konusu daldaki tüm meta kütlesinin bu dalda kullanılan sermayenin değerine ek olarak artık değeri kapsayan bir toplumsal değerde satılması gerekir. Bu daldaki tüm metaların, bu değer üzerinden satılması zorunludur. Metaların ancak bir kısmı satı-

labilirse, bu aslında her metanın kendi değerinin altında satıldığı ve sonuç olarak bu dalda artık değerin gerçekleşmediği veya bütünüyle gerçekleşmediği anlamına gelir. Hatta harcanan sermaye bile bütünüyle yerine konamayabilir.

Bu nedenle kapitalist üretim tarzında toplumsal olarak gerekli emek zamanı kavramı temel bir değişime uğrar. Söz konusu daldaki toplam ürünün tekil bölümü için sadece toplumsal olarak gerekli emek zamanı harcansa bile emek miktarı bir bütün olarak tüm dal için fazla gelebilir. başka bir devisle toplumsal olarak gerekli miktarı aşabilir. Bu durumda bu daldaki metaların toplumsal değeri tekil değerlerinin toplamından daha az demektir.

Marx bu şekilde ürünün toplumsal ve tekil değeri arasında bir ayırım yaparak kapitalist üretim koşulları altında değerin nasıl belirlendiğini inceler. Tekil ürünün değeri söz konusu daldaki toplam ürün kütlesinin toplumsal değerince belirlenir. Birim ürünün toplumsal değeri de bir dalda üretilen toplam toplumsal değerin ürün miktarına bölünmesiyle bulunur.

Marx'ın gösterdiği gibi, **toplumsal olarak gerekli** ve **tekil olarak gerekli** emek zamanı arasında bir ayırım yapmak gereklidir[7]. Birisi toplumsal değere dayanırken, ötekisi tekil değere dayanmaktadır. Söz konusu dalda bir miktar artık ürün üretildiğinde, her birim ürün için sadece (tekil lam tekil olarak gerekli emek zamanı toplumsal olarak gerekli emek zamanından daha büyüktür. Bu durumda söz olarak) gerekli emek zamanı harcanmakla birlikte, topkonusu daldaki ürünün toplumsal değeri tekil değerinden daha düşük olacaktır.

Bir daldaki metaların bu şekilde belirlenen toplumsal değerine Marx 'piyasa değeri' der. «Bu **yaygın** değer, metaların **piyasa değeri,** pazarda taşıdıkları değerdir.»[8]

Marx her şeyden önce piyasa değerinin toplumsal niteliğini vurgular.

Piyasa değeri özgül olarak kapitalist koşulların bir ürünü, söz konusu daldaki kapitalist rekabetin bir sonucudur. «Ancak **piyasa değerini** ortalama üretim koşullarının belirlemesi ve böylelikle bu ortalamanın altında olan üretim fiyatını kendi **fiyatının** hatta **değerinin** üstüne çıkarması (Marx burada ürünün tekil değerini kastetmektedir -V.V.) **kapitalist üretimin rekabetçi** doğasından kaynaklanır ve sonuç olarak bu doğal değil, toplumsal bir yasadır.»[9]

Marx, burada söz konusu üretim dalındaki genel üretim koşullarıyla çakıştığı zaman piyasa değerini belirleyen 'ortalama üretim koşulları'ndan söz etmektedir. Ancak piyasa değeri her zaman bu ortalama koşullarca belirlenmez. Marx üretim dalındaki tekil ve özel üretim koşullarını üç ana gruba ayırır: 1. Ortalamadan daha iyi koşullarda üretim yapan üreticiler: emek üretkenliği kendi dallarının ortalamasının üstündedir; 2. Söz konusu daldaki genel veya ortalama koşullarla çakışan tekil üretim koşulları altında üretim yapan üreticiler: emek üretkenliği bu dalın ortalaması düzeyindedir; 3. Ortalamadan kötü koşullar altında çalışan üreticiler; emek üretkenliği ortalamanın altındadır. Piyasa değeri birinci grubun ürünlerinin tekil değeri ile üçüncü grubun ürünlerinin tekil değeri arasında dalgalanır.

Söz konusu daldaki rekabet piyasa değerini bu sınırlar arasında belirler. Bu bağlamda Marx şunu belirtir: «Buna uygun olarak ortalama değeri kimin belirleyeceği bu sınıfların (grupların) sayısal ilişkisine ya da birbirlerine oranla büyüklüklerine bağlıdır.»[10]

Marx piyasa değerinin sözü edilen sınırların dışına çıkamayacağını vurgular: «Piyasa değeri **en düşük üretken-**

likteki sınıfın ürününün tekil değerinden **daha fazla olamaz.** Daha yüksek olabilseydi, bu sadece **piyasa fiyatının piyasa değerinden** daha fazla olacağını gösterirdi. Oysa piyasa değeri gerçek değeri yansıtmalıdır.»[11]

Aynı şekilde piyasa değerinin en üretken sınıfın ürününün tekil değerinin altında da olamayacağı açıktır.

Piyasa değerinin dalgalanabileceği sınırlar bizzat piyasa değerinin belirlenmesi tarafından belirlenecektir. Çünkü piyasa değeri «bu **özel toplumsal üretim alanında** (üretilen) **toplam metaların** gerektirdiği toplumsal emek zamanının toplamı»nca belirlenir[12]. Peki o halde, toplam toplumsal emek zamanı hangi sınırlar arasında değişmektedir? Eğer söz konusu dalın tüm kapitalistlerinin üçüncü gruba ait olduğu kabul edilirse, bu durumda toplam toplumsal emek zamanı harcanan tekil emek zamanlarının toplamına eşit olacaktı.

Mümkün olan en büyük toplumsal emek zamanı toplamı budur. Tersine söz konusu daldaki tüm kapitalistler birinci gruba dahil olsalardı, toplam toplumsal emek zamanı en düşük düzeyde ve yine dalda harcanan tekil emek zamanlarının toplamına eşit olacaktı. Normal koşullar altında bu dalda her üç gruptan da kapitalistler vardır ve toplam toplumsal emek zamanı en yüksek ile en düşük düzeyler arasında bir yerdedir. Bu durumda üretim dalındaki toplam ürün içinde şu ya da bu grup kapitalistin payı belirleyici olacaktır.

Marx'ın piyasa değeri tanımından, toplam toplumsal olarak gerekli emek zamanı büyüklüğünün ve aynı şekilde piyasa değeri büyüklüğünün bu özel üretim dalının bir bütün olarak toplumsal üretim sisteminde taşıdığı özgül önemce belirlendiği sonucu çıkar. Söz konusu üretim dalında ortalama üretim koşulları hüküm sürmekle birlikte, toplam ürün miktarı toplumsal üretim sisteminde bu dala 'ayrılan' (tahsis edilen) toplumsal olarak gerekli emek za-

manını aşarsa ürünlerin piyasa değerleri, bu daldaki üretimin büyük bir bölümünün ortalama koşullar altında yapılmsı göz önünde tutulmaksızın, ortalama değil, en iyi üretim koşullarına göre ölçülür.

Bununla birlikte piyasa değeri de söz konusu daldaki ürünlerin tekil değerleri gibi aynı sınırlar arasında değişebilir. Marx «piyasa fiyatının **kendisinden daha yüksek** olamayacağı»nı vurgular[13]. Piyasa değeri ile tekil değer arasındaki fark hiç bir şekilde değer yasasının bozulması (ihlal edilmesi) anlamına gelmez. «Değerin genel olarak bu dalda kullanılan emek miktarınca **bağımsız** olarak belirlenmesinden bu sonuç çıkarılamaz.»[14]

Piyasa değerini ve onun dalgalanabileceği sınırları böylece tanımladıktan sonra Marx, üretimin bir dalındaki rekabeti çözümler. Bu rekabet söz konusu dal için standart piyasa değerini ortaya çıkarır ve birinci gruba dahil kapitalistlerin artık değerin üstüne çıkan bir kâr elde etmelerini sağlar. Serbest rekabet koşulları altında bu artık kâr geçici niteliktedir: 'gerikalmış' kapitalist gruplar yeni teknik gelişmeleri uyguladığı, üretim koşullarını geliştirdiği, gerikalmışlıklarının üstesinden geldikleri ve böylece birinci grup kapitalistlere ulaştıkları anda yok olur. Ancak bu ekstra artık değerin geçici nitelikte olması, bunun bütünüyle ortadan kalkması anlamına gelmez. Bu durumda sözkonusu artık sadece tekil kapitalistlerin değil, tüm kapitalistlerin ayrıcalığıdır.

Başka bir deyişle, yukarıda sözü geçen üç ana üretici grubun birleşimleri sürekli olarak değişmektedir. Bütünüyle serbest rekabet koşulları altında, her kapitalist için artık kâr elde etme olanağı vardır. Bu artık kâr mücadelesi her üretim dalındaki rekabetin ana itici gücüdür.

Birinci grubun kapitalistleri kendi dallarındaki rekabet mücadelesinde en üstün koşullara sahiptirler. En yüksek emek üretkenliği onlardadır ve piyasa değeri birinci gru-

bun tekil değerine yöneldiğinden öteki kapitalistlerin ürünlerini kovdukları pazara hakimdirler.

Bütun bunlardan, piyasa değerinin önemli bir özelliği ortaya çıkmaktadır: Piyasa değeri, değer ve artık değerin yeniden bölüşümünde bir etken değildir; üretilen değeri ama kapitalist koşullar altında üretilen ve bunun tüm çelişkilerini taşıyan değeri temsil eder.

Kapitalist rekabet koşulları altında değerin toplumsal niteliği, aynı tür metalar için tekdüzey piyasa değerinin oluşması gerçeğiyle ifade edilebilir. Marx'ın gösterdiği gibi piyasa değerinin kapitalizmde sık sık bir «sahte toplumsal değer» oluşunun zorunlu sonucudur, bu. **Kapital'in** III. cildinde Marx şöyle yazar: «Bu, rekabet aracılığıyla kapitalist üretim temelinde kendini gösterdiği biçimde piyasa değerinin belirlemesidir; (rekabet) sahte bir toplumsal değer yaratır.»[16]

Kapitalist üretim tarzında ürünün piyasa değeri içerdiği emek zamanından bağımsızdır; toplumsal değer, piyasa değeri, tekil değerden farklılaşır. Buna, kapitalizmde soyut ve somut emek, mübadele ile kullanım değeri arasındaki çelişkilerin daha da gelişmesi yol açar.

Marx «sahte toplumsal değer»in oluştuğu süreci iki örnekle açıklar[16]

Söz konusu üretim dalında değişik üretim koşullarıyla çalışan dört kapitalist grubunun var olduğunu varsayalım ve ikinci grubun bu dalın ürünlerinin % 60'ını sağlamakta olduğunu ve dolayısıyla piyasa değerini belirlediğini kabul edelim.

Birim ürünün piyasa değeri 30 para birimidir. Oysa ortalama değer (540:20) 27 birimdir. (bkz. 106 sayfadaki tablo) Piyasa değeri ile tekil değer arasındaki fark 60 para birimidir. Kapitalist tarımın özgül koşulları altında diferansiyel rantın oluşmasında bu fark çok daha büyüktür.

Kapitalist Grupları	Birim - ürün sayısı	Birim - ürünün tekil değeri	Birim - ürünün piyasa değeri	Toplam ürünün tekil değeri	Toplam ürünün piyasa değeri
I	1	60	30	60	30
II	12	30	30	360	360
III	3	20	30	60	90
IV	4	15	30	60	120
Toplam	20	Birim ürünün ortalama değeri = 27		540	600

Tekil değerle, piyasa değeri arasındaki bu farktan söz konusu daldaki ürünlerin harcanan emek zamanına değil, daha yüksek bir fiyata satıldıkları sonucu çıkar. Toplum kapitalistlere artık kâr ödeyerek kaynaklarının bir bölümünü kaybeder. Bu, piyasa değerinin çelişkili doğasını açıklamanın yanı sıra Marx'ın «sahte toplumsal değer» demesine yol açar.

Öteki örnek. Varsayalım ki birim ürünün piyasa değeri 20 para birimidir ve ürünün tekil değeriyle piyasa değerinin çakıştığı sermaye 80c + 20v + 20s = 120 değer yaratmakta ve 6 birim ürün üretmektedir. Her birim ürünün değeri 20 birimdir: bunun 4 birimi değişken olmayan sermayeyi yeniler. Yeni makinaların getirildiğini ve bu sayede miktarda değişken olmayan sermayeyle 6 yerine 10 birim ürünün üretilebildiğini kabul edelim. Bu durumda ürünün tekil değeri 12, piyasa değeri ise eskiden olduğu gibi 20'dir. Değişken olmayan sermayeyi yenilemek için, ürün piyasa değerinde değil de tekil değerinde satılsa idi gerekli olacak olan 6,66'ya değil, eskiden olduğu gibi 4

birim ürüne ihtiyaç vardır. Bu şekilde daha önceki koşullarda değişken olmayan sermayeyi yenilemek için gerekli olan ürün miktarı —ürünün tekil değerine satıldığını düşünürsek— artık ürüne çevrilmiş olur.

Bu nasıl hesaplanır? 6,66 — 4 = 2,66 birim ürün (toplam tekil değeri 2,66 × 12 = 32 para birimi) artık ürüne çevrilmiştir. Eskiden 6 birim ürünün üretimi için 80 para birimlik değişken olmayan sermayeye ihtiyaç vardı; şimdi sadece (80 : 10) × 6 = 48 para birimi gerekmektedir. Sonuç olarak 80 — 48 = 32 para birimlik değişken olmayan sermaye artık ürüne çevrilmeye hazır duruma gelmiştir.

Marx «tüm artık kâr» için geçerli olan bu değişmenin genel karakterini belirtir[17]. Bu, kapitalizmde tekil kapitalistlerin toplum zararına zenginleşmelerinin bir aracı olan piyasa değerinin çelişkili karakterini sergilemektedir.

Marx **Grundrisse**'de bile çeşitli üretim dallarına yatırılmış, aynı miktarda sermayeyle üretilecek artık değer miktarının değişeceğini ve bunun temel nedeninin sermayenin organik birleşiminin her durumda eşit olmaması olduğunu belirtmiştir. (Marx burada dolaşım sürecini dışarıda bırakmaktadır). Buradan, aynı miktarda sermayeyle üretilen metaların değerlerinin birbirinden önemli ölçüde farklı olabildiği ve metaların kendi değerlerine satıldıkları zaman farklı kâr oranlarına yol açacakları sonucu çıkar. 1861/63 metinlerinde (**Theorien über den Mehrwert'te** — Artık Değer Teorileri) Marx, kendisine ortalama kâr ve üretim fiyatı sorununun daha kapsamlı bir incelemesine olanak sağlayacak temelleri işler.

Piyasa değerini incelerken Marx, başlangıç noktası olarak söz konusu üretim dalındaki rekabeti almıştır. Şimdi ise çeşitli dallardaki sermayelerin toplam toplumsal sermayenin bir bölümünü oluşturdukları farklı üretim dallarının kapitalistleri arasındaki rekabeti çözümlemektedir.

Belli bir daldaki sermayenin toplam artık değer içindeki payı ve kârı bu sermayenin toplam sermaye içindeki payınca düzenlenir. Bu düzenleme süreci farklı üretim dallarındaki kapitalistler arasındaki rekabetin sonucudur ve üretilmiş artık değerin yeniden bölüşümünü belirler. Şöyle yazıyor Marx: «bu, kapitalistlerin işçi sınıfından çekip çıkardıkları ödenmemiş emeği kendi aralarında belli bir sermayenin doğrudan ürettiği artık emeğe oranla değil de, birincisi bu belli sermayenin toplam sermaye içinde oluşturduğu paya, ikincisi de toplam sermayenin ürettiği artık emeğe göre bölüşümünün çekişmesidir (bu çekişme ise rekabetten başka bir şey değildir).»[18]

Sonuç olarak Marx 'ortalama kâr' kategorisinin, 'piyasa değeri' kategorisinden farklı olarak, artık değerin değişik üretim dalları arasındaki bölüşümün kategorisi olduğunu göstermiştir. Ortalama kâr olarak artık değerin dengelenmesi toplam artık değer kütlesine ilişkin hiç bir şeyi değiştirmez: ortalama kârların toplamı toplam artık değere eşittir. Burada emek değer yasasına ters düşen bir şey yoktur. Ortalama kâr —toplam artık değer aracılığıyla— değerin emek zamanınca belirlendiği olgusuna dayanır. Ortlama kâr miktarı da bununla saptanır. Marx, «**Artık değerin belirlenmesi** sadece değerin emek zamanınca belirlenmesinden doğar. Bu olmadan ortalama kâr **hiç bir şeyin ortalaması** değildir, sadece bir düştür. Ve işte o zaman % 1.000 olabileceği gibi % 10'da olabilir.»[19] diye yazmıştı.

Artık Marx «üretim fiyatı» kategorisini, yani kapitalist üretim tarzında çevresinde piyasa fiyatlarının dalgalandığı merkezi oluşturan dönüşüm geçirmiş değer biçimini incelemek için gerekli tüm koşulları hazırlamıştı. (Sınırsız rekabet varsayımı altında) kapitalizmde metalar kendi değerlerine satılamazlar —üretim fiyatlarına satılmak zorundadırlar. Marx şöyle yazar: «kesinlikle metanın de-

ğerinin emek zamanınca belirlenmesi **nedeniyledir** ki, metanın ortalama fiyatı,... bu fiyatın belirlenmesi sadece emek zamanınca belirlenen değerden türetilmesine karşın, **hiç bir zaman** kendi değerine eşit olamaz.»[20]

Üretim fiyatı, maliyet (cost price) artı ortalama kâra eşittir. Marx önceleri tekil ve piyasa değerlerinden söz etmişse de, şimdi tekil ve piyasa üretim fiyatları arasında bir ayırım getirmektedir. Daha sonraları (**Kapital**'in III. cildinde) «ona (yani piyasa değerine) ilişkin olarak söylenmiş her şey belli düzeltmelerle üretim fiyatı için geçerlidir...»[21] demiştir.

Marx çeşitli üretim dallarında tekil kapitalist gruplarının elde ettiği artık kârın (ekstra artık değerin) tekil ve piyasa üretim fiyatları arasındaki farka eşit olduğunu gösterir. «Tekil mâliyet... tekil değerle aynı oranda... farklılaşır»[22], «...artık kâr her zaman sadece piyasa mâliyetinin tekil maliyeti aşan kısmı veya piyasa değerinin tekil değeri aşan kısmıdır...»[23]

Marx'ın tezini açıklamak üzere bir örnek verelim. Belli bir dalın ürününün piyasa değerinin 80c + 20v + 20s = 120 olduğunu kabul edelim. Bu dalda belli bir tekil sermaye görece daha gelişmiş makinalar kullanırsa, organik birleşimi de bu dalın ortalamasının üstündedir. Bu nedenle artık değer oranı da yüksektir. Bu durumda bu sermayenin ürününün tekil değeri 80c + 10v + 20s = 110'dur. Tekil değerle, piyasa değeri arasındaki fark 10'dur. Bu fark piyasa maliyeti ile tekil maliyet arasındaki farkla çakışır (100 — 90).

Ortalama kâr oranının % 15 olduğunu kabul edelim. Bu durumda piyasa üretim fiyatı 115'tir. Oysa tekil üretim fiyatı 103.5'tur. (90 X 15/00 × 90). Tekil ile piyasa üretim fiyatları arasındaki fark 11,5'tur, yani ürünün tekil değeri ile piyasa değeri arasındaki farkla çakışmamaktadır ve tekil maliyet ile piyasa maliyeti arasındaki farka

da eşit değildir. Bu durum, tekil ve piyasa üretim fiyatları arasındaki farkın sadece tekil ve piyasa mâliyetleri arasındaki fark tarafından değil, aynı zamanda genel kâr oranı düzeyince de düzenlenmesi gerçeğiyle açıklanır. Düşük bir genel kâr oranıyla (örneğin % 10) bu farkı 11'i bulacaktır; eğer genel kâr oranı % 5 olsaydı tekil üretim fiyatı ile piyasa üretim fiyatı arasındaki fark 10,5 olacaktı, yâni ürünün tekil ve piyasa değerleri arasındaki farka daha yakın olacaktı.

Şimdi Marx'ın ortalama kâr ve üretim fiyatının incelemesinden çıkardığı sonuçlara kısaca işaret edelim. **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) (belli bir dalda ve çeşitli dallar arasında) rekabetin iki yönlü etkisinin iki tür sermaye akımına ve fiyatların «belirlenmesinde iki yönlü harekete» yol açtığını vurgular[24].

Birinci tür sermaye akımı «aynı işkolunda (employment) **genel fiyat düzeyini** ve çeşitli işkolları arasında **genel kâr düzeyini**»[26] üretir. Metaların tekil değerleri piyasa değerlerine ve üretim fiyatlarına dönüştürülür. Bu hareketler, önce tekil değerlerin piyasa değerlerine dönüştürüldüğü, sonra da piyasa değerlerinin piyasa üretim fiyatına dönüştürüldüğü biçiminde anlaşılmamalıdır.

Çeşitli (üretim) dalları içindeki ve arasındaki rekabet eşanlı olarak işler. Bu eşanlı işleyişin en önemli sonucu değerlerin üretim fiyatlarına dönüştürülmesidir. Bu ilişkilerin doğru çözümlenmesi ancak bu şekilde yapılabilir. Marx, ilk olarak çeşitli dallar içindeki rekabeti, arkasından da çeşitli dallar arasındaki rekabeti inceler. Bu, tekil dallar içindeki rekabetin tekil değerleri piyasa değerlerine dönüştürdüğünü ve öte yandan da çeşitli dallar arasındaki rekabetin de tekil değerleri tekil üretim fiyatlarına ve piyasa değerlerini de piyasa üretim fiyatlarına dönüştürdüğünü açıkça gösterir. Rekabetin iki yönlü hareketinin nihaî sonucu değerlerin üretim fiyatlarına dönüştürülmesi-

dir. Ancak toplam etki bundan ibaret değildir.

Rekabetin iki yönlü hareketinin sonucu olan ve Marx tarafından «yüzeysel hareket»[26] olarak tanımlanan sermaye hareketinin ikinci türü piyasa fiyatlarının (Marx bunlara, yüzeyde —meta pazarında— var olan fiyatlar oldukları için «câri piyasa fiyatları»[27] der) çevresinde piyasa fiyatlarının dalgalandığı merkezi oluşturan üretim fiyatları ile dengelenmesine yol açar.

Kendi bütünlüğü içinde sermaye hareketinin etkisi, değerleri üretim fiyatlarına dönüştürmesi ve somut kapitalist rekabet koşulları altında piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarından farklılaşmasını dengeleyerek «Toplam toplumsal emek zamanı kütlesinin **çeşitli üretim dalları arasında** toplumsal ihtiyaca göre bölüşülmesi»ni[28] sağlamasıdır.

Görüldüğü gibi zaman zaman ve materyalin biriktiği ölçüde Marx'ın ekonomik araştırma yöntemini sunarken tanımlamanın genel akışından sapılmaktadır. Bu noktada da, bu söz konusu.

Marx'ın yöntemini tüm boyutlarıyla araştırmak tabii ki temelde felsefenin görevidir. Bu kitapta, Marx'ın somut ekonomik araştırma yönteminin sadece birkaç ana özelliği incelenecektir.

Bu noktada, Marx'ın somut ekonomik araştırmada soyutlama yöntemini nasıl uyguladığı sorunu ile ilgileniyoruz. Marx ve Lenin bu ekonomik araştırma yöntemini çeşitli yerlerde tanımlamışlardır. Marx şöyle yazar: «Daha da ötesi, ekonomik biçimlerin çözümlemesinde ne mikroskoplar, ne de kimyasal belirteçler bir işe yaramazlar. Soyutlamanın gücü her ikisinin de yerini tutabilmelidir.»[29] Lenin de şunu belirtiyor: «Somuttan soyuta ilerleyen düşünme —**doğru** olduğu sürece— gerçekten uzaklaşmaz aksine ona yaklaşır... **tüm** bilimsel... soyutlamalar Doğayı daha kapsamlı, daha doğru ve daha **eksiksiz** olarak yan-

sıtır. Gerçek gözlemden soyut düşünceye ve **burdan da eyleme** — işte **gerçeğin** algılanmasına, nesnel gerçekliğin algılanmasına diyalektik yaklaşım budur.»[30] Bu Lenin'in soyutlama yöntemini teorik araştırmanın doğru yöntemi (aynı zamanda bu yöntemin doğru olarak uygulanmasıyla geliştirilen teorinin de gerçekliğin doğru yansıtılması olduğu anlamında doğru yöntemi) olarak kabul ettiğini gösterir. Marx, yeniden ve yeniden kapitalizmin bilimsel ekonomi politiğini kastederek, ekonomi politiğin kapitalist üretim tarzının teorik ifadesi olduğunu belirtir.

Bilimsel araştırmalarda soyutlama neden zorunludur? Nesnelerin öz doğalarıyla dış görünümleri çakışmazlar da ondan. Nesnelerin öz doğalarını açıklamk, işte bilimin görevi budur. Bu görevi gerçekleştirmenin bir yolu da bilimsel soyutlama yöntemini kullanmaktır.

Doğaldır ki Marx'ın ekonomik araştırma yönetimini salt bilimsel soyutlama yöntemi olarak nitelemek yeterli değildir. Bu yöntemin eksiksiz betimlenmesi için, herhangi bir özel durumda soyutlamanın ne ölçüde uygulanacağına özel bir dikkat gösterilmelidir.

Bu sorunun hazır bir cevabı yoktur, ancak şurası kesindir ki, Marx her zaman söz konusu durum için ikincil öneme sahip olan ve ekonomik olgunun incelenmesini engelleyen yönleri ayıklar. Bu ayıklama olmaksızın ekonomik sorunları araştırmak olanaksızdır çünkü olgunun doğası sayısız ikincil öneme sahip özellikler altında saklı kalacaktır. Bununla birlikte belirtilmelidir ki, Marx'in ayıkladığı ikincil yönler ancak özgül bir bağlamda ikincildirler. Başka bir açıdan bakıldığında birinci dereceden öneme sahip olabilirler ki, bu açıdan onları ayıklamak, dışarıda bırakmak yanlış olur.

Bunu sergileyen bir örnek verelim. Eğer sorunumuz burjuva toplumunun soyut incelemesi ise, bu durumda dış ticaret dışarıda bırakılmalıdır[31]. Dış ticaret kapitalizmde

güçlü bir role sahiptir ama bu soruna ilişkin olarak dışsal bir etmenden ibarettir. Bu nedenledir ki Marx, başlıca yönleriyle, kapitalist üretim tarzı teorisini dış ticarete değinmeksizin ortaya koyar. Marx'ın genişleyen yeniden üretim sürecini nasıl salt kapitalizmin iç koşullarıyla başarılı bir biçimde açıkladığını anımsamak yeterlidir. Lenin, Marx'ın bu tezini **Narodnikler**'le mücadelesinde savunmuş ve gerekçelemişti.

Marx, dış ticareti kesinlikle dışarıda bırakır, ancak bunu yaparken dış ticaret ve dünya pazarının «kapitalist üretimin hem ön koşulu, hem de sonucu» olduğunu vurgular[32]. Somut varoluş koşulları içinde, gerçekçi olarak ele alındığında, dış ticaret olmaksızın kapitalist üretim son derece güç olacaktır. Marx buna ilişkin olarak şunları yazar: «Artık emek veya artık değer sadece ulusal artık değerde temsil edilseydi, bu durumda değerin değer aşkı için artması ve bundan ötürü artık emeğe cebren el konması (ulusal) emeğin değerinin içinde temsil edileceği, dar kullanım değerleri çemberiyle sınırlanırdı. Onun (artık ürünün) değer olarak gerçek doğasını ancak dış ticaret geliştirir...»[33] Dış ticaret ve dünya pazarı olmaksızın, kapitalistler için kâr elde etmek son derece güçleşecektir.

Marx'ın başvurduğu bilimsel soyutlamaların somut, tarihsel karakteri bu örnekte apaçık meydandadır. Örneğin genişleyen yeniden üretim teorisinde ikincil ve dışsal (arizî) bir etmen olan dış ticaret, sorun kapitalist üretimin işleyiş mekanizmasının somut incelemesi olduğu zaman öne çıkar.

Ekonomik araştırmanın her aşamasında soyutlamanın işlevi böylelikle söz konusu incelemenin konusuna dışsal olan etmenlerin elenmesi ve tüm dikkatin olgunun temel (iç) özellikleri üzerinde yoğunlaştırılmasıdır. Marx için genel yöntemsel ilke, kapitalist üretimin saf biçiminde çözümlenmesi zorunluluğuydu ve bu, özel olarak artık de-

ğer çözümlemesinde apaçık ortadadır. Görmüş olduğumuz gibi, Marx'ın buradaki çıkış noktası artık değerin, tüm özel biçimlerinden ayrı olarak 'saf' durumunda ele alınmasıdır.

Birçok doğal yasa gibi ekonomik yasalar ve kategoriler de ve hatta tüm toplumsal yasalar da gerçek hayatta eğilimler olarak kendilerini gösterirler. Marx, teorik kategorilerin ekonomik olguları kesin olarak yansıttıklarını ve onlara tamı tamına uygun düştüklerini kabul etmekle birlikte, bir an için olsun bu uyuşmanın yaklaşık olduğunu aklından çıkarmaz.

Bu varsayım olmaksızın, teorik çözümleme bütünüyle olanaksız olurdu. Bu, Marx'ın «hiç bir zaman doğrudan veri olarak değil, ama çelişkili dalgalanmaların ortalama sonucu olarak görünen» ve «gerçek, değişik kâr oranlarının dengelenmesi hareketinde belirleyici eğilim olarak» yer alan diyerek nitelediği ortalama kâr örneğinde sergilenmektedir[34]. Bununla birlikte Marx, ortalama kârın kesin olarak ölçülebilen, oldukça özgül bir büyüklük olduğunu kabul eder.

Marx'ın soyutlama yönteminin bu özelliği en belirgin şekilde metaların değer ve piyasa fiyatlarını özdeşleştirmesinde ortaya çıkar. «Bu metaların fiyatları değerleriyle eşitmiş gibi kabul edilebilir»[36] ve metaların değer ve fiyatları «burada özdeş olarak alınmaktadır...»[36] der Marx 'Burada' sözcüğü sadece **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) değil, **Kapital**'in ilk üç cildini de kapsamaktadır.

Kapital'in üçüncü cildinde Marx, «Tüm bu çözümlemede fiyatlardaki iniş çıkışların değerdeki gerçek dalgalanmaları yansıttığı varsayımından hareket etmekteyiz»[37] diye yazmaktadır. Marx burada henüz değerin üretim fiyatına çevrilmesini ele almamaktadır. Bu sonuncu durumda

teorik olarak piyasa fiyatlarıyla, üretim fiyatlarının çakıştığının belirtilmesi gerekiyordu.

İlk bakışta, bu durumun Marksist değer teorisinin esaslarıyla çeliştiği sanılabilir. Bilindiği gibi bu teorinin ana tezlerinden biri değer ve fiyatın temelde farklı olduğunu belirtir. **Kapital**'in birinci cildinde Marx, «fiyatla, değer büyüklüğü arasında niceliksel bağdaşmazlık olanağı veya birincisinin, ikincisinden türemesi bizzat fiyat biçiminde saklıdır.»[38] diye yazar. Düzensiz kapitalist meta ekonomisi koşulları altında değer yasasını sergileyen işte kesinlikle piyasa fiyatı ile değer arasındaki bu farktır. Bununla birlikte, metaların piyasa fiyatlarıyla değerlerinin veya —daha yüksek düzeyde bir çözümlemede— metaların piyasa fiyatlarıyla üretim fiyatlarının çakışması önkoşulu Marx'ın değer teorisi açısından büyük bir önem taşır. Marx kesin olarak ne demektedir?

Öncelikle, kapitalist meta ekonomisinde metanın değerinin sadece fiyatıyla başka bir deyişle değerin parasal biçimiyle ifade edilebileceğini söyler Marx. Değer fiyat dışında hiç bir şeyle ifade edilemez. Fiyat değerin ifadesidir, çünkü Marx'ın kendi sözleriyle «...metanın eşdeğerini onun fiyatını oluşturan para miktarı ile ifade etmek, bir totolojidir...»[39] Fiyatların değerlerden farklılaşmasına ne yol açmaktadır? Kapitalist meta ekonomisinin düzensizliği (kendiliğindenciliği), metaların gerçekleştiği koşullar, satılma koşulları buna yol açar. «... Metanın bu mübadele oranı» der Marx, «ya metanın değer büyüklüğünü, ya da değerden türeyen ve belli koşullar altında ondan farklılaşan altın miktarını ifade eder.»[40] Fiyat metanın değerinden farklılaşınca, artık değerin yeterli bir ifadesi olmaktan çıkar.

Kapitalist meta üretiminde değerin yalnız para olarak, fiyat biçiminde varolmasına karşın değer teorisini geliştirme görevini üslendiğinde Marx'ın fiyatla, değerin çakış-

tığını varsaymak zorunda olduğu açıktır. Çünkü ancak bu durumda fiyat değerin yeterli bir ifade biçimi olabilir.

Piyasa fiyatlarının kapitalist üretimde değerlerden farklılaşmasının zorunlu olduğu kadar, bu farklılaşmaların konu dışı bırakılması ve sorun soyut değer teorisini düzenlemek olduğunda değerle piyasa fiyatının özdeş sayılması da zorunludur. Bu durumda metaların gerçekleşme koşulları —yeniden üretim çözümlemesinde dış ticaretin durumu gibi— gerçek ilişkiyi perdeleyen dışsal (arizî) bir özelliktir.

Emek değer teorisiyle Marx kapitalist üretimde gerçekleşen tüm süreçleri değer temeline oturtur. Buradan doğrudan üretim sürecine bağlı kategorilerin değeri (veya değerin bir parçası olarak artık değeri) yeterli bir biçimde yansıtma gerekliliği sonucu çıkar. Teorik olarak bu gereklilik, bu tür kategorilerin doğrudan değeri ifade ettikleri varsayımıyla hesaba katılmış olur. Değerden farklılaşırlarsa, bu bölüşüm ya da yeniden bölüşümün bir etmenidir, başka bir deyişle bu durum ikincil bir öneme sahiptir. Bu durumda değer teorisi tüm üretim fiyatları toplamının veya piyasa fiyatları toplamının değerlerin toplamına eşit olmasını gerektirir. Değerle piyasa fiyatı arasındaki ilişkiden şu benzetme yapılabilir. Fiyatın değer karşısında gösterdiği herhangi bir farklılaşma üretilmiş olan değerin yeniden bölüşüldüğü anlamına gelir. Ancak fiyatın değerle çakıştığı koşullarda fiyat değeri yeterli bir biçimde yansıtır ve doğrudan üretim sürecinin bir kategorisidir. Değer teorisi 'piyasa fiyatı' kategorisi için bu gerekliliği belirler, çünkü serbest rekabetin normal koşulları altında piyasa fiyatının sürekli olarak değerden farklılaşması olanaksızdır. Bunun tersi doğru olsaydı, fiyatın değerin yeterli bir ifadesi olması sona ererdi.

Bu aynı zamanda doğrudan üretim sürecini yansıtan ekonomi politiğin öteki kategorileri için de geçerlidir. Ör-

neğin, kâr artık değerin dönüşüm geçirmiş bir biçimi olmasına karşın artık değere eşittir ve Marx «artık değerle, kâr gerçekte aynı şeydir...»[41] diye belirtir. Kârın ortalama kâra ve değerin üretim fiyatına dönüşümüne gelince —Marx ın kanıtladığı gibi— bu sadece **«bir bütün olarak sermayenin ortaya çıkardığı artık değerin** çeşitli üretim kollarındaki çeşitli sermayeler ve çeşitli meslekler arasında **bölüşümü...»**[42] sorunudur. Piyasa değeri ve kârın tersine ortalama kâr bir bölüşüm kategorisidir; toplam ortalama kârlar, değer teorisine bütünüyle uygun olarak, toplam artık değere eşittir. Sonuç olarak, ortalama kâr değer ve artık değerce belirlenir. Bu şekilde belirlenmeseydi «ortalama kâr hiç bir şeyin ortalaması **olmazdı,** salt bir düş olurdu.»[43]

Öte yandan üretim fiyatı iki yönlü bir karakter taşır. Oluşturucu parçalarından biri mâliyet fiyatı olduğundan doğrudan üretim sürecini yansıtmanın yanı sıra ortalama kârı da içerdiğinden bir bölüşüm kategorisidir de. Aynı şey kâr ile artık değer arasındaki ilişki için de geçerlidir. Burada, aynı zamanda aynı kategorilerin hem üretim, hem de bölüşüm ilişkilerini ifade etmesinin de nedeni olarak, bölüşümün üretimin bir başka yönü olduğu gerçeği açıkça ortaya çıkar.

Bununla birlikte bir yandan piyasa fiyatı, piyasa değeri ve kâr kategorileri ile öte yandan ortalama kâr ve üretim fiyatı kategorileri arasında önemli bir fark vardır. Normal rekabet koşulları altında piyasa fiyatı genellikle değere ve kâr da artık değere eşittir. Bununla birlikte ortalama kâr ve üretim fiyatı artık değer ve değerle ancak istisnaî durumlarda aynı şeylerdir; bir kural olarak artık değerden ve değerden ayrılırlar. Bu onların bölüşüm kategorileri olduklarını niteler.

Bu görüşü **Grundrisse**'den yöntemsel açıdan çok ilginç olan iki alıntıyla destekleyebiliriz: «Pratikde sermayenin, hem genel bir eğilim olarak, hem de doğrudan

doğruya fiyat aracılığıyla,... **gerekli emeği** dolandırmak ve onu toplumun içinde bulunduğu aşama tarafından olduğu kadar doğa tarafından da belirlenen düzeyin (standardın) altına düşürmek istemesi; burada konumuz dışındadır. Burada her zaman varsaymalıyız ki ödenmiş olan ücret **ekonomik olarak** âdildir, başka bir deyişle ücret ekonominin genel yasalarınca belirlenmiştir. Bu noktada çelişkiler tekil kapitalistlerin sahtekârlıklarından değil, bizzat genel ilişkilerden kaynaklanmak zorundadır. Bunun gerçeklikte aldığı ilerki biçimler ücretler öğretisine aittir.»[44] İkinci alıntı da şöyle: «Fiyatın belirlenmesinde (kârda da göreceğimiz gibi) sahtekârlık, karşılıklı şike de işin içine girer. Mübadelede birinin kaybettiğini ötekisi kazanır; aralarında bölüşebilecekleri şey sadece artık değerdir...»[45]

Piyasa fiyatlarının değerlere eşit olması koşulu burada Marx'ın iktisat teorisinin en önemli gerekliliklerinden biri olarak görünür. İşçi sınıfı ile kapitalistler arasındaki uzlaşmaz çelişki, kapitalistin sattığı metayı değerinin üzerindeki bir fiyattan satarak işçiyi dolandırmasından kaynaklanmaz. (Bununla birlikte bu sahtekârlık türü de kapitalist gerçeklikte yaygındır.) Emekle sermaye arasındaki uzlaşmazlık kapitalistin eşdeğeri (karşılığı) olmadan el koyduğu değerden, yani artık değerden ortaya çıkmaktadır. Ancak Marx'ın gösterdiği gibi bu durum eşdeğerlerin mübadelesi yasasına, değer yasasına bütünüyle uygun düşer. Metaların piyasa fiyatlarının değerleriyle çakışmamasından doğan kâr sadece artık değerin yeniden bölüşümünü simgeler.

Yeniden üretim sürecini çözümlerken Marx, bu sürecin kapitalist biçimine bağlı olan oransızlıkları bir kenara bırakır. Bununla birlikte kapitalist gerçeklikte dengeli üretim «doğal olarak hiç bir zaman bütünüyle varolmaz...»[46] Ancak Marx incelemelerinde kapitalist üretimde dengeli

üretimin yer aldığını varsayar: «bütün bu incelemede... doğal olarak metaların her zaman kendi değerlerine satıldığı varsayılmıştır.»[47] Bu nedenle yeniden üretim kuramının ana sorunu olan gerçekleşme, yukarıdaki alıntıdan anlaşılabileceği gibi kaba bir satış sorunu olarak anlaşılmamaktadır. Yeniden üretim sürecinde esas önemli sorun ürünün bütününü oluşturan parçalarının kendi doğal ve değer biçimlerinde nasıl tekrar yerine konulacağı ve toplam toplumsal ürünü oluşturan parçalar arasında karşılıklı anlaşmanın nasıl sağlanacağıdır.

Ortalama kâr ve üretim fiyatını düzenlediği çözümlemede Marx, çeşitli üretim kollarında işgününün eşit uzunlukta olmaması gerçeğini de bir yana bırakır[48]. Bu farklılıklar da hesaba katılsaydı, çeşitli kollardaki artık değer kütlelerinin eşit olmadığını da kabul etmek gerekecekti. Oysa amaç, farklı organik birleşimlerin tekil üretim kollarında üretilen artık değer kütlesi üstünde ne gibi bir etki yaptığının gösterilmesidir. İşte söz konusu dalda elde edilen artık değer kütlesi üstünde benzer şekilde etki yapan tüm öteki etmenlerin bir kenara bırakılması gereği bundandır.

Artık değer ve kâr teorilerinde Marx, bunun yanı sıra «yabancılaşma kârı»nı da bir kenara bırakır. Oysa gerçekte kapitalistin elde ettiği kâr «büyük ölçüde yabancılaşma kârıdır.»[49] Ancak söz konusu durumda tekil kapitalistler arasında bölüşülen sadece toplam kârdır ve artık değerin yaratılmasından ortaya çıkan kârın incelenmesinde «yabancılaşma kârı» bu nedenle bir kenara bırakılmalıdır.

VII

ARTIK DEĞER TEORİSİNİN TAMAMLANMASI

Marx'ın neyi kanıtlaması gerekiyordu? Değerle üretim fiyatı arasındaki farkın bir simgesi olarak rant. Kapitalist tekel teorisi. Tekel fiyatı ve değer teorisi. Kapitalist tarımda tekelin doğuşu. Rant teorisinde bilimsel soyutlama örnekleri.

Theorien über den Mehrwert'te (Artık Değer Teorileri) Marx'ın ortalama kâr ve üretim fiyatı teorilerini geliştirdiği bölümlere dönecek olursak, bu bölümlerde ana yeri rant teorisinin ve özellikle mutlak rant teorisinin oluşturduğunu görürüz. Bunun nedeni, toprak rantının Marx'ın iktisat teorisinde çok özel bir role sahip olmasıdır. Bu ise mutlak rant teorisinin ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisinin bir çıkarsaması olması ve onların doğruluğu için bir mihenk taşı olmasındandır. Marx'ın ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisi, değer ve üretim fiyatının doğrudan çakışmaması olgusuna dayanır. Sadece, üretim fiyatlarının toplamı değerler toplamına eşittir.

Tarımsal ürünlerin değeriyle üretim fiyatları arasındaki fark mutlak rantı oluşturur. Bunun tersine Ricardo'nun ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisi değerle üretim fiyatının özdeş olduğu varsayımına dayanır. Böylelikle Ricardo, gerçeklere ters düşerek, mutlak rantın varlığını yadsır.

Ricardo'ya göre gerçekte tarımsal ürünlerin fiyatı ortalama kâra ek olarak bir mutlak rant bırakacak olsaydı, bu durumda fiyat üretim fiyatını ve —değer ile üretim fiyatının özdeşliği doğmasına göre— bunun yanı sıra değeri aşardı. Bunun sonucu da tarımda bir miktar emeğin sanayide olduğundan daha fazla değer yaratması olurdu ki, bu da değer yasasının açıkça ihlâli anlamına gelecekti. «Sonuç olarak metaların değeri, içerdikleri emek miktarınca belirlenmeyecektir. Bununla iktisadın tüm temelleri alt-üst olacaktır.»[1] Ricardo'ya göre mutlak rant olanaksız olduğundan ve sadece diferansiyel rant varolabileceğinden, değer yasasının genel geçerliliği korunmuş olmaktadır. Değer yasasını 'kurtarma' arzusuyla Ricardo, kapitalist gerçekliği karşısına alma pahasına, mutlak toprak rantını reddetti.

Marx ise kendi mutlak rant teorisinde ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisinin onayını bulmuştur. Mutlak rant teorisi, aynı zamanda, Smith ve Ricardo'nun değerle üretim fiyatının özdeşliğini öne süren temel tezlerinin de doğru olmadığının kanıtıdır. Mutlak rant teorisinin ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisine vücut vermedeki işlevi, Engels'e 9 Ağustos 1862'de yazdığı mektupta Marx tarafından şöyle betimlenmiştir: «Teorik olarak kanıtlamam gereken tek şey, mutlak rantın değer yasasını ihlâl etmeden varolabileceğidir. Fizyokratlardan günümüze teorik tartışmaların merkezini bu nokta oluşturmakta. Ricardo bu olanağı yadsıyor, ben kabul ediyorum. Ben aynı zamanda Ricardo'nun bu yadsımasının Adam Smith'ten alınan teorik olarak yanlış bir doğmaya **—metaların değerleriyle mâliyetlerinin** özdeş varsayılması— dayandığına inanıyorum.»[2]

Marx, mutlak rantı değerle üretim fiyatı arasındaki fark olarak tanımlar ve ortalama kâr ve üretim fiyatı yasasının değer yasası temelinde işlediğini ve bu nedenle burjuva ekonomi politiğinin tanınmış yazarlarının inandık-

larının aksine değer yasasıyla çelişmediğini gösterir. Bu, Marksist değer ve artık değer teorilerinin geliştirilmesinde ve genel olarak Marksist iktisat torisinin oluşturulmasında önemli bir etmendir.

Bütün bunlar, **Kapital**'in üçüncü cildinde sorun temel olarak diferansiyel rant iken **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) Marx'ın dikkatini neden mutlak rant sorunu üstüne yoğunlaştırdığını açıklar. **Kapital**'in üçüncü cildinde Marx toprak rantını artık değerin türemiş biçimlerinden biri olarak sunar. Kapitalist üretim tarzının uygun, yeterli bir ifadesi olan diferansiyel rantı başlangıç noktası olarak alır. Mutlak rant ve ona dayanan toprak sahipleri sınıfı kapitalist üretim açısından fazlalıkmış gibi, gereksizmiş gibi görünür. Rant teorisinin özgül sorunlarının, değer ve artık değer ortalama kâr ve üretim fiyatı teorilerinin genel sorularına bağlandığı **Theorien über den Mehrwert**'ın (Artık Değer Teorileri) özel yapısı buna uygun olarak, rant teorisine genel olarak Marx'ın iktisat teorisini oluşturmada yüklenilen görevin sonucudur.

Burada para teorisiyle bir benzetme kurulabilir. Rant teorisinin ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisinin oluşturulmasında yerine getirdiği işlevi, para teorisi, değer teorisinin oluşturulmasında yerine getirir. Ve Marx değer teorisinin geliştirilmesine Proudhon'un para teorisini eleştirmekle başladığı gibi Alman burjuva ikitsatçısı Rodbertus'un rant teorisinin eleştirisinde de ortalama kâr ve üretim fiyatı teorilerini geliştirmiştir. Rodbertus bir mutlak rant teorisi kurmaya girişmişti. Marx **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) mutlak rantı konu alan özel bir bölümünde bu girişimi ayrıntılarıyla çözümler[3] ve gösterir ki Rodbertus'un yanlışı mutlak rant teorisinin başlangıç noktasını oluşturan değerle üretim fiyatı ilişkisi sorusunda «Smith ve Ricardo'nun dogması»nı kabul etmesinden doğmuştur.

Burada da Marx çözümlemesinde ilk olarak somuttan soyuta ilerler: paradan değere olduğu gibi, ranttan ortalama kâr ve üretim fiyatına.

Genel (soyut) biçiminde ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisi, her iki biçiminde de serbest rekabet için hiç bir engel bulunmadığını varsayar.

Kapitalist tarım, toprakta özel mülkiyet tekelinin rekabeti bir ölçüde sınırlandırdığı bir kapitalist üretim dalıdır. **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) betimlendiği gibi toprak rantı teorisinde ortalama kâr ve üretim fiyatı genel teorisi tekelin varolduğu ve işlediği özel bir duruma uygulanmıştır. Üçüncü bölümün taslağında, yâni daha ilerde **Kapital**'in üçüncü cildi olacak bölümde, Marx'ın 1861/63 metinleri üstüne çalıştığı dönemin tarihini taşıyan, rant bahsine Marx «Toprak Rantı (Değerle Üretim Fiyatı Arasındaki Farkın Simgesi)» başlığını vermiştir[4]. Ayrıca 2 Ağustos 1862 tarihli mektubunda Engels'e rantı ortalama kâr ve üretim fiyatı yasasının bir «simgesi»[5] olarak nitelemiştir. **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) mutlak toprak rantı yasasını ortaya koyar ve şunu belirtir: «Bu genel olarak benim geliştirdiğim bir yasanın —yâni ortalama kâr ve üretim fiyatı yasasının, V.V— özgül bir sanayie (dala) uygulanmasıdır»[6] 1861/63 metinlerinde geliştirildiği biçimde rant teorisi doğrudan doğruya ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisiyle ve sonuç olarak da artık değer teorisinin tamamlanmasıyla ilişkilidir. Bütün bunlar Marx'ın teorisini, 1861/63 metinlerinde yapıldığı kadarıyla ve doğrudan ortalama kâr ve üretim fiyatı sorunuyla ilgili bölümlerini, nasıl ortaya koyduğunu ayrıntılarıyla incelememizi zorunlu kılmakta.

Genel olarak Marx'ın iktisat teorisinde rant teorisinin yürüttüğü işlev, doğal olarak, şimdiye dek söylediklerimizle sınırlandırılamaz. Rant teorisinde Marx tekelci kapitalizm

teorisini, kapitalist üretim tarzında kapitalist tekel teorisini, özgül bir örnek üzerinde geliştirmiştir.

Tekelcilik - öncesi kapitalizm çoğu kez serbest rekabet kapitalizmi olarak betimlenirse de, bu betimleme serbest rekabetin tekelin dışında ve tekelsiz varolduğunu göstermez. Gerçekte bir bütün olarak kapitalist üretim tarzı temel üretim araçlarında tüm egemen sınıfın —kapitalistler sınıfı— tekelci mülkiyeti üstüne kurulmuştur. Marx «sermaye **tekeli** tek başına kapitaliste işçiden artık emek elde etme olanağı sağlar...»[7] diye yazmıştı. İşte bu nedenle, **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) geliştirildiği biçimiyle rant teorisi kendi konusunun sınırlarını çok aşar. Marx için o, değer ve artık değer teorisinin tamamlanması anlamını taşıyordu.

Mutlak rant teorisinde Marx, çıkış noktası olarak kapitalist tarımı niteleyen iki temel olguyu alır: toprakta özel mülkiyet (en önemli üretim koşulu olarak toprak mülkiyetinde tekelcilik) ve bu dalda sermayenin organik birleşiminin sanayiden daha düşük olması durumu. İkinci olgu, kapitalist tarımın üretici güçlerin, emek üretkenliğinin gelişme düzeyine ilişkin olarak sanayiin arkasında kalması. Tarımdaki düşük organik bileşimin sonucu olarak orada üretilen artık değer bir bütün olarak kapitalist üretimdeki ortalama kâr düzeyini aşar. Bu nedenle de tarımsal ürünlerin piyasa değerleri kendi toplumsal üretim fiyatlarından daha yüksektir.

Toprağın özel mülkiyeti tarımda elde edilen ekstra artık değerin bir bütün olarak kapitalist sınıfın denetimine girmesini ve böylece ortalama kârın yükselmesini önler. Kapitalist üretimin bir dalı olarak tarım genel kâr oranının oluşturulmasına katılmaz ve tarımsal ürünler de üretim fiyatlarına değil de, piyasa değerlerine satılırlar. Topraktaki özel mülkiyet tekeli, bir kale duvarı gibi, kapitalist üretimin bir dalı olan tarım kesimini üretimin çeşi dal-

ları arasındaki rekabetten korur. Ancak rekabet kalenin duvarlarının hemen önündedir ve bu da piyasa değeriyle toplumsal üretim fiyatı arasındaki farktan tarımsal kapitalistlerin hiç bir şekilde yararlanmadığı anlamına gelir. Çünkü yararlanabilselerdi tarımsal kapitalistler bir bütün olarak kapitalist sınıfa oranla ayrıcalıklı durumda olacaklardı. Ancak farklı dallar arasındaki rekabet buna izin vermez. Tüm ekstra artık değerin mutlak rant olarak, üretimin bir dalı olan tarıma gerçek bir tekelci konum sağlayabilen toprak sahiplerinin denetimine girmesinin nedeni budur.

Burada Marx'ın kendi mutlak rant teorisini doğrudan doğruya ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisinden, özellikle bu teorinin dayandığı temel olgudan, yâni değerle üretim fiyatı arasındaki farktan türettiği görülebilir.

Mutlak rant, toprakta özel mülkiyet tekelinden ve sanayie oranla tarımdaki düşük emek üretkenliğinden doğduğu halde, diferansiyel rant —Marx'ın gösterdiği gibi— toprağın kapitalist işlenme tekelinden (tarımda kapitalist ilişkilerin hâkimiyetinden), görece bereketli alanların sınırlılığından ve câri üretim fiyatı düzeyinde tarımsal ürünlere olan toplumsal talebi karşılayamamasından kaynaklanır.

Bu koşullar altında, tarımsal ürünlerin piyasa değerini ve toplumsal üretim fiyatını belirleyen şey en bereketsiz alanların ürünlerinin tekil değeri ve tekil üretim fiyatlarıdır. Bunun sonucu olarak en bereketli alanları işleten kapitalistler toplumsal ile tekil üretim fiyatı arasındaki farka eşit olan bir artık kâr (ekstra artık değer) elde ederler. Bu artık kâr, toprağın özel mülkiyet koşulları altında toprak sahiplerinin el koyduğu, diferansiyel rantı oluşturur.

Marx'ın rant teorisinden hem mutlak, hem de diferansiyel rantın tarımsal işçinin emeğinden doğduğu sonucu çıkar. Mutlak rantta bu apaçıktır, çünkü mutlak rant ta-

rımsal ürünün üretim fiyatı yoluyla elde edilen değer artığından kaynaklanır. Mutlak rant, diye yazar Marx, «sermayenin değişken olmayan bölümüne oranla, tarımsal sermayenin tarım - dışı kesimde ortalama sermayenin yaptığından daha fazla emek miktarını harekete geçirmesi»[3] gerçeğinden türer.

Öte yandan diferansiyel rant, daha hareketli alanlardaki tarım işçilerinin yüksek üretkenliklerinin sonucudur. Buna ilişkin olarak Marx şunu belirtir: «Daha bereketli toprakta çalışan işçinin çalışması (emeği) daha bereketsiz toprakta çalışan işçininkinden daha üretkendir... Onun ek ürününün içerdiği artık değer, emeğinin görece daha üretken oluşu ya da onun ortaya koyduğu diferansiyel artık emek toprak sahibince cebe indirilir.»[9]

Marx, burada mutlak rantla diferansiyel rant arasındaki temel farkı açıklamaktadır: mutlak rant ekonominin bir dalı olarak tarımın sanayie oranla düşük üretkenliğinin sonucu iken, diferansiyel rant tarımdaki bazı işletmelerin aynı üretim dalındaki öteki işletmelere oranla daha yüksek üretkenlikte oluşunu temsil eder.

Marx'ın toprak rantı teorisi tarımdaki iki tür tekel arasındaki ayırıma dayanır: toprak mülkiyetindeki tekel ile toprağın kapitalist işlenmesindeki tekel. Bu noktada Lenin'in 1901'de basılan **Tarımsal Sorun ve 'Marx Eleştirileri'** adlı çalışmasında tarımdaki bu iki tür tekeli bağımsız olarak incelediğini hatırlatmak gerekir. **(Theorien über den Mehrwert** —Artık Değer Teorileri— henüz o tarihte basılmamıştı ve bu nedenle Lenin tarafından bilinmesi olanaksızdı). «Toprağın kapitalist işlenmesi tekeli» terimi Lenin'den gelmektedir. Kitabının yeni bir basımına eklediği notta Lenin «Marx'ın mutlak ranta getirdiği açıklama benim yorumumun (özellikle tekelin iki biçimine ilişkin olarak) doğruluğunu onaylamaktadır» diye belirtiyordu[10].

Marx'ın kapitalist tarımda iki tekel türü arasında bir ayırım getirmesi büyük bir önem taşımaktadır çünkü bunun sayesinde mutlak rantla diferansiyel rant arasına kesin bir çizgi koymak ve iki rant türünün yansıttığı üretim ilişkilerinin karakterini, başka bir deyişle diferansiyel rantın özgül kaptalist karakteri ile mutlak rantın feodal karakterini belirleme olanağı ortaya çıkmaktadır. Bu ayırım, Lenin'in toprağın ulusallaştırılması programını dayandırdığı teorik temeli oluşturur.

Mutlak rant ve diferansiyel rant toprağın özel mülkiyetine dayandırılınca, Marx'ın dediği gibi kapitalist üretim tarzının «zorunlu bir ürününden» başka bir şey olmazlar[11]. Üretim araçlarının özel mülkiyetine dayandığı için kapitalizmde, doğal olarak, topraktaki özel mülkiyeti ortadan kaldırmak bütünüyle olanaksızdır. «Toprak mülkiyeti **ulusal mülkiyet** olsaydı», der Marx, «kapitalist üretimin temeli varlığını bütünüyle yitirirdi...»[12]

Marx, kapitalizmde diferansiyel rantın kapitalist mülkiyet biçimlerince belirlendiğini ve bu ölçüde de kapitalizmin bir özelliği olduğunu gösterir. Oysa mutlak rant kapitalizmde tarımdaki emek üretkenliği ile sanayideki emek üretkenliği arasındaki ilişkiye yakından bağlıdır. Marx tarıma oranla sanayiin daha hızlı gelişiminin «burjuva (kapitalist) üretimin son derece acayip gelişimini ve özündeki çelişkileri» gösteren «tarihsel bir olgu» olduğunu belirtmiştir[13]. Marx, tarımın (Antik ve Orta Çağlarda) başlangıçta sanayiden daha üretken olduğuna çünkü «burada (tarımda) Doğanın kurmuş olduğu bir makine»nin[14], yâni yeryüzünün, toprağın kullanıldığına oysa makineyle üretimin henüz varolmadığına dikkati çeker. Büyük ölçekli makineleşmiş üretimin geliştiği dönemde sanayi kesimi tarım kesiminden daha hızlı büyüdü. Ancak bu bir ölçüye kadar kırsal nüfustan yararlanılması ve tarımda sermaye-

nin organik birleşiminin belirgin ölçüde geliştirilmesine dayanıyordu. Oysa, Marx'ın belirttiği gibi, gelecekte, tarımda sermaye yoğunlaşması (konsentrasyon) ve kimya, jeoleji ve fizyolojinin —«sanayi için olduğu kadar, tarım için de büyük ölçüde **doğrudan** özgül temeller oluşturan» ve kendi «gerçek bilimsel temeli»ni mekaniğin teşkil ettiği «bilimler»— geliştiği ölçüde «tarımdaki üretkenlik» «görece sanayiden daha hızlı gelişmek» zorundadır[15]. Tarımdaki üretkenlik sanayie eşit olsaydı ve bunun sonucu olarak tarım kesimindeki sermayenin organik birleşimi sanayiyle aynı düzeye ulaşsaydı mutlak rantın ortadan kalkması gerekirdi. Marx, buna ilişkin olarak, toprak rantının «belli bir ölçüye kadar dengelenebilen ve hatta tarımın gelişmesiyle bütünüyle ortadan kalkabilecek olan (sanayi ve tarımın -V.V.) organik birleşimlerindeki **tarihsel farklılığın»** sonucu olduğunu kesinlikle belirtir[16].

Rant teorisini geliştirdikten sonra Marx, tarımda varolan iki tür tekelin özgül kapitalist tekel türleri, bir bütün olarak kapitalist üretimin niteliği olan özel tekel durumları olduğunu gösterir. Marx ayrıca, bunun «sanayiin tüm dallarında ortaya çıkan ancak sadece burada (tarımda-ç.) kendini sürekli kılan ve artık kârdan farklı olarak rant biçimini alan»[17] tekele ilişkin olduğunu yazar.

Marx burada piyasa değeriyle toplumsal üretim fiyatının oluştukları sürece değinmektedir. Her ikisi de kapitalist rekabetin —hem bir dalın içindeki, hem de çeşitli dallar arasındaki rekabetin— sonucu olarak ortaya çıkarlar. Ancak bu rekabet üretim araçlarının kapitalist mülkiyet tekeli koşulları altında (tekelci kapitalist tarım koşulları altında) işler. Bu nedenle, aynı anda pazarda olan aynı tür ürünler, aynı piyasa değerine, aynı toplumsal üretim fiyatına ve sonuç olarak aynı piyasa fiyatına sahip olacaklardır. Burada tüm üretim dallarının ürünlerinin toplam top-

lumsal üretim fiyatları bu ürünlerin toplam piyasa değerlerine eşittir. Toplumsal üretim fiyatı tüm kapitalist sınıfın bir ortalama kâr elde etmesini sağlar. Bununla birlikte piyasa değeri ve toplumsal üretim fiyatı pazara hâkim olan ve artık kâr elde eden kapitalistler grubunca saptanır.

Kapitalist tekel kendini çeşitli biçimlerde ortaya koyar: 1. Tüm kapitalist sınıfın sahip olduğu üretim araçları mülkiyeti tekelini ve 2. kapitalist sınıf içinde pazara hâkim olan kapitalist gruplarının tekelci konumlarını yansıtır. Kapitalist tarım tekelinin özelliği bunun tekil kapitalistlere veya kapitalistler grubuna bağlı olmayışıdır. Tüm kapitalistler biçimsel olarak aynı hakka, teorik olarak belli bir süre için tekelci konum elde etme şansına sahiptirler ve hepsi artık kâr elde edebilirler. Burada kural dışı kalan tek şey tarımdır. Tarımda toprak sahiplerinin tekelci konumları, toprak sahipleri aracılığıyla tüm tarımsal kapitalistlerin tekelci konumları —ve aynı zamanda daha bereketli alanları işleten kapitalistler grubunun tekelci konumları— kapitalist tarımın özel nitelikleri ve doğal koşullar tarafından belirlenir. Tarımdaki iki tür kapitalist tekelciliğin geçici olmaması, kalıcı olması bu nedenledir. Böylece genel biçimiyle kapitalist tekelin incelenmesi için uygun bir özne teşkil ederler.

Kapitalist tarımın özel niteliklerinin tek etkisi kapitalist üretim yasalarının işleyişinden doğan bu tekelin kalıcı olmasıdır[18]. Marx «sanayi ile tarım sadece şu noktalarda ayrılmaktadır: birinde artık kârlar bizzat kapitalist tarafından cebe indirilir, oysa ötekisinde toprak sahipleri tarafından, ayrıca birincisinde bir sürekliliğe erişemezler, dalgalanırlar, bir bu, bir öteki kapitalist tarafından oluşturulurlar ve düzenli olarak ortadan kaldırılırlar, oysa ikincisinde **topraktaki çeşitliliğin** kalıcı (en azından uzun bir süre için kalıcı) doğal temeli nedeniyle **sabitleşirler.**»[19] diye yazar.

Marx **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) tekelin ortalama kâra ek olarak bir miktar tekelci artık kâr içeren tekel fiyatında yansıdığını gösterir. Tarımda bu tekelci artık kârın rant biçimini aldığını ve bunun sonucu olarak, tarımsal ürünlerin fiyatı (mutlak ya da diferansiyel) rantı içerir içermez bir tekel fiyatı haline gelirken, toprak rantının tekelci artık kârın özel bir biçimi olduğu yargısına varır.

Marx tarımsal ürünlerin fiyatlarının tekelci karakterinin toprağın özel mülkiyetindeki tekelin sonucu olduğunu gösterir. «Ancak toprak sahipliği tekelince gaspedilen ve bir tekel fiyatı olarak sanayi ürünlerinin fiyatından bu noktada ayrılan gerçekte bir fiyattır»[20] diye yazar. Ayrıca Lenin de şu noktayı vurgular: «Mutlak rant toprağın özel mülkiyetinden türer. Bu rant tekelin bir ögesini, tekelci fiyat ögesini taşır.»[21]

Toprağın özel mülkiyetindeki tekelin sonucu olarak tarımsal ürünler, sanayi ürünlerinin tersine, toplumsal üretim fiyatlarına değil, piyasa değerlerine satılırlar.

Toprağın özel mülkiyetindeki tekel, tarımsal ürünlerin üretim fiyatına çevrilmesini önler ve bu şekilde tarımsal ürünlerin fiyatlarının yapay olarak yüksek düzeyde, tekel fiyatı olarak kalmasına yol açar. Marx toprak rantının ekstra artık değer (artık kâr) olarak özel doğasını şu sözlerle açıklar: «Bu arada, toprak rantı nasıl açıklanırsa açıklansın, sanayie kıyasla **belirgin farklılığı** ortadadır. Aşırı artık değer birincisinde ucuz üretimle, ikincisinde ise pahalı üretimle yaratılır.»[22] Toprağın özel mülkiyetindeki tekel ve mutlak rant toprağın ulusallaştırılması yoluyla ortadan kaldırılacak olursa, tarımsal ürünlerin fiyatları düşer: oysa, ortalama kâr oranı yükseleceği için sanayi ürünlerinin üretim fiyatları artar.

Buna ilişkin olarak Marx şöyle yazar: «... mutlak rantın ortadan kaldırılması ortalama kârı yükselttiği ölçüde tarım-

sal ürünlerin fiyatlarını düşürür ve sanayi ürünlerinin fiyatlarını arttırır.»[23]

Ortalama kâr oranı yükselecektir çünkü toprağın özel mülkiyetindeki tekel ortadan kaldırıldıktan sonra tarım kapitalistlerinin elde ettikleri kâr (artık kâr-ç.) kapitalist sınıfın ortak fonuna akacaktır. Sermayenin düşük organik birleşimi yüzünden tarımda kâr oranı ortalama kâr oranının üstündedir. Kârların eşitlenmesi sürecine katılışı ortalama kâr oranının yükselmesine yol açacaktır.

Ancak toprağın özel mülkiyetindeki tekelin, mutlak rantın ortadan kaldırılması ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının kendi üretim fiyatları düzeyine düşürülmesi —bu noktayı da Marx belirtmiştir— tarımsal ürünlerin fiyatlarının tekelci karakterinin ortadan kaldırıldığı anlamına gelmez. Toprağın kapitalist işlenmesindeki tekel ve bunun sonucu olarak diferansiyel rant halâ varlığını sürdürmektedir. Sadece diferansiyel rantı içerse de, tarım ürünlerinin fiyatının halâ tekel fiyatı olmasına neden olur. «Burada da, ürünlerin diferansiyel rant taşıyan fiyatları **tekel fiyatıdır**...»[24] «**Diferansiyel** ranta ilişkin olarak şunu belirtebiliriz ki, o 'yüksek değer'in etkisidir; 'yüksek değer'den, daha bereketli toprak ve madenlerden elde edilen ürünlerin piyasa değerinin kendi gerçek veya tekil değerlerini aşması anlaşılmalıdır.»[25]

Diferansiyel rant toprağın kapitalist işlenmesindeki tekel ve bununla ilgili tarım kapitalistlerinin rekabetinden doğar. Bu rekabet, tezdüze bir piyasa değerinin, tekdüze bir toplumsal üretim fiyatının ve sonuç olarak tekdüze bir piyasa fiyatının oluşması olgusunda yansır.

Kapitalist rekabet koşulları en bereketsiz alanlardaki tekil üretim fiyatının belirleyici üretim fiyatı olmasına yol açar.

Bu daha önce sözünü ettiğimiz «sahte toplumsal değeri» —toprağın kapitalist işlenmesindeki tekel tarafından

yapay olarak şişirilmiş bir piyasa değeri, «toplumun tüketici kapasitesi içinde tarımsal ürünlere yaptığı fazladan ödeme»yi içeren bir toplumsal üretim fiyatı— yaratır[26]. «Sahte toplumsal değer» bir tekel fiyatıdır; toprağın kapitalist işlenmesindeki tekelin gerçekleşmesidir.

Marx, 'fiyat' kategorisinin varlığını yitireceği komünist bir toplumda diferansiyel rantın da bulunmayacağı yargısına varır. Geçmişte olduğu gibi, toplumsal emek farklı bereketlilikteki alanların işlenmesinde kullanılacaktır ama görece bereketli alanlarda tasarruf edilen emek daha az üretken alanların geliştirilmesinde kullanılacaktır. Böylece tarımda harcanan toplam emek miktarı azalacaktır[27].

Ancak kapitalist üretim tarzında tarım ürünleri fiyatlarının tekelci karakterini ortadan kaldırmak olanaksızdır. Toprağın burjuva devletleştirilmesi ancak diferansiyel rantın toprak sahibinin kesesinden, burjuva devletin kesesine geçmesini sağlar. Tarım ürünlerinin fiyatı ise aynı kalır.

Marx'ın **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) geliştirdiği tekel fiyatı teorisinin ana sorunu tekel fiyatı ile değer arasındaki ilişkidir. Marx, özel olarak, bir yanda tekel fiyatıyla öte yanda üretim fiyatı ve değer arasında bir ayırımın getirilmesinin gerektiği kadar piyasa tekel fiyatıyla piyasa değerine veya toplumsal üretim fiyatına eşit olan tekel fiyatı arasında da bir ayırımın getirilmesi gerektiğini gösterir. İkinci durumda «tekelci piyasa değeri» ve «tekelci üretim fiyatından» sözedilebilir.

Marx, aynı zamanda «gerçek tekel fiyatı»[28] dediği piyasa tekel fiyatını «sadece... **ödeme gücüyle beslenen talep** durumu tarafından sınırlanan...»[29] fiyat olarak betimler. Ürünün piyasa tekel fiyatında satılabileceği koşullara örnek olarak Marx, tahıl ve öteki tarım ürünleri dış ticaretinin var olmadığı küçük bir adayı ele alır.

Değerden herhangi bir ölçüde sapabilecek olan piyasa tekel fiyatlarının tersine tarım ürünlerinin mutlak rant

içeren tekel fiyatları piyasa değerlerine (tekelci piyasa değerine) eşittir, başka bir deyişle, onların sadece toplumsal üretim fiyatlarını aşar. (Ancak bu durumda —en yoksul topraklardaki maliyet fiyatınca belirlendiği ölçüde— toplumsal üretim fiyatları da tekelci üretim fiyatlarıdır.)

Marx tarım ürünlerinin tekel fiyatlarının neden bir kural olarak kendi değerlerini aşamayacaklarını açıklar. Değer, bu fiyatın dolaysız temelidir. Kapitalizm - öncesi dönemde (XV. yüzyıla kadar) metalar değerleri üzerinden mübadele edilirlerdi. Toprağın özel mülkiyeti o zaman da vardı. Sanayi kapitalizminin gelişmesiyle fiyat oluşumunda temel bir değişim oldu ve piyasa fiyatları merkez olarak değerin çevresinde değil, üretim fiyatının çevresinde dalgalanmaya başladılar. Bununla birlikte, tarımda fiyat oluşumundaki bu değişme topraktaki özel mülkiyet tarafından önlenmiş ve değer tarım ürünlerinin fiyatı için dolaysız temel oluşunu sürdürmüştür. Geçmişte olduğu gibi bu ürünlerin piyasa fiyatları halâ değerlerinin çevresinde dalgalanırlar. «Rantın tekelden türediğini sananlar tekelin toprak sahiplerine **metaların fiyatını değerlerinin üstüne** çıkarma olanağı sağladığına inanmakla yanılgıya düşmektedirler.» diye yazar Marx. «Bunun tersine, tekelin rolü **metaların değerini ortalama fiyatın üstüne** eriştirmekten; metaları değerlerinin **üstünde** değil, **değerlerinde** satmaktan ibarettir.»[30]

Marx'ın gösterdiği gibi, tekel fiyatıyla değer arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaran önemli bir etmen daha XIX. yüzyılın başlarında burjuva siyasal iktisatçıları tarafından ortaya konan tezde bulunbilir: «Ürününün fiyatını belirleyen toprağın rantı değil, rantı belirleyen bu ürünün **fiyatıdır.**»[31] Tekelci artık kârın bir biçimi olarak rant, sonuç olarak, tarım ürününün değerine bağlıdır ve bu değerin üstüne eklenmiş bir fazlalık değildir.

Toprağın özel mülkiyetindeki tekel sermayenin tarıma özgürce sızmasını önleyen bir engeldir. Ancak, Marx'ın gösterdiği gibi, hiç bir tekel mutlak tekel değildir. Marx toprağın özel mülkiyetinin zayıflatılmasına örnek olarak toprak sahibiyle kapitalist çiftçinin bir ve aynı insanı oluşturdukları durumu ele alır. «Toprak sahibi» bu çiftçinin «yoluna hiç bir engel koymaz, hiç bir direnişte bulunmaz, çünkü (çiftçi) onu bir kapitalist olduğu için değil, ama toprağın sahibi olduğu için denetimi altında tutmaktadır.»[32] Burada «sermaye karşısında... toprak mülkiyetinin **kaybolduğu**» kuralı geçerlidir[33]. Bu kapitalist ortalama kârla yetinebilir çünkü hiç kimseye rant ödememektedir.

Bu durumda, tarım ürünlerinin fiyatını üretim fiyatı düzeyine düşürmek mümkündür. Genel olarak, toprak sahibinin kendi ekonomik konumunu gerçekleştirme derecesini, tüm mutlak rantı kapitalistten almasını ya da sadece bir bölümü ile yetinmek zorunda kalmasını belirleyen toprak sahibiyle kapitalist arasındaki rekabet mücadelesinin sonucudur.

Marx bir örnek daha verir: «uygun fiyatta **arzın** toprak sahiplerinin sermayelerin eşitlenmesine direnecek güçte olamayacakları kadar büyük olduğu» durumda mutlak rant yer almaz[34]. Burada toprak mülkiyeti hukukî açıdan varolsa da, ekonomik açıdan yoktur.

Yukarıda verilen örneklerle Marx, tarımla öteki üretim dalları arasındaki rekabetin toprağın özel mülkiyetindeki tekeli zayıflatıcı nitelikte olduğunu ortaya koyar. Kapitalist sınıf içindeki rekabet mücadelesi de toprağın kapitalist işlenmesindeki tekelin zayıflaması sonucunu doğurabilir. Marx, tarımda üretim fiyatını belirleyenin en yoksul alanlardaki üretim fiyatı olduğunu söylerken toprağın kapitalist işlenmesindeki tekelin etkinliğinin % 100 olduğunu varsaymaktadır. Başka bir deyişle, tüm toprakların ürününün talebi karşılamak için gerekli olduğu varsayılır.

Sorun diferansiyel rantın teorik olarak tanımlanması olunca, pazar ilişkilerini dışarıda bırakmak bütünüyle doğru ve gereklidir çünkü diferansiyel rant ancak bu koşullar (yukarıdaki varsayımlar) altında bütünüyle gerçekleşebilir.

Bunun yanı sıra Marx, **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) pazar durumunun olasılı dalgalanmalarını dikkate alarak tarım ürünlerinin piyasa değerinin devinim yasasını ortaya koyar[35]. Bu yasaya göre piyasa değeri geniş sınırlar arasında oynayabilir: en yoksul alanların ürününün tekil değerinden en bereketli alanların ürününün tekil değerine kadar.

Marx gösterir ki, kapitalist üretimin bir dalı olarak tarım kesimi ürününü üretim fiyatı üzerinden değil de, değeri üzerinden satma ayrıcalığına sahiptir. Ancak bu ayrıcalık «**aynı** üretim kesiminde farklı değerlerde üretilen ürünler için... geçerli değildir»[36]. Bizzat tarımda fiyat düzeyini görece bereketli alanların toplam ürünün hangi bölümünün pazara getirildiği belirler. Daha bereketsiz alanların ürünlerinin tekil değeriyle tekil üretim fiyatı arasındaki farkı gerçekleştirebilmeleri veya daha bereketli alanların rekabetinin bunların ortalama kârı bile gerçekleştirmelerine olanak vermeyecek kadar büyük olup olmaması daha iyi alanların bereketlilik derecesine bağlıdır.

Bu şekilde Marx, daha bereketli alanların, tabii ürünlerinin bir artığı yaratabilecek ve fiyatı zorla düşürebilecek miktarda olduğu varsayımı altında, pazarda hâkim bir rol oynadığını gösterir. Tarımdaki rekabet toprak rantının rekabete dayanabilmek için kendi tarım işçilerinin ücretlerini düşüren kapitalist çiftçinin kârından bir eksilmeden başka bir şey olmamasına yol açabilir.

Marx soyutlama yöntemini 1861/63 metinlerinde toprak rantı teorisi üstüne sürdürdüğü ekonomik araştırmalarda da kullanmıştır.

Kapitalist tarım incelendiğinde toprağın özel mülkiyetindeki tekelci nitelik dışarıda bırakılamaz. Bu bağlamda Marx şunu belirtir: «...yeryüzü insanların özgür kullanımına açık olsaydı, **sermaye oluşumunun** temel ögelerinden biri var olmazdı.»[37] «Toprağın mülkiyetindeki kapitalist biçimiyle tekel ve bu tekelin gerçekleşmesi olarak toprak rantı kapitalist üretim tarzının 'zorunlu ürünleridir'.»[38]

Ricardo'nun rant teorisi sermayenin tarıma girişinde hiç bir sınırlamanın olmadığını kabul eder. Hasımları, bu rant teorisine bir çiftçi için yatırmış olduğu sabit sermayeyi (fixed capital) tarımdan çekmenin ne kadar güç olduğunu dikkate almaması gerekçesiyle karşı çıkmışlardır. Marx bu suçlamaya katılır ve «1815 ile 1830 arasında İngiltere tarihi bunu **büyük ölçüde** kanıtlar» diye yazar[39]. Bununla birlikte, der Marx, bu suçlama, bu karşı çıkış **«aslâ** teori için geçerli değildir», «onu etkilemez, çünkü burada soru her zaman ekonomik yasanın daha hızlı ya da daha yavaş işleyişidir.»[40] Sermayenin geri çekilmesindeki güçlükler ekonomik yasanın —toprak rantı yasası— özünü etkilemez, ancak görünümünü, eylem niteliğini etkiler. Bunlar dışsal etmenlerdir. Bu nedenle de bu bağlam içinde dışarıda bırakılmalıdırlar.

Ancak Ricardo'nun rant teorisi tarımda sermaye yatırımında da (girişinde de) bir sınırlama olmadığını kabul eder. Bu soruda Marx, tarımda sermaye yatırımının (girişinin) toprak sahiplerinin direnişi ile karşılaşacağını söylerken açıkça Ricardo'nun hasımlarının yanında yer alır. Öte yandan Ricardo topraktaki özel mülkiyeti yokmuş gibi kabul eder. Marx bunun **«bütünüyle yanlış»** olduğunu yazar[41].

Bu örnek soyutlama yönteminde neyin yapılması ve neyin yapılmaması gerektiğini gösterir.

Bu bölümde Marx'ın 1861/63 metinlerinde ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisini ve rant teorisini —artık de-

ğer ve değerin dönüşüm geçirmiş biçimleri— ortaya koyarak değer ve artık değer teorisini nasıl geliştirdiğini ayrıntılarıyla göstermeye çalıştık. Burada Marx, kapitalist toplumun yüzeyinde değer ve artık değerin nasıl ortaya çıktığını, kapitalist rekabet ve kapitalist tekel koşulları altında nasıl farklılaştırıldıklarını gösterir. Ve bununla da değer ve artık değer teorisini tamamlamıştır.

Gerçekte, 1863'ten sonra Marx tüm çabasını iktisat üstüne yapmakta olduğu çalışmasının basıma hazırlanmasına yöneltmiştir. Nihayet 1865'te ekonomik çalışmasının bir bütün olarak yapısıyla uyumlu olarak, ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisi ve toprak rantı teorisini tanımladığı **Kapital**'in üçüncü cildinin metinlerini tamamlamıştır.

Daha önce belirttiğimiz gibi Marx değer ve artık değer teorisini ilk kez **Grundrisse'de** işlemişti; sonra **Katkı** ve **Kapital**'in birinci cildinde onları yeniden betimler. Değer ve artık değer teorisinin bu betimlemeleri içerik açısından **Grundrisse**'dekinden daha gelişmiştir. Ancak bu, sorun Marx'ın 'yaratıcı laboratuvarı'nı incelemek ve ekonomik teorisini nasıl geliştirdiğini anlamak olunca, **Grundrisse'** nin önemini etkilemez. 1861/63 metinleri ve **Theorien über den Mehrwert**'e (Artık Değer Teorileri) gelince durum oldukça farklıdır. **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) bir çok temel soruda **Kapital**'in ilk üç cildinin tamamlayıcısıdır.

VIII

«KAPİTAL» NASIL ORTAYA KONDU?

Bir artistik bütün.. Mantıksal ve tarihsel yönler. «Theorien über den Mehrwer» (Artık Değer Teorileri) — «Kapital» üstüne gerçek çalışmanın başlangıcı. «İkinci bölüm 'Kapital' başlığı altında bağımsız olarak çıkacak...» Altı kitaptan dördü. «Laf aramızda, 'Kapital'e tam ters sıradan başladım.» «Kapital»in teorik ve tarihsel bölümü.

Marx, iktisat teorisini geliştirirken, aynı zamanda iktisat üstüne olan çalışmasının yapısını da ortaya çıkarıyordu. **Kapital**'in yapısının taslağını çıkarma görevi, artık değer teorisinin ortaya konmasından daha kolay ve ıstırapsız değildi. Ancak her başarı zorlu çalışmaya dayanır. Marx, en sonunda iktisat üstüne olan çalışmasının içeriğinin dehasına uygun düşen biçimi buldu. Eserinin mükemmelliğinin kendi de farkındaydı. 1866 Şubat'ında Engels'e «benimki gibi bir eserde ayrıntıda bir çok eksiğin bulunması kaçınılmazdır. Ancak **birleşimi**, tutarlılığı her Alman'ın kabul edebileceği gibi Alman biliminde bir zaferdir çünkü hiç bir şekilde bu **onun** erdemi değildir, **ulusa** aittir.»[1]

Bilindiği gibi **Kapital** dört ciltten oluşur. Bununla birlikte, Marx'ın ilk üç ciltte teorisini ortaya koyduğu, dördüncü cildi ise burjuva ekonomi politiğinin eleştirisine ayırdığı doğru değildir. Bu kitabın tam olarak başlığından bel-

lidir: **Kapital; Ekonomi Politiğin Eleştirisi.** Başlığın ikinci bölümünün —**Ekonomi Politiğin Eleştirisi**— **Kapital**'in dört cildini de kapsadığı açıktır. Marx'ın **eleştiri**'yle kastettiği burjuva ekonomi politiğinin teorilerinin çürütülmesidir. Burada son derece yapıcı bir eleştiri söz konusudur. Marx **Kapital**'in teorik ve eleştirisel bölümleri arasında hiç bir zaman keskin bir ayırım koymamıştır. Kapital'in birinci cildi için yazılan bir notta şu belirtilir: «Ricardo'nun değerin büyüklüğünü çözümlemesindeki yetersizliği bu eserin 3 ve 4'üncü kitaplarında ortaya konacaktır.»[2] Buradan bile burjuva ekonomi politiğinin eleştirisinin sadece dördüncü cildin değil, ötekilerinin de konusu olduğu açıktır.

İlk üç ciltle dördüncü cildin ilişkisi temelde mantıksalla tarihsel arasındaki ilişki olarak betimlenebilir. **Kapital**'in I., II. ve III'üncü ciltlerinde burjuva ekonomi politiği mantıksal açıdan eleştirilirken, IV'üncü ciltte (**Theorien über den Mehrwert**'te —Artık Değer Teorileri—) bu eleştiri tarihsel açıdan yapılmıştır, çünkü iktisat teorisinin tarihi aynı zamanda burjuva toplumunun tarihini yansıtır. Tarihsel olarak ele alındığında burjuva ekonomi politiği, Marx için, doğal olarak değerli bir teorik malzeme kaynağı oluşturuyordu.

Bunun sonucu olarak Marx'ın iktisat teorisinin temel bölümlerini ilk kez **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışmasında geliştirmiş olması, (örneğin üretken ve üretken olmayan emek, ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisi, toprak rantı teorisi, kapitalist yeniden üretim teorisi ve bunalım teorisi) rastantısal değildir.

Kapital'in orjinal yapısı bugün bildiğimiz biçimden farklıydı. Çalışmaları süresince Marx, iktisat teorisinin içeriğinin dehasına uygun düşen (sunuş) biçimine adım adım

gerçekleştirdiği değişiklikler ve mükemmelleştirmeler sonucu erişti.

Kapital'in yapısından, Marx'ın çalışmasındaki çeşitli aşamalar çıkartılabilir. Bununla birlikte Marx 1840'larda iktisat üstüne olan çalışmasını ikiye ayırmıştı bile: çalışmasının konusunun betimlendiği teorik bölüm ve «daha çok tarihsel olan bir bölüm...»[3]

1857'de **Grundrisse**'nin yazılışıyla bağlantılı olarak, kendini yoğun olarak **İktisat**'ın (sunuş) biçimi ile ilgilenmeye verdi. İlk geçici plân **Giriş, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** başlıklı, 1857 Eylül'ünde yazdığı ve başlangıçta iktisat üstüne olan çalışmasına bir giriş olarak düşündüğü ancak hiç bir zaman bitiremediği çalışmasında verildi. «Malzemenin düzenlenmesi», diye yazar Marx, «öyle yapılmalı ki, birinci (bölüm) bir ölçüde tüm toplumsal formasyonlarla ilgili olan genel soyut tanımlamaları kapsamalı... İkincisi ise burjuva toplumunun içsel yapısını oluşturan ve temel sınıfların dayandıkları kategorileri. Sermaye, ücretli emek, toprak mülkiyeti ve birbirleriyle olan ilişkileri. Kent ve kır. Üç büyük toplumsal sınıf; aralarındaki mübadeleler. Dolaşım. (Özel) kredi sistemi. Üçüncüsü, burjuva toplumunun özü (özeti) olan Devlet. Bunun kendine olan ilişkilerinin çözümlenmesi. 'Üretken olmayan' sınıflar. Vergiler, Ulusal borç. Kamu borcu. Nüfus. Sömürgeler. Göçler. Dördüncü olarak, Uluslararası üretim koşulları. İthalât ve ihracat. Mübadele oranı. Beşincisi, dünya pazarı ve bunalımlar.»[4]

«Para Üstüne» olan bölümde Marx, teorinin betimi için aynı şekilde bir plân öne sürer: «birinci kısımda», «mübadele değerleri, para ve fiyatlar» incelenecektir. «Üretimin içsel yapısı... ikinci kısmı oluşturacak, bunun özü (özeti) olan Devlet üçüncü kısmı, uluslararası ilişki dördüncü kısmı ve dünya pazarı sonuncuyu...»[5]

Bununla birlikte «Para Üstüne» olan bölümün başında Marx, plânın ayrıntılı bir çeşitlemesini koymuştu bile:

«I. 1) Genel Sermaye kavramı. — 2) Sermayenin özel doğası: dolaşan (döner) sermaye, sabit sermaye. (Besin olarak, ham madde olarak, iş aleti olarak sermaye) — 3) Para olarak sermaye. II. 1) **Sermayenin büyüklüğü. Birikim.** — 2) **Kendisi ile ölçülen sermaye. Kâr. Faiz. Sermayenin değeri:** kendinden faiz ve kâr olarak ayrılan sermaye. 3) **Sermayelerin dolaşımı.** a) Sermayenin sermayeyle mübadelesi. Sermayenin gelirle mübadelesi. Sermaye ve **fiyatlar.** b) **Sermayelerin rekabeti,** c) **Sermayenin yoğunlaşması.** III. Kredi olarak sermaye, IV. Hisse, pay olarak sermaye. V. **Para piyasası olarak sermaye.** VI. Servetin kaynağı olarak sermaye. Kapitalist. Toprak mülkiyeti sermayeden sonra ele alınacaktır. Bundan sonra da, ücretli emek, Bu üçünden sonra, içsel bütünlüğü içinde belirlenen dolaşım olarak **fiyat hareketleri.** Öte yandan, üç temel üretim biçimi olarak üç sınıf ve dolaşım koşulları. Arkasından **Devlet.** (Devlet ve burjuva toplumu. — Vergiler veya üretken olmayan sınıfların varlığı. — Devlet ve öteki ülkelerle ilişkileri: sömürgeler. Dış ticaret. Mübadele oranı. Uluslararası kur olarak para. — Son olarak, dünya pazarı. Burjuva toplumunun Devletin sınırlarının dışına taşması. Bunalımlar. Mübadele değeri üstüne kurulu toplum biçimi ve üretim tarzının yok oluşu. Bireysel emeğin toplumsal emek olarak ve bunun tersinin gerçekçi tanımları.)»[6]

1857 Kasım'ında hazırlanan bu gerçekten büyük plân, Marx'ın burjuva toplumunun tüm önemli yönlerini —ortadan kalkacağı ve yerine daha yüksek bir toplum biçiminin getirileceği koşullara dek— araştırmayı amaçladığını gösterir. Bu plânda tarihsel bölüm eksiktir, sadece iktisat teorisinin mantıksal yapısı verilmiştir. Sermaye üstüne olan kısım Romen rakkamları ile işaretlenen altı büyük parçaya

ayrılmıştır. Ancak birkaç sayfa sonra Marx, sermaye üstüne olan kısım için bir başka plân verir: «**Sermaye.** I. Genel: 1) a) Paradan sermayenin gelişmesi. b) Sermaye ve emek. c) Emekle ilişkisine göre sınıflandırılan sermayenin ögeleri... 2) **Sermayenin farklılaşması:** a) dolaşan sermaye, sabit sermaye... 3) **Sermayenin tekil özellikleri:** Sermaye ve kâr... II. **Özel nitelikleri:** 1) Sermaye birikimi. 2) Sermayelerin rekabeti. 3) Sermayenin yoğunlaşması... III. **Tekil nitelikleri:** 1) Kredi olarak sermaye. 2) Hisse, pay olarak sermaye. 3) Para piyasası olarak sermaye.»[7]

«Genel» kısmında (Marx bu kısma sonradan «Genel olarak Sermaye» başlığını vermiştir) **Kapital**'in teorik bölümünün yapısında sonradan büyük bir rol oynayacak olan malzemenin üç bölümde düzenlenişi açıkça özetlenmiştir bile. Düzenleme, Hegel'in **Mantık**'ına göre yapılmıştır. İki ay sonra, yaklaşık 14 Ocak 1858'de Marx, Engels'e şu satırları yazar: «Ele alış **yönteminde** tamamen raslantısal olarak Hegel'in **Mantık**'ına göz atmış olmamın bana büyük yardımı oldu.»[8] Marx'ın **Kapital**'in yapısını nasıl geliştirdiğini incelediğimizde, bu yapıyı başlangıçta sarmış olan felsefî iskeletten giderek kurtardığı açıkça ortaya çıkar.

22 Şubat 1858'de Marx, Lassalle'e altı kitabı kapsayacak olan iktisat üstüne çalışmasının plânı hakkında bilgi veriyordu: «1) Sermaye (birkaç başlangıç bölümünü içeriyor). 2) Toprak mülkiyeti. 3) Ücretli emek. 4) Devlet. 5) Uluslararası Ticaret. 6) Dünya Pazarı.» Ve arkasından şöyle devam ediyordu: «Doğal olarak, öteki iktisatçıları şurada veya burada eleştirmekten ve özellikle Ricardo'yu tartışmaktan kendimi alıkoyamıyorum... Ancak sosyalizmin ve ekonomi politiğin eleştirisi ve tarihi bir bütün olarak başka bir çalışmanın konusunu oluşturacaktı. Son olarak da, ekonomik kategorilerin, ilişkilerin gelişiminin kısa **tarihsel taslağı** bir üçüncü çalışma olacaktı.»[9] Bu, Marx'ın daha

o zaman çalışmasını **bir teorik**, ayrıca ekonomi politiğin tarihi üstüne bir bölümü içeren bir tarihsel ve bir de ekonomik kategoriler ve ilişkiler üstüne olan üç parçada işlemeyi amaçladığını gösteriyordu.

Lassale'e 11 Mart 1858'de yazdığı mektupta iktisat üstüne olan çalışmasının birinci cildinin plânını ortaya koydu: «1. Değer, 2. Para, 3. Genel olarak Sermaye (sermayenin üretim süreci, sermayenin dolaşım süreci, her ikisinin birliği veya sermaye ve kâr, faiz.)» Marx sonradan şöyle yazdı: «Çalışmamı böleceğim altı kitabı da aynı düzeyde yazmayı düşünmüyorum. İktisattaki gerçek temel gelişmeyi içeren ilk üç kitapta ayrıntılı açıklamalardan kaçınmak olanaksızken, sonraki üç kitapta sadece genel olgular verilecek.»[10]

Engels'e 2 Nisan 1858'de yazdığı mektupta Marx, bu altı kitabı sıralar ve ilk kitabın —«Sermayeye İlişkin»— içeriğini dört bölüme ayırır: «a) Genel olarak **sermaye**... b) **Rekabet** ya da bir çok sermayenin birbirleri üzerindeki etkileri. c) Sermayenin tekil sermayeler karşısında genel bir öge olarak göründüğü **kredi**. d) Tüm çeiişkileriyle birlikte en gelişmiş biçim olarak hisse sermayesi.»[11]

Marx'ın 1 Şubat 1859'da Weydemeyer'e gönderdiği **Katkı**'nın birinci cildinin ayrıntılı plânında birinci bölüme ve ikincinin alt - bölümlerine tarihsel eklemeler yer alıyordu. «Meta» üstüne olan bölüm «Metanın Çözümlenmesine İlişkin Tarihsel Notlar»ı, «Değerin Ölçülmesi» alt - bölümü «Paranın Ölçü Birimine İlişkin Teoriler» ekini, «Değerli Madenler» alt - bölümü ise «Dolaşım Aracı ve Para Teorileri» ekini taşıyordu[12]. Bu plân kısa bir süre sonra basılan **Katkı**'da kullanıldı. Marx, 1861/63 metinleri üstüne olan tüm çalışması sırasında tarihsel ve eleştirisel malzemeyi eserinin teorik bölümleri arasına serpiştirme düşüncesine bağ-

lı kaldı. Ocak 1863'te ortaya koyduğu, **Kapital**'in birinci ve üçüncü ciltlerinin plân taslakları bunun kanıtıdır[13].

1858 ile 1862 yılları arasında Marx iktisat üstüne yazacağı altı cildi kapsayan eserinin plânını çıkarttı. Bu soruna ilişkin tüm yazdıklarını bir araya getirince aşağıdaki plân elde edilir:

MARX'IN 1858 İLE 1862 ARASINDA ORTAYA KOYDUĞU **EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİNE KATKI**'NIN PLANI

I. Sermaye: (Giriş: Meta ve Para)	1. Sermayenin Üretim Süreci	1. Paranın Sermayeye Dönüşümü	
		2. Mutlak Artık Değer	
	2. Sermayenin Dolaşım Süreci	3. Göreli Artık Değer	
a) Genel Olarak sermaye		4. Mutlak ve Göreli Artık Değerin Biraraya gelişi	
	3. İkisinin Birliği ya da Sermaye ve Kâr	5. Artık Değere İlişkin Teoriler	
b) Sermayelerin Rekabeti			
c) Kredi			
d) Hisse Sermayesi			
II. Toprak Mülkiyeti			
III. Ücretli Emek			
IV. Devlet			
V. Dış Ticaret			
VI. Dünya Pazarı			

Katkı'nın birinci cildinde Marx, ancak plânının birinci bölümünü, yâni giriş: «Meta» ve «Para» bölümünü gerçekleştirebildi.

Bundan sonra 1861/63 metinleri üstüne çalışmaya başladığında, —plânına uygun olarak— ilk olarak paranın sermayeye dönüşmesini ele aldı, yâni sermayenin üretim sürecine ilişkin bölümün ilk kısmını.

Marx, **Theorien über den Mehrwert'**in (Artık Değer Teorileri), tıpkı **Katkı'nın** birinci cildinde meta ve para üstüne olan bölümlere tarihsel notalar eklediği gibi, bu bölüm için nihaî tarihsel ek olarak kullanılmasını amaçlıyordu.

Theorien über den Mehrwert (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışmasının başlangıcının, Marx'ın ekonomik araştırmalarında bir dönüm noktasını oluşturduğu söylenebilir.

Theorien über den Mehrwert'in (Artık Değer Teorileri) Marx'ın **Kapital** üstüne olan çalışmasının başlangıcı olduğu bir gerçektir. Daha o zamanlarda Marx tüm çalışmasını **Kapital** genel başlığı altında dört ciltte toplamayı düşünmüyordu. Bu fikir **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışmalarında giderek ortaya çıktı. Ancak 1862'nin sonlarıydı ki Marx başlık olarak **Kapital'**i seçti. Bu, **Katkı'nın** birinci cildinin devamını ayrı bir kitap olarak **Kapital** başlığı ve **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** alt - başlığıyla yayımlama isteğinden söz ettiği Kugelmann'a 28 Aralık 1862 tarihli mektubunda görülebilir[14].

Marx'ın **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) üstüne olan çalışmasının sonunda bununla bağlantılı bir çalışma olarak **Kapital'**i yazmayı düşündüğü doğrudur.

Ağustos 1863'te yeniden başlangıçtaki plânına dönerek, çalışmasının tarihsel bölümünü ayrı bir kitapta top

lamaya karar verdi. 15 Ağustos 1863 tarihli mektubunda Engels'e **Theorien über den Mehrwert**'e (Artık Değer Teorileri) ilişkin bilgi veriyor ve şunları belirtiyordu: «...şimdi metinlerin tertibine yeniden baktığımda ve nasıl herşeyi değiştirmek ve hatta bir kısmı bütünüyle bilinmeyen malzemeden **tarihsel** bölümü nasıl yeniden toparlamak zorunda kaldığımı gördüğümde...»[15] Burada **Theorien über den Mehrwert**'i (Artık Değer Teorileri) ilk kez ekonomik çalışmasının «tarihsel bölümü» olarak nitelendiriyordu.

Bundan böyle Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) metinlerini **Kapital**'in dördüncü ve son cildinin ilk biçimi olarak görmüştür.

Her ne kadar Marx, **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) **Kapital**'in dördüncü cildi olarak 1863'ten sonra kabul etmişse de, bu durumun baştan beri söz konusu olduğu söylenebilir. Bu çalışması süresince Marx başlangıçtaki niyetlerini önemli ölçüde değiştirmiş ve araştırmalarının kapsamını büyük oranda genişletmiştir. Burjuva iktisatçıların artık değere ilişkin görüşlerinin eleştirisel çözümlemesi aynı zamanda kâr, rant ve öteki kategoriler üstüne düşüncelerinin çözümlemesiyle bağlantılıydı. Ayrıca burjuva ekonomi politiğine eleştirisel karşı çıkışında Marx, bildiğimiz gibi henüz bu tarihlerde tamamlanmamış olan kendi iktisat teorisinin bazı kısımlarını açıklamak zorunluluğundaydı.

Bütün bunların sonucu olarak Marx'ın incelediği sorunların kapsamında büyük bir genişleme oldu. Tarihsel ek (**Theorien über den Mehrwert** —Artık Değer Teorileri—) yaklaşık 110 basılı formayı bulan bir hacme ulaştı ve burjuva ekonomi politiğinin gelişiminin tüm tarihinin eleştirisel bir incelemesi haline geldi. Sonunda, Marx tüm tarihsel ve eleştirisel malzemenin **Kapital**'in dördüncü cildi olarak ayrı bir ciltte toplanması gerektiğine karar verdi. 1861/63 metinleri üstüne olan çalışması süresinde, bunun

yanı sıra, başlangıçta sadece «Genel Olarak Sermaye» bölümü için düşündüğü materyalin üç kısımda düzenlemesinin büyük önemi artan bir biçimde belirginleşti. Marx giderek tüm malzemeyi **Kapital**'de bu üç grupta düzenledi. 18 Haziran 1862'de Engels'e araştırmalarının ilerleyişi hakkında bilgi veriyordu: «...Bu cildi genişletiyorum... Bu arada, nihayet o hasta edici toprak rantı (ki bu bölümde ona **değinmek** bile **istemiyorum**) ile işimi bitirdim.»[16] Ancak birbuçuk ay sonra, 2 Ağustos 1862'de fikrini değiştirmişti bile: «Şimdi bu cilde bir bölüm ekleyerek rant teorisini kapsaması düşüncesindeyim.»[17] Başlangıç plânına göre rant teorisi ikinci kitabın **(Toprak Mülkiyeti)** konusu olacaktı. Şimdi ise Marx bunu birinci kitabın **(Sermaye Üstüne)** birinci bölümüne («Genel Olarak Sermaye») dahil etmek niyetindeydi.

Kugelmann'a 28 Aralık 1862'de yazdığı daha önce sözünü etmiş olduğumuz ve **Katkı**'nın ikinci bölümünün **Kapital** başlığı altında basılacağından söz edilen mektupta Marx, ikinci bölümün içeriğine ilişkin olarak şunları yazıyordu: «Gerçekten sadece birinci bölümün üçüncü kısmını, yâni genel olarak sermayeyi içeriyor. Bundan ötürü sermayelerin rekabeti ya da kredi sistemi kapsam dışı. Bu cilt İngilizlerin ekonomi politiğin ilkeleri dedikleri şeyi kapsıyor. (Birinci bölümle birlikte) Özü bu ve (farklı devlet biçimlerinin toplumun farklı ekonomik yapılarına olan ilişkisi dışında) ötekiler sağlanan temel üstüne kolaylıkla tamamlanabilir.»[18] Sonraki plânlarına ilişkin olarak Marx, «devamı, yâni sermaye, rekabet ve kredi üstüne olan çalışmamın sonuç bölümünü ya Almanca olarak yazmak, ya da İngiliz okur için ilk iki kitabı tek bir cilt halinde toplamak»[19] niyetinde olduğunu yazıyordu.

Bu sözler Marx'ın daha o zaman altı kitap yazma düşüncesini kesinlikle terketmiş ve kendini birinci kitabın birinci bölümüyle, «Genel Olarak Sermaye» bölümüyle sı-

nırlamaya karar vermiş olduğunu gösterir. Bu bölüm üçe ayrılacaktı: «Sermayenin Üretim Süreci», «Sermayenin Dolaşım Süreci» ve «Her İkisinin Birliği ya da Sermaye ve Kâr».

Aynı mektupta Marx **Kapital**'in 30 formayı bulduğunu da belirtiyordu. Ancak, gerçekte **Kapital** üç cildiyle birlikte bunun beş katı bir hacme ulaşır.

Bu, Marx'ın bunu izleyen dönemde birinci kitabın öteki bölümlerinin ve iktisat üstüne olan eserinin öteki ciltlerinin konusu olan bir çok sorunu «Genel Olarak Sermaye» bölümüne kattığının kanıtıdır. Marx'ın 1861/63 metinleri üstüne çalışması sürecinde **Kapital**'in plânı böyle geliştirilmiştir. **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) yapısı ve içeriğinden ötürü **Kapital**'in dördüncü cildi haline gelirken öteki üç teorik bölüm (cilt) böyle oluşturulmuştur.

Bir bütün olarak 1861/63 metinleri **Kapital**'in dört cildinin de kaba bir taslağını temsil eder. 1864 ile 1865 arasında Marx **Kapital**'in ilk üç cildini yeniden yazdı. Bu arada tarihsel bölüm, 1862 ile 1863 arasında yazılmış olduğu ilk biçimini korudu. İlk üç cildin yeniden düzenlemesinin sonucu olarak bu bölümün de gözden geçirilmesi gerekti. 31 Temmuz 1865 tarihli mektubunda Marx, Engels'e **Kapital** üstüne olan çalışmasına ilişkin şu bilgileri veriyordu: «Teorik bölümün (ilk üç kitabın) tamamlanması için üç kısmın daha yazılması gerekiyor. Bundan sonra da tüm sorunları ilk üç kitapta çözüldüğü için bana yazılması en kolay gelen tarihsel ve edebî bölüm, dördüncü kitap var. Bu nedenle, bu son kitap daha çok tarihsel biçimde bir yinelemeden ibaret.»[20] Marx dördüncü kitabı yeniden yazamadı, ancak bununla birlikte **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) metinlerini **Kapital**'in tarihsel bölümü, sonuç bölümü olarak kabul etmekteydi.

Siegmund Schott'a 3 Kasım 1877'de yazdığı mektupta Marx buna ilişkin olarak şöyle diyordu: «Lâf aramızda,

Kapital'e basıldığı sıranın tam tersinden başlamıştım (üçüncü ve tarihsel bölümden). Ancak en son olarak başlamış olduğum birinci cilt, ötekiler taslak halinde iken derhal basıma verildi...»[21]

Kapital'in yayımlanmasından bir yıl önce Marx eserin yeni yapısının ilk açık özetini Kugelmann'a 13 Ekim 1866 tarihli mektubunda belirtiyordu: «Tüm eser şöyle bölünmüştür:

Kitap I. Sermayenin Üretim Süreci
Kitap II. Sermayenin Dolaşım Süreci
Kitap III. Bir Bütün Olarak Sürecin Görünümü
Kitap IV. İktisat Teorisinin Tarihine Katkı»[22]

Bu, «(toprak sahipleri dahil olmak üzere) burjuzavinin kafasına savurulmuş»[23] en korkunç silâh olan **Kapital**'in yapısının en kısa biçimde ifade edilmiş tarihidir. Ancak bu silâhın burjuvazi açısından gerçekten korkunç olabilmesi için onu sadece yıkıcı güçle doldurmak yetmiyordu. Aynı zamanda en geniş yayılma gücünü sağlayacak olan biçimin de ona verilmesi gerekiyordu. Kesinlikle belirtilebilir ki, **Kapital** ölümsüzlüğünü mükemmel içeriğine ve ona uygun düşen biçime borçludur.

Bu biçime ulaşmak için Marx'ın gösterdiği çabayı betimledik. Burada bir kez daha, Marx'ın iktisat teorisini geliştirdiği sırada aynı zamanda **Kapital**'in yapısını da geliştirdiğini vurgulayalım.

Marx'ın **Kapital**'in mantıksal yapısını nasıl geliştirdiğini ayrıntılı olarak görebilmek için, Marx'ın iktisat üstüne olan çalışmasına neden tarihsel bölümden başladığı sorusunun üstünde biraz daha durmak gerekiyordu. Bu da bizi kapitalist gerçekliğin incelenmesinde Marx'ın kullandığı yönteme getirecektir.

Katkı'nın «Giriş»inde Marx bilimsel araştırma yönte-

mini düşünce sürecinde soyut tanımlardan somutun yeniden üretilmesine götüren «soyuttan, somuta ilerleme yöntemi» olarak niteler. Soyuttan, somuta ilerlemenin temel koşulu tam tersi olan süreçtir: düşüncede somut gerçekten en basit soyut tanımlara geçiş.

Bu yöntem maddecidir çünkü somut bir sonuç olarak değil, araştırma için bir varsayım, bir çıkış noktası olarak almaktadır. Marx soyuttan, somuta ilerlemenin somutu özümleme (kavrama) yöntemi olduğunu vurgular. Ancak «Bu, hiç bir şekilde somut dünyanın kendi gelişim süreci değildir.»[24]

Marx'ın iktisat teorisinin başlangıç noktası bizzat kapitalist gerçeklikti. Lenin, **Kapital**'in «kapitalizmin tarihini ve onu oluşturan **kavramların** çözümlemesini içerdiğini» belirtir[25]. Kapitalizmin, kapitalist üretim ilişkilerinin tarihi Marx'ın teorisinin kaynağıdır. Marx bu tarihin izdüşümünü burjuva ekonomi politiğinin tarihinde bulmuştu. Marx'ın araştırma yöntemini açıklarken Engels'in «Ekonomi politiğin gelişimi, eleştirinin çıkış noktasını oluşturan doğal bir ipucudur ve bir bütün olarak ekonomik kategoriler burada mantıksal sunuştaki sırayla ortaya çıkarlar» diye yazmıştı. ,Burada izlenilen **«gerçek** gelişim»in kendisidir[26].

Doğal olarak, iktisat bilmininin gelişimi ekonomik gerçekliğin gelişmesine tıpatıp uymaz. Marx'ın **Katkı**'da «Bilim, öteki mimarlardan farklı olarak, hayâli şatolar kurmakla kalmaz, binanın temelini atmadan önce oturulabilir katlarını da yapabilir.»[27] Ancak bilimin zik-zaklı ve çelişkili gelişimi, ekonomi politiğin şu ya da bu şekilde toplumun ekonomik gelişiminin tarihini yansıtmasını engellemez. Bu sadece ekonomi politiğin tarihinin çözümlenişinde eleştirisel bir yaklaşımın uygulanması gerektiği anlamına gelir.

Bilimin gelişmesinin ekonomik gerçekliğin gelişmesini yansıttığı Marx'ın 11 Temmuz 1868 tarihinde Kugel-

mann'a gönderdiği mektupta doğrulanmıştır: «Öte yandan... **iktisat teorisinin tarihi** değer ilişkisi kavramının az ya da çok açık olarak, düşlerle gölgelenmiş olarak ya da bilimsel bir kesinlik içinde **hep ayni kaldığını** göstermektedir. Düşünce süreci (gerçeğin) koşullarından doğup, geliştiğine göre, bir **doğal süreçtir.** Gerçekten (ekonomik gerçekliği-ç.) kapsayan düşünce düşünen insan organı da dahil olmak üzere her zaman aynı kalmak zorundadır **ve** ancak gelişimin eriştiği olgunluk derecesine göre farklılaşabilir.»[28] Marx'ın burada «gerçekten (ekonomik gerçekliği-ç.) kavrayan düşünce»yi temsil eden klasik burjuva ekonomi politiğinin önde gelen iktisatçılarını kastettiği açıktır. Marx, bu sözlerle bilimsel teorinin gerçekliği ve bu gerçekliğin bir parçası olan düşüncenin gelişmesi de dahil olmak üzere bu gerçekliğin gelişme teorisinin tarihini yansıttığı yolundaki maddeci tezini ortaya koymaktadır.

Marx iktisat teorisini geliştirmeye başladığında eleştirisel tarihsel incelemeden yola çıkmak zorundaydı çünkü teorisi ve tezinin, teorinin tarihsel yeniden üretimiyle ortaya çıkarılması gerekiyordu. Burada bir kez daha Marx'ın araştırma yöntemiyle sunuş yöntemi arasındaki farkı ortaya koyduğu **Kapital**'in birinci cildinin ikinci basımına yazdığı son sözdeki önemli noktaya dikkati çekmekte yarar var. «Kuşkusuz, sunuş yöntemi, araştırma yönteminden farklı olmalıdır. Araştırmada materyalden ayrıntılarına kadar yararlanılmalı, çeşitli gelişme biçimleri çözümlenmeli ve aralarındaki içsel ilişki ve bağlar izlenmelidir. Ancak bu yapıldıktan sonradır ki, gerçek devinim yeterli ölçüde betimlenebilir. Bu başarılırsa, konunun doğup, büyümesi bir aynada olduğu gibi istenilen ölçüde yansıtılabilirse o zaman sanki karşımızda **önsel (a priori)** bir kuruluş olarak varmış gibi görünür.»[29] Bilimin gelişmesinin eleştirisel tarihsel çözümlemesi, teorinin tarihsel yeniden üretimi, so-

run konuyu özümlemek, kavramak ve onun çeşitli gelişme biçimlerinin çözümlenmesi olduğunda büyük bir önem kazanır.

Burjuva ekonomi politiğinin tarihinin eleştirisel çözümlemesi, Marx'ın iktisat teorisinin burjuva ekonomisinin düştüğü tüm çelişkileri çözdüğünü ve insan toplumunun gelişim sürecinin gündeme getirdiği tüm sorulara cevap sağladığını gösterir. Bu aynı zamanda Marksist teorinin doğruluğunun tarihsel kanıtıdır.

Soyuttan, somuta ilerleme aynı zamanda gerçek tarihsel süreci yansıtır. «En basitten, en karmaşık kavramlara ilerleyen soyut düşünme süreci» der Marx, «...gerçek tarihsel gelişime uygun düşecektir»[30] Soyuttan, somuta ilerleyen düşünme doğru düşünmedir. Çünkü ekonomik gerçekliğin tarihsel gelişimine uygun düşmektedir. Bu ilerlemenin her aşamasında gerçek sürecin bizzat bilim tarihine olan yansımasına değinilebilmesinden ötürü bu uygunluk daha da pekişmektedir.

Kapital'in dördüncü cildinde **(Theorien über den Mehrwert** —Artık Değer Teorileri—) betimlendiği şekliyle ekonomi politiğin tarihi başta Marx'ın nasıl artık değer teorisini geliştirdiğini gösterir. Doğal olarak, tarihsel konuyu inceleme, yöntem ve tavrı açısından Marx her aşamaya ilk önce kapitalist üretim tarzının karakterini yansıtan somut kategorilerden başlar. Herhangi bir başka yaklaşım olanaksızdır çünkü Marx'ın her zaman şu ya da bu burjuva iktisatçısını temel olarak alması bir zorunluluktur. Ancak bir tek burjuva iktisatçısı bile artık değer kategorisini saf biçimi içinde soyutlamayı başaramamıştı. Her tekil aşamada bu somuttan soyuta geçiş bir bütün olarak süreç içinde soyuttan, somuta ilerlemeye bağlıdır. **Kapital**'in dördüncü cildindeki durum da budur. Konunun doğasına uygun olarak ve ilk üç ciltte olduğu gibi burada da düşün-

ce soyuttan, somuta ilerlemektedir, yalnız bir tek farkla ki burada sorunlar tarihsel açıdan betimlenmektedir.

Theorien über den Mehrwert'te (—Artık Değer Teorileri—) bu çözümleme, burjuva iktisatçılarının bir bütün olarak kapitalist üretim tarzını betimleme girişimlerinin incelemesiyle sona erer. Bu **Kapital**'in ikinci cildindeki kapitalist yeniden üretim sürecinin çözümlemesine uygun düşmektedir. **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) öteki bölümlerinde Marx artık değerin nasıl sermayeye dönüştüğünü, genel kâr oranının oluştuğunu ve üretim fiyatının nasıl değerle ilişkili olduğunu inceler; bu da artık değerden kâra, kârdan ortalama kâra ve **Kapital**' in üçüncü cildinde değerden üretim fiyatına geçişe uygun düşmektedir. Nihayet **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) son bölümünde Marx burjuva iktisatçılarının bayağılaştırma işlemlerini inceler ve bu da **Kapital**'in üçüncü cildindeki bayağı iktisatçıların eleştirisine uygun düşer.

Theorien über den Mehrwert'in (Artık Değer Teorileri) yapısı daha yakından incelendiğinde, bunun **Kapital**' in ilk üç cildinin yapısıyla ancak kabaca karşılaştırılabileceği ortaya çıkar. Gerçekten, **Kapital**'in birinci cildinde ele alınan sorunlar **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) birinci bölümünde değil, ikinci ve üçüncü bölümlerinde de irdelenmiştir. Öyleki, örneğin **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) ikinci bölümünün onuncu bahsinde Marx değerin nasıl emek zamanınca belirlendiğini, yâni Ricardo'nun temel tezini inceler. Marx burada Ricardo'un mutlak ve göreli değer sorusunda nasıl çelişkiye düştüğünü ve değer biçiminin doğasını nasıl önemsemediğini gösterir. Onbeşinci bahiste Marx, Ricardo'nun formüle ettiği biçimde emekle, sermaye arasındaki mübadele sorununun çözülmesinin olanaksız olduğunu da sergiler. Bunun yanı sıra Marx, Ricardo'nun

emekle, işgücünü karıştırdığını ve artık değerin kökenini çözümlemediğini ortaya koyar. Onsekizinci bahiste ise makinenin kapitalist uygulanışına büyük bir dikkat harcamıştır. **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) üçüncü bölümünün hemen hemen her bahsinde Marx değer, değişken ve değişken olmayan sermaye, ücretler gibi **Kapital**'in birinci cildinin sorunlarıyla uğraşır. Son olarak, **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) ikinci ve üçüncü bölümlerinde bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının ve kapitalist yeniden üretimin çözümlemesine ilişkin bahisler vardır. Bunun nedeni, Marx'ın burjuva iktisatçılarının görüşlerini incelerken tüm sistemi de çözümlemek zorunda oluşudur. Ancak bu durum hiç bir şekilde tarihsel bölümün büyük ölçüde Marx'ın eserinin teorik bölümünün yapısını yeniden ürettiği gerçeğini değiştirmez.

Ancak, burjuva ekonomi politiğinin içsel gelişiminin tarihini yansıtan **Theorien über den Mehrwert**'in (Artık Değer Teorileri) yapısı Marx'ın iktisat teorisinin gelişimini tarihsel açıdan yeniden ürettiği gibi, **Kapital**'in dördüncü cildinin işlediği konu da bu teorinin tarihsel oluşumuna büyük bir katkıda bulunur.

Betimlemenin **Kapital**'in birinci cildinden, ikinci cildine, ikinci cildinden, üçüncü cildine ilerlediği gibi kapitalist üretim ilişkileri de «toplumun yüzeyinde, çeşitli sermayelerin birbirleri üzerindeki etkilerinde, rekabette ve bizzat üretimi yapanların genel bilinçlerinde aldıkları biçime adım adım yaklaşırlar.»[31] **Kapital**'in tarihsel bölümü aynı zamanda burjuva toplumunun yüzeyine olan ilerleyişi de tamamlar, çünkü kapitalist üretim ilişkilerinin nasıl bu düzenin savunucularının, burjuva iktisatçılarının kafalarında yansıdığına eleştirisel bir kanıt sağlar. Doğal olarak, burjuva ekonomi politiğinin tekil temsilcileri kapitalist gerçekliği ve kapitalist üretim ilişklerini çeşitli şekillerde betimle-

mişlerdir. Bayağı iktisatçılar —isteyerek ya da istemeden— ekonomik ilişkilerin yüzeydeki görünümünü aşamazlar, ancak klasik iktisatçılar belli bir ölçüde ekonomik sürece derinliğine girmeyi ve olguların içsel ilişkilerini ortaya çıkarmayı başarmışlardır. Marx bunu her zaman vurgulamıştır.

Kapital'in tarihsel bölümünde Marx burjuva iktisatçıların kapitalizmin yasalarına getirdikleri yorumu izler. Bunu yaparken, burjuva ekonomi politiğinin ilerleyişinin bizzat burjuva toplumunun ve onun içsel çelişkilerinin ilerleyişinin bir yansıması olduğunu düşünür. Kapitalizmin yasalarının bütün yönleriyle aydınlığa çıkarılabilmesi için Marx'ın altyapının üstyapıyı nasıl etkilediğini ve kapitalist gerçekliğin ideolojik boyutta, özellikle de iktisat bilminde nasıl yansıdığını açıklaması gerekiyordu.

Bütün bunlar ekonomi politiğin tarihinin eleştirisel çözümlemesinin —her ne kadar bu Marx için kendi iktisat teorisini geliştirmede önemli bir çıkış noktası oluştursa da— aynı zamanda **Kapital**'in ilk üç cildinde ortaya koyduğu teorik yapının zorunlu tamamlayıcısı oluşunu açıklar.

IX

MARX'IN İKTİSAT TEORİSİ ve İŞÇİ SINIFI

İşçi sınıfı ekonomi politiği. İktisat teorisinin işçi sınıfı saflarına yayılması. «Ücret, Fiyat ve Kâr»: ekonomi politikten iktisat politikasına. 1840'larla karşılaştırma: «Ücretli Emek ve Eremaye» ve «Komünist Manifesto». «İçsel bağlantı bir kez kavranınca». İşçilerin daha yüksek ücretler ve daha kısa işgünü için mücadelelerinin gerekçelenmesi. İşgücünün değerinin çözümlenmesi. «Kahrolsun ücret sistemi!». Proudhonculuğun bilimsel eleştirisi.

Marx'ın eserinin büyük önemi ve tam olarak içeriği ancak, onun bir akademisyen değil, en başta bir devrimci oluşu akıldan çıkarılmazsa anlaşılabilir. Marx iktisat teorisini seçkin bir uzmanlar grubu için değil, doğrudan doğruya işçi sınıfı için yaratmıştı. «**Das Kapital**'in Alman işçi sınıfı çevrelerinde hızla kazandığı takdir çalışmalarımın en büyük ödülüdür» diye yazıyordu, **Kapital**'in birinci cildinin ikinci basımının son sözünde[1]. Ve eğer **British Museum**'un kütüphanesinde yıllar harcadıysa ya da masasının başında eski politik iktisatçıların şeytanlıklarını çözümlediyse, bunu işçi sınıfının bu çalışmaya ihtiyacı olduğunu bildiği için yapmıştı. «Cenevre Kongresi'nin (bu I. Enternasyonal'in 1866 Eylül'ünde yapılacak olan ilk kongresiydi -V.V.) hazırlıklarına büyük bir zaman ayırmama kar-

şın» diyordu Marx, Kugelmann'a, «kendim katılamayacağım ve katılmak da istemiyorum, çünkü çalışmamın bu denli uzun bir kesintiye tahammülü kalmadı. Yapmakta olduğum çalışmanın, işçi sınıfı açısından, bizzat Kongre'de kişisel olarak yapabileceğim herşeyden çok daha önemli olduğuna inanıyorum.»[2]

İktisat teorisi alanında Marx, işçi sınıfının ekonomi politiğini geliştirmiştir. Engels **Kapital'e** ilişkin olarak şunları yazar: «O (**Kapital**-ç.) bilimsel anlatıma indirgenmiş, işçi sınıfının ekonomi politiğidir.»[3] Marx «Tüm Avrupa ve Amerika işçi sınıfının herkesten daha fazla borçlu olduğu kişidir...»[4] Yeryüzünde kapitalistler ve işçilerin varolduğundan bu yana, işçi sınıfı için bu denli büyük bir öneme sahip başka hiç bir kitap yayımlanmamıştır.»[5] Engels **Kapital'**in işçi sınıfı hareketi için taşıdığı önemi bu sözlerle betimlemektedir.

Herşeyden önce Marx, iktisat teorisiyle uluslararası işçi sınıfı hareketi için bilimsel bir temel sağlamış, proletaryanın «sosyalist çabaları» için o güne dek varolmayan «bilimsel altyapı»yı hazırlamıştır[6]. Marx kapitalist sömürü mekanizmasını sergilemiş ve böylelikle «bankacılarımızın, tüccarlarımızın, sanayicilerimizin ve büyük toprak sahiplerinin tüm sermayelerinin işçi sınıfının birikmiş ve ödenmemiş emeğinden başka bir şey olmadığını»[7] göstermiştir. Engels **Kapital'**i böyle değerlendirdiği yazısında Marx ve kendisinin birlikte yayımladıkları **Neue Rheinische Zeitung'**un 1849'da Silezya köylüleri adına, büyük toprak sahiplerinin serflik ve feodal hizmetler ortadan kaldırıldığında yasa-dışı el koydukları bir milyar **talerin** (gümüş liranın) köylülere geri verilmesini talep edişlerini hatırlatır. Bu bağlamda dost ve yoldaşları W. Wolf'un bir dizi makalesi de «Silezya'nın Milyarları» başlığını taşıyordu.

«Ancak şimdi tüm işçi sınıfı adına yapılan muazzam geri ödeme talebinin yanında bir milyar nedir ki? Bunu

böyle anlamak zorundayız! Mülk sahibi sınıfların birikmiş sermayeleri 'ödenmemiş emek'ten başka bir şey değilse, buradan çıkan sonuç bu emeğin gelecekte ödeneceğidir, başka bir deyişle söz konusu tüm sermaye emeğe devredilecektir.»[8] diye yazıyordu Engels. Yine Engels Kapital üstüne yazdığı eleştiride «...görme yeteneği olan herkes bir toplumsal devrime olan talebi açıkça görebilir» diyordu[9].

Marx'ın iktisat teorisinin incelemesinden çıkarılması gereken en önemli noktalardan biri kapitalist üretim tarzının kapitalizm - öncesi üretim tarzlarına oranla daha ilerici olduğudur. Toplumun ancak bu biçimi bu serveti biriktirebilir ve toplumun her üyesinin yeteneğini sonuna dek geliştirebileceği sosyalizme geçiş için temel koşulu hazırlayan üretici güçlerin gelişmesini sağlayabilirdi. Bu açıdan Marx ile Marx - öncesi sosyalizmin ütopik görüşleri ve o dönemin küçük burjuva teorileri arasında temel bir fark vardır. Engels bunu şöyle belirtir: «Alelâde sosyalistlerle karşılaştırıldığında, Marx'ın bir erdemi olarak görülmelidir ki, içinde bulunduğumuz koşulların son derece tek yönlü gelişimine karşın, genel olarak fabrika sisteminin yolaçtığı servet ve yoksulluk yığınlarının ortaya çıkardığı doğrudan cesaret kırıcı sonuçların eşlik ettiği yerde o bir ilerlemeyi gösterir.»[10] Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin I. Kongresinde Geçici Merkez Konsey'i Delegelerinin yönergesi'nde Marx, kapitalizmde çocuk işçilere ilişkin şunları yazar: «Modern sanayiin her iki cinsiyetten çocukları ve gençleri büyük toplumsal üretim çalışmasında işbirliği içine sokma eğilimini, her ne kadar bu eğilim sermaye yönetiminde iğrençliğe dönüştürülmüşse de, ilerici, tutarlı ve doğru bir eğilim olarak değerlendiriyoruz.»[11]

Kapitalizm tarihsel görevini tamamladığı ve emeği tüm olarak toplumsallaştırdığında, Marx'ın gösterdiği gibi toplumun gelişimi için bir engel haline gelir. İşçi sınıfını

iktidarı almaya ve tüm toplumun çıkarı için kapitalizmde varolan servet edinme biçimini ortadan kaldırmaya zorlar. Marx bu yargıya, kaptalist toplumun ekonomik devinim yasasını keşfettikten sonra varmıştır.

Sahte - sosyalist Proudhon ve Lassalle'in tersine Marx, işçi sınıfının tam olarak özgürleşmesi için sosyalist devrimin zorunlu olduğu tezini tüm yönleriyle temellendirmiştir. Kapitalist sınıfın üretim araçları sahiplerinin tekelini karşısına almadıkça hiç bir önlem işçi sınıfını ücret köleliğinden kurtaramaz. Bu, hiç bir zaman Marx'ın bu tür önleyici eylemlere bütünüyle karşı çıktığı anlamına gelmez. O sadece bunların, sorun işçi sınıfını kapitalist sömürüden kurtarmak olduğunda ikincil bir önem taşıdıkları kanısındadır. Bunun karakteristik bir örneğini verelim:

Marx kapitalizmde kooperatifçilik hareketini çözümler ve şunu belirtir: «Kooperatifçilik hareketini sınıf uzlaşmazlığına dayalı çağdaş toplumda dönüşümcü güçlerden biri olarak görmekteyiz. Pratik olarak belirtmek gerekirse (kooperatifçiliğin) büyük erdemi, çağdaş yoksullaştırma ve despoitk, **emeğin** sermayeye **bağımlı kılınma** sisteminin yerini özyönetimci, yararlı **özgür ve eşit üreticiler birliği** sisteminin alabilecek olmasındadır... Emekçilere tüketim kooperatiflerinden çok, üretim kooperatiflerine yönelmelerini salık veririz. İlki varolan ekonomik sistemin sadece yüzeyine dokunurken, ikincisi sistemin temel taşlarını hedef alır.»[12] **Kapital**'in üçüncü cildinde ve **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) Marx, kapitalistlerin üretim sürecinde gerekli bir öge olmadıklarını gösteren İngiltere'deki koopratif işçi fabrikalarından[13] defalarca söz eder. «Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin* Açış Konuşması»nda Marx kooperatifçilik hareketini ve özellikle de kooperatif fabrikaları «...emeğin ekonomi politiğinin mül-

* I. Enternasyonal'in adı.

kiyetin ekonomi politiğine olan zaferi...» olarak niteler. «Bu büyük toplumsal deneylerin önemi küçümsenemez. Bunlar, tartışmada değil, fiilen modern bilimin buyruklarına uygun olarak, büyük ölçekli üretimin bir **efendiler** sınıfı olmaksızın yürütülebileceğini göstermişlerdir; meyve verebilmesi için çalışma araçlarının bizzat çalışanın üstünde bir egemenlik kurma aracı, gaspetme aracı olarak tekelleştirilmesi gerekmez; ve köleci emek gibi, feodal (serf) emek gibi, **kiralanmış** emek biçimi de çabalarını istekli olarak, yatkın bir kafayla ve neşeli bir yürekle değerlendiren **birleşik emek** karşısında yokolmaya mahkûm olan geçici ve bayağı bir biçimdir.»[14]

İngiltere'deki kooperatif işçi fabrikaları, Marx'ın iktisat teorisinden çıkan komünist üretim tarzının önemli temel koşullarının bizzat kapitalizmde evrildiği yargısını doğrular. Kooperatif fabrikalarda «toplumsal bakış ve önlemle denetlenen toplumsal üretim»[15] daha şimdiden kapitalist ekonomik sisteme oranla üstünlüklerini kanıtlamıştır. Gelecekteki toplumun iktisadî anlamında işçi sınıfının ekonomi politiğini Marx, «Açılış Konuşması»nda böyle değerlendirmektedir. Bununla birlikte Marx, işçileri uyarmaktan da geri kalmaz: «her ne kadar ilke olarak mükemmelse de ve her ne kadar pratikte yararlıysa da kooperatif emek bireysel emekçilerin keyfî çabalarının dar çemberinde sıkışıp kaldığı sürece tekellerin hızlı artışını durdurmayı, kitleleri özgürleştirmeyi, hatta sefâletlerinin ıstırabını belirgin ölçüde dindirebilmeyi bile başaramaz.»[16] İşçi sınıfı ancak siyasal iktidarı ele geçirdiğinde kooperatif emeği ulusal ölçekte geliştirebilir, yâni işçi sınıfını gerçekten özgürleştirebilir. «Toplumsal üretimin tek bir büyük ve uyumlu özgür ve kooperatif emek sistemine dönüştürülmesi **genel toplumsal değişimleri** gerektirir; **toplumun genel koşullarının değiştirilmesi** ise toplumun örgütlü güçlerine dokunulmaksızın, yâni Devlet gücü kapitalist ve top-

rak sahiplerinden bizzat üreticilere geçmeksizin, gerçekleştirilemez.»[17]

Kapital üstüne yazdığı eleştirilerde Engels, Sosyal Demokrat milletvekillerinin bu eseri kendi «teorik İncil»leri ve «en önemli tezlerini elde ettikleri... silâh»ları yapacaklarına olan umudunu dile getirmiştir[18].

O günlerde Kuzey Alman Reichstag'da (Krallık Meclisi) ticaret ve fabrika kuralları üstüne gündeme getirilecek tartışmaya ilişkin olarak Engels şunları yazmıştı: «Alman işçileri tarafından seçilen hiç bir milletvekilinin **Marx'** ın kitabını tam olarak öğrenmeden bu yasanın tartışmasına gitmesini kabul etmiyoruz... Bu koşullar altında, (ancak) konumlarını nasıl kullanacaklarını bildikleri zaman, herşeyden önce meselenin ne olduğunu bildikleri zaman... proleteryanın dört ya da beş temsilcisi (gerçekten) **bir güç** oluşturabilirler. Ve bu açıdan Marx'ın kitabı onlara tüm malzemeyi, kullanıma hazır bir biçimde, sağlamaktadır.»[19]

Marx kendi iktisat teorisini işçi sınıfı çevrelerinde benimsetmek, yaygınlaştırmak için büyük bir çaba harcadı. Hatta bunu militan dostlarından da talep etti. Wilhelm Liebknecht'le ilgili olarak şöyle yazıyordu: «**işçi toplantılarında** dikkati kitabım üstüne çekmek gerçekte onun görevidir. Bunu yapmazsa, Lassalleciler meseye el atacaklardır, hem de yanlış bir biçimde.»[20]

1865 Haziran'ında Marx, I. Enternasyonal'in Merkez Konseyi'nin iki oturumunda **Ücret, Fiyat ve Kâr** üstüne artık değer teorisinin temellerini betimlediği bir söylev verdi. Engels'e «...ikinci bölüm, son derece sıkıştırılmış ama görece kolay anlaşılır bir biçimde kitabımın geleceğini bildiren bir sürü yeni malzemeyi içeriyor» diye bilgi veriyordu[21]. Marx'ın bilimsel keşiflerini yayımlamadan önce işçi sınıfı topluluğu önünde tartışması onun iktisat teorisi ile işçi sınıfının ekonomi politiğini yarattığının en açık ka-

nıtıdır. Metal işçisi Carl Klings'e şöyle yazıyordu: «...emin olabilirsiniz ki, işçi sınıfı bende her zaman gerçek bir savaşçısını bulacaktır.»[22] Tüm yaşamı boyunca Marx bu sözlerin ne kadar doğru olduğunu kanıtlamıştır.

1865'te olup bitenler bu kitabın kapsamı dışında, çünkü biz sadece 1863'e kadarki süreyi ele alıyoruz. Ancak bu bölümde, özellikle işçi sınıfı hareketinin özgül sorunlarını çözmek için teorik ilkelere başvurduğu **Ücret, Fiyat ve Kâr** üstüne verdiği söylev için bir istisna yapılacak. Bu çalışmanın çözümlenmesi Marx'ın teoriden, pratiğe nasıl ilerlediğini açıkça ortaya koyar.

Ücret, Fiyat ve Kâr'da Marx'ın iktisat teorisini sunuş biçimi 1847'deki **Ücretli Emek ve Sermaye** çalışmasında olduğundan büyük ölçüde farklıdır. Bunu doğal olarak kabul etmek gerek, çünkü 1847 ile 1865 arasında Marx değer ve artık değer teorisini, ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisini ve toprak rantı teorisini, kısaca tüm iktisat teorisini geliştirmiştir. Ve şimdi karşımızda ekonomi politiğin genel ilkelerinin işçi sınıfının pratik sorunlarını çözmek için kullanıldığı bir çalışma durmaktadır.

Marx ücret, fiyat ve kâr üstüne söylevini çok özgül bir nedenle vermiştir. Genel Konsey üyesi, marangoz John Weston, Genel Konsey'e işçi - genel ücret düzeyinde bir artış için mücadele etmelerinin ve ona ulaşmalarının anlamsız olduğunu çünkü bu durumun, kendi kanısına göre, fiyatlarda genel bir artışa yol açacağını kanıtlamaya çalışıyordu. Buradan hareketle Weston sendikaların «zararlı» olduğu yargısına varmıştı. Tam bu sırada genel olarak işçi sınıfının bir ücret artışı talep ediyor olması Weston'un görüşlerinin çürütülmesini daha da acilleştiriyordu. Dahası, Proudhoncular ve Lassalleciler de Weston'un görüşünü paylaşıyorlardı. Lassale'in «Tunç Yasası» tezi sendikalar ve genel olarak işçi sınıfının ekonomik mücadelesine olumsuz bir bakışı getiriyordu. Bunun da cevaplanması gereki-

yordu ve Marx doyurucu bir cevap getirebilmek için iktisat teorisinin tüm ana tezlerini kullandı.

Marx kanıtladı ki, bu görüşler bayağı iktisatçıların değerin üretim maliyetince belirlendiği yolundaki savlarıyla aynı kapıya çıkmaktadır.

Ricardo da benzer şekilde değerin üretim mâliyetince belirlendiğini öne sürmüştü, ancak o bu terimle bir metanın üretimi için gerekli emek zamanını kastetmekteydi. Bununla birlikte, değerin üretim mâliyetince belirlendiğini savunan tez aynı zamanda emek değer teorisinin yadsınmasına da izin verir.

Bayağı iktisatçılar bundan yararlanmışlar ve üretim mâliyetinden bir metanın kapitaliste olan mâliyetini, yâni yatırılan sermayeyi (c+v) anlamışlardır.

Artık değer (kâr) bu durumda değere bir ek olarak, «yabancılaşma kârı» olarak görünür. Yine bu durumda metanın değeri «emeğin değerince», başka bir deyişle ücret tarafından belirlenecektir. Örneğin Say gibi, öteki bayağı iktisatçılar da üretim mâliyetinden sermaye, toprak ve emeğin üretime yaptıkları katkıyı anlamışlardır. Bu mâliyetin büyüklüğünü de arz, talep ilişkisiyle açıklamışlardır. Mâliyet fiyatına ilişkin olarak Ricardo ile bayağı iktisatçıların farklı görüşlere sahip olmaları «ikincilerden (bayağı iktisatçılar) bir sürüsünün, örneğin bizzat Say'ın, Ricardo'dan sonra, değerin emek zamanınca belirlenmesine ilişkin en ufak bir fikirleri olmaksızın ve hatta ötekiler savunurlarken onların bunu açıkça yadsımalarına karşın; üretim mâliyetini fiyatların nihaî düzenleyicisi olarak kabul edebilmelerine» yolaçmıştır[23].

Marx'ın **Ücretli Emek ve Sermaye**'de metanın değerinin üretim mâliyetince belirlendiği formülüne Ricardo'nun getirdiği yorumu onayladığını belirtmek gerek. «Arz ve talep dalgalanmalarının metanın fiyatını her zaman onun üretim fiyatına indirgediğini görmüş bulunuyoruz.»[24] Marx bu-

nun arkasından üretim mâliyetinin değerle olan ilişkisini ortaya koyar: «Fiyatın üretim mâliyetince belirlenişi, fiyatın bir metanın üretimi için gerekli emek zamanınca belirlenmesiyle aynı şeylerdir, çünkü üretim mâliyeti şunları kapsar: birincisi, ham maddeler ve aletlerin, vb. yâni üretimi belli bir işgününe mâlolan ve bundan ötürü belirli bir emek zamanını temsil eden sanayi ürünlerinin yıpranması ve ikinci olarak, yine süresiyle ölçülen dolaysız emek.»[25]

Marx'ın 1847'de Weston'u, 1865'te olduğu kadar inandırıcı ve derinliğine eleştiremeyeceği açıktır. Bunu başarması için değer ve artık değer teorilerinde Ricardo'yu aşması gerekiyordu.

Ücret, Fiyat ve Kâr'da Marx, Metanın değerini emeğin değerinin belirlediğini savunan bayağı iktisatçıların dümen suyunda Weston'un sıkışıp kaldığı kısır döngüye işaret eder ve bu şekilde «hiç bir sonuca ulaşamayacağımızı» vurgular[26].

Marx bu sorunu değer ve artık değer teorisinde çözmüştü bile. Bu nedenle iktisat teorisinin bu denli özlü ve son derece açık betimlemesini verebilmektedir. Artık kısır döngüyü kırar ve aynı zamanda nesnelerin doğalarıyla göründükleri biçimin çakışmaması gerçeğinden kaynaklanan çelişkileri açıklar. Marx, kârın her ne kadar yüzeyde değere bir ek olarak görünse de, ancak metaların değerleri üzerinden satıldıkları kabul edilince kavranabileceğini gösterir. Bunun yanı sıra Marx, aynı madalyonun öteki yüzündeki bir başka çelişkiyi de ortaya çıkarmıştır. Ücretler burjuva toplumunun yüzeyinde emeğin değeri olarak görünürlerse de, gerçekte işgücünün değerini temsil ederler, ki bu da emeğin değerinden veya daha kesin olarak belirtmek gerekirse emeğin ürettiği metanın değerinden daha düşüktür.

Buna ilişkin olarak Marx şöyle der: «Bu, mantığa ay-

kırı ve günlük gözleme tersmiş gibi görünmektedir. Ancak dünyanın güneşin çevresinde dönmesi de ve suyun büyük ölçüde yanıcı iki gazdan oluştuğu da mantığa aykırıdır. Bilimsel gerçek nesnelerin sadece aldatıcı görünümünü kapan günlük deneyden çıkılarak yargılandığında her zaman mantığa aykırıdır.»[27]

Burada Marx'ın **Ücret, Fiyat ve Kâr**'da değer ve artık değer teorisini nasıl sunduğunun ayrıntılı bir incelemesini yapmak niyetinde değiliz. İlgimizi özellikle Marx'un teorisinden çıkardığı pratik sonuçlar üstünde yoğunlaştıracağız. Bununla birlikte, ilk olarak bu eserin **Ücretli Emek ve Sermaye**'yle karşılaştırılmasının sürdürülmesi gerekiyor. Bu açıdan **Komünist Manifesto**'da ele alınacak ve bir bilimsel ekonomi politik olmaksızın işçi sınıfının doğru ekonomi politiğinin varolamayacağı ortaya konacaktır. Ancak 1840'larda Marx, henüz bilimsel ekonomi politiği gerçekleştirememiştir. **Komünist Manifesto**'da halâ emeğin satılışından söz ediyor ve Ricardo gibi, emekte dahil olmak üzere tüm metaların değerini üretim mâliyetince belirliyordu[28]. Bu formülün belirsiz olduğunu ve değer teorisini bayağı iktisatçıların istedikleri biçimde yorumlamalarına olanak sağladığını belirtmiştik. Proudhon türü küçük burjuvc sosyalistlerinin benimsedikleri, kesinlikle teorinin işte bu yönüydü. Marx sonradan Proudhon'un değer teorisine ilişkin olarak «halkın kafasını karıştırdığını» yazmıştır. «Metanın mâliyet fiyatına (yâni kullanılan üretim araçlarının fiyatı artı emeğin ücreti) satıldığında değerine satılmış olduğu kanısındadırlar. Metanın içerdiği **ödenmemiş emeğin** de ödenmiş emek kadar değer oluşturucu bir öge olduğunun farkına varamamaktadırlar.»[29]

Ücretli Emek ve Sermaye'de Marx kapitalist sömürü mekanizmasını, kârın kaynağını açıklamak için bir örnek verir. «Emekci, çiftçinin tarlalarında bir şilin için gün boyunca çalışır, bunun sonucunda çiftçi iki şilinlik bir kazanç

elde eder. Çiftçi sadece gündelikçiye vermiş olduğu değeri yerine koymakla kalmaz, aynı zamanda bunu iki katına çıkarır... Bu bir şilin karşılığında iki kat değerinde toprak ürünü yaratan ve bir şilini iki yapan gündelikçinin işgücünü satın almıştır.»[30] Burada kapitalist sömürü mekanizmasının değer yasası temelinde açıklanmadığını anlamak pek zor olmasa gerek.

İşçi kapitaliste emeğini satıyor olunca, onunla (emeğiyle) ürettiği değerin neden yarısını aldığı anlaşılamaz. Bu açıkça değer yasasının, eşdeğerlerin mübadelesi yasasının ihlâlidir. Daha ilerde bir tarihte Marx, bu çelişkiyi ancak emekle işgücü arasında bir ayırım getirerek açıklamayı başarabilmişti. Bunun nedeni, sorunun anahtarının emeğin değerinin, yâni emeğin ürününün değerinin işgücünün değerinden daha büyük olmasında yatmasıdır. **Ücret, Fiyat ve Kâr**'da Marx benzer bir örnek verir ve şöyle der: «İşgücünün **değeri** onun varlığını sürdürmesi ve yeniden üretimi için gerekli emek miktarınca belirlenir, ancak bu işgücünün **kullanımı** sadece işçinin aktif enerjisi ve fiziksel enerjisiyle sınırlıdır... İşgücünü kapitaliste satmış olduğuna göre, yaratacağı tüm değer ya da ürün kapitaliste ait olacaktır...»[31] Marx, bu özel olarak önemli sorunu bir meta olarak işgücünün kullanım değeriyle mübadele değerini birbirinden ayırarak çözmeyi başarmıştı.

İşgücünün değerini çözümleyen Marx, bunun üretimin her dalında aynı olmadığına işaret eder. Buradan hareketle hemen şu pratik sonuca ulaşacaktır: «Eşit ücret talebi, bundan ötürü bir yanlışa dayanmaktadır ve hiç bir zaman yerine getirilmeyecek çılgın bir istekten başka bir şey değildir... Sizin haklı ve eşit dediğiniz şey, söz konusu değildir. Sorun, belli bir üretim sisteminde neyin zorunlu ve kaçınılmaz olduğudur.»[32] Bu sözler açık bir biçimde Marx'ın işçi sınıfının, kapitalist sınıfla mücadelesinde bilimsel ekonomi politiğin temelleri üstünde bilimsel ikti-

sat politikasını nasıl geliştirdiğini ortaya koyar. Ayrıca, bir meta olarak işgücünün çözümlenmesi, burjuva toplumunun yüzeyinde bu metanın değerinin gerçek emeğin değeri imiş gibi görünmesine yol açar. Bu, işçinin ücretini çalışmasını bitirdikten sonra elde etmesiyle ve gerçekte kapitalistin onun ürününü almasıyla açıklanır. Gerçekte kapitalistin işçiye emeğinin sadece bir bölümü için ödeme yapmasına karşın, ödenmemiş emeğin ödenmiş emek olarak görünmesinin nedeni budur. İşte Marx, kapitalist üretim tarzının en aldatıcı kategorilerinden birini, ücreti böyle sergiler. İşçi sınıfı ve işçi sınıfı hareketi için bu, büyük bir önem taşımaktaydı. «Bir kez içsel bağlantı kavrandığında», diye yazıyordu Marx, «varolan koşulların sürekli gerekliliğine olan inanç, bu koşulların pratikte çökmesinden daha önce çöker.»[33] Marx bu nedenle içsel bağlantıyı işçilere açıklamaya bu kadar büyük bir çaba harcamıştır. **Ücretli Emek ve Sermaye**'de «İşçilerin bunu anlamasını istiyoruz»[34] diye yazıyor ve gururla şunu belirtiyordu: «...işçilerin... kitabımı anlamaları ve onda kendi yollarını bulmaları...»[35]

Sorun işçi sınıfının doğru iktisat politikasının belirlenmesi olduğunda «içsel bağlantının anlaşılması» gerçekten çok önemliydi. Bu, sendikaların daha yüksek ücret ve işgünü uzunluğunun yasal olarak sınırlanması mücadelesi sorununda açıkça gösterilmiştir. Şimdi Marx'ın **Ücret, Fiyat ve Kâr**'da işçi sınıfının bu temel sorununu nasıl çözdüğünü görelim ve bunu **Ücretli Emek ve Sermaye** ve **Komünist Manifesto**'da ele almış olduğu tavırla karşılaştıralım.

Herşeyden önce Marx, pratik açıdan saf biçimiyle artık değer kategorisinin tanımlamasının neden bu denli önemli olduğunu gösterir. Doğal olarak, artık değerin tümü sanayi kârı olarak sanayi kapitalistlerinin cebine inmez. Bunu (artık değer) borç, kredi aldığı kapitalist ve toprak sahibiyle paylaşmak zorundadır. Ancak bu işçi sı-

nıfı açısından büyük bir önem taşımaz. «Sonunda kendine alıkoyabileceği bölüm ne olursa olsun, artık değeri işçiden dolaysız olarak çıkaran kapitalist işverenin kendisidir. Bundan ötürü ücret sistemi ve tüm üretim sistemi bu ilişkiye, kapitalist işverenle ücretli emekçi arasındaki ilişkiye dayanır.»[36]

Marx, bunun yanı sıra kâr oranıyla, artık değer oranı arasındaki farka dikkati çeker. **Ücret, Fiyat ve Kâr**'da artık değer oranına aynı zamanda kâr oranı da demektedir. Marx burada kâr oranı için iki terimden söz etmektedir ve sadece kârın ücretler için ayrılan sermaye oranının emeğin gerçek sömürü derecesini, ödenmiş ve ödenmemiş emek arasındaki ilişkiyi gösterdiğini vurgular. «Genel ücret artışı, bu nedenle genel kâr oranının düşmesine yol açacaktır, ancak değerleri etkilemeyecektir.»[37] (burada kâr oranıyla kastedilen artık değer oranıdır -V.V.) Bu, Marx'ın artık değer teorisinden bu sorunda çıkartmış olduğu ilk önemli sonuçtur.

Ücretli Emek ve Sermaye'de Marx halâ —Ricardo gibi— ücretler ile kâr arasındaki ters orantısallıktan söz etmektedir: **«Ücretlerin düştüğü ölçüde kârlar yükselir; ücretlerin yükseldiği ölçüde düşer.»**[38]

Şimdi de Marx bu tezi büyük ölçüde ilerletir. Bu türden bir ters orantı ücretlerle artık değer arasında mevcuttur. Kâr oranının düşme eğilimi yasası burada da geçerli olduğundan kâr oranı ücretler artmadan da ve hatta artık değer oranı düşmeden de alçalabilir. (Tersine, kapitalizmin gelişmesiyle ve emek üretkenliğinin yükselmesiyle birlikte artık değer oranı yükselme eğilimi gösterir.) «Kâr oranı... emek daha az sömürüldüğü için değil, daha fazla (sömürüldüğü) için düşer...»[39]

Ücret, Fiyat ve Kâr'da Marx, işçilerin ücretlerini arttırmak veya düşmesini önlemek için verdikleri temel mücadeleyi inceler.

Besin pahalılaştığı zaman veya paranın değeri düştüğünde, işgücünün değeri yükselir ve işçi ücret artışı için mücadele etmelidir. Eğer işgücünün değeri düşecek olursa, bu durumda da ücretlerin düşürülmesine karşı koymalıdır. Bu mücadele «...sadece kendi emeğinin artan üretkenliğinin bir bölümünü elde etmesine ve toplumsal ölçekte eski göreli durumunu korumasına yetecektir.»[40]

Son olarak Marx, işgününün uzunluğuyla ilgilenir. Sermayenin işgücünü sürekli olarak uzatma ve emek üretkenliğini arttırma eğilimini tanımlar. Buradan da şu sonucu çıkarır: «İşçiler işgününü eski rasyonel sınırlarına indirmeyi veya normal işgününün sınırlarını yasalarla belirlemeyi başaramadıkları zaman fazla çalışmaya ücret artışlarıyla, ama sadece kendilerinden çekip alınan artık zamanla orantılı olarak değil daha yüksek bir oranda ücret artışlarıyla, denetim getirmek girişimleriyle sadece kendilerine değil, kendi soylarına karşı da bir görev yerine getirmiş olurlar. Aslında onlar sermayenin zorbaca yağmasına (gaspına) karşı sınırlar koymaktadırlar.»[41] İşçi «emek yoğunluğundki artışa uygun bir ücret zammı için mücadele ederek» sermayenin emek yoğunluğunu arttırma eğilimine karşı koyduğunda, «...kendi emeğinin değer kaybetmesine ve soyunun aşağılanmasına karşı koymaktan başka bir şey yapmış olmaz.»[42]

Burada belirtmeliyiz ki, henüz 1840'larda Marx ve Engels sendikaların daha yüksek ücret ve daha kısa işgünü için mücadelelerini bu açıdan değerlendirmemekteydiler. Daha o sıralarda Marx'ın sendikaları işçi sınıfını birleştirmek için bir araç olarak gördüğü doğrudur, bununla birlikte şunları yazmıştı: «işçilere olan mâliyetleri çoğu kez ulaşmak istedikleri ücret artışlarının üstündedir. Uzun dönemde rekabetin yasalarına dayanamazlar.»[43] Marx ve Engels bu dönemdeki işçi sınıfı grevlerinin **ekonomik** önemini reddetmişlerse de, bu mücadelenin 1840'larda eski toplu-

mun bütünüyle devrilmesinin hazırlığı açısından taşıdığı büyük **siyasal** önemi değerlendirmişlerdir.

İşte Engels'in işçi sınıfının on saatlik işgünü mücadelesine karşı çıkması ve genel olarak greve karşı konuşması o günlere rastlar. 1847'de Meclis'ten geçen işgününü genç ve kadın işçiler için on saate indiren Yasa'ya ilişkin olarak 1850'de şöyle yazmıştı: «On Saatlik İşgünü Yasası ilke olarak ve nihaî bir önlem olarak kesinlikle yanlış bir adımdır, siyasal olmayan ve hatta kendi yıkılışının tohumlarını taşıyan gerici bir önlemdir.»[44] 1851 Aralığında İngiliz makine işçileri fazla çalışmanın kaldırılması ve daha iyi çalışma koşulları için greve gittiklerinde Engels bu grevin ekonomik bunalımın yayılmasını ve böylelikle de devrimci patlamayı geciktireceğini düşünüyordu. Bu nedenle de «aptalca» diye nitelemişti[45]

Marx ve Engels'in böyle bir tavır almaları, doğrudan doğruya o günkü ekonomik görüşlerinden kaynaklanır. **Ücretli Emek ve Sermaye**'de Marx ücretleri emeğin değeri ya da fiyatı olarak betimler ve şöyle yazar: «Genel olarak metaların fiyatını düzenleyen aynı genel yasalar, doğal olarak **ücretleri** ya da emeğin(*) **fiyatını** da düzenlemektedir. **Emeğin değeri üretim mâliyetince, bu metanın üretimi için gerekli emek zamanınca belirlenecektir**... Basit emeğin üretim mâliyeti, **işçinin varlığını sürdürme ve üreme masraflarına** eşittir. Bu varlığını sürdürme ve üreme masrafları da ücretleri oluşturur. Bu şekilde belirlenen ücretlere **asgarî ücret** diyoruz.»[46] **Komünist Manifesto**'da Marx ve Engels benzer şekilde ücretli emeğin ortalama fiyatının asgarî ücret olduğunu belirtmişlerdir[47]. Asgarî ücret teorisinin, Fizyokratlara dek uzanan tam bir burjuva yaklaşım olduğunu söylemeliyiz. Marx sonradan «**Asgarî ücret**...

---

* Burada geçen 'emek' sözcüğü sonradan (1891) Engels tarafından 'işgücü' olarak değiştirilmiştir. ç.n.

Fizyokratların öğretisinin eksenini oluşturur» diye yazmıştı. Fizyokratlar «bu asgarîyi, tarihsel gelişim aşamasınca değil de, bütünüyle Doğaca belirlendiğine inandıkları, değişmez bir büyüklük olarak ele almakla» hataya düşmüşlerdi[48].

Ücret, Fiyat ve Kâr'da Marx, bu önemli soruna farklı açıdan bakmıştır. Burada da, herşeyden önce işgücünün değerini işçinin yaşayabilmesi ve işgücünü yeniden üretebilmesi için gerekli besini üretecek emek miktarıyla belirler. Ancak daha sonra şöyle der: «**işgücünün değerini** öteki metaların değerinden ayıran bazı özellikler vardır. İşgücünün değeri iki öge tarafından oluşturulur: biri salt fiziksel, ötekisi tarihsel ve toplumsal.»[49] Gerekli besinin değeri işgücünün sadece en düşük sınırıdır. İşgücünün değeri aynı zamanda söz konusu ülkede yerleşmiş «**geleneksel hayat standardı**» tarafından da belirlenir[50]. İşgücünün değerinin azami sınırı nedir? Bunu belirlemek asgarî artık değer oranını belirlemek kadar zordur. Kapitalist, her zaman azami kâr için mücadele eder, başka bir deyişle ücretleri fiziksel asgarîye indirmek ve işgününü fiziksel azamiye çıkartmak için çabalar. Gerçek ücret düzeyi ve işgününün uzunluğu «...sermayeyle, emek arasındaki sürekli mücadele ile belirlenir... Sorun yerini mücadele eden tarafların karşılıklı güçleri sorununa terk eder.»[51]

Marx'ın 1853'te **New York Tribune**'da yayımlanan bir makalesinde işçilerin ücret zammı için mücadelelerini 1840'takinden farklı biçimde değerlendirdiğini belirtmeliyiz. «Grevlerin 'işçilerin kendi' çıkarlarına zarar verdiğine inanan ve işçilerin temel görevlerinin sabit kalarak ortalama bir ücreti sağlayacak bir yöntem bulmaları olduğuna inanan bazı iyilikseverler ve hatta sosyalistler var.» Marx tezini «bu tür ortalama ücretleri olanaksız kılan» ve «ücretlerde iniş çıkışa» sebep olan ve «kapitalistlerle, işçi-

ler arasında bitmez, tükenmez çelişkilere yol açan» kapitalizmin devresel gelişimine dayandırmaktaydı[52].

Sorunun 1840'larda olduğundan farklı terimlerle ortaya konduğu gerçekten doğrudur. Marx ancak emekle, işgücü arasındaki ayırımı yaptıktan sonradır ki, tüm öteki metalardan farklı olan işgücünün derinlemesine çözümlemesini yapabilmiştir. Marx «Tüm metalar dünyasının iki ana parçaya ayrılabileceğini» belirtmiştir. «Birincisi, emek kapasitesi, ikincisi emek kapasitesinin dışındaki metalar.»[53] Ancak bir meta olarak işgücünün çözümlemesinden sonra emekle, sermaye arasındaki ilişkiyi, burjuva iktisatçılarının gördüğü 'birikmiş' ve 'dolaysız' emek arasındaki fiziksel bir ilişki olarak değil de, özgül olarak toplumsal bir ilişki olarak, başka bir deyişle işçilerle, kapitalistler arasındaki sınıf mücadelesinin dışında anlaşılması olanaksız olan bir sınıf ilişkisi olarak anlamak mümkündü. Marx'ın teorisinden işçi sınıfının daha yüksek ücret ve daha kısa işgünü için mücadelesinin doğrudan doğruya ekonomik bir gereklilik tarafından dikte edildiği ve sermayenin ücretleri fiziksel asgariye indirme eğiliminden kaynaklandığı sonucu çıkar. (Kapitalist birikim yasası bu yönde işler). «İşçi sınıfı sermayenin saldırılarına direnmekten vazgeçseydi, ...kurtuluşu olmayan bir sefiller kitlesi durumuna düşerdi.»[54]

Sonuç olarak Marx ve Engels'in, 8 Haziran 1847'de Meclis'ten geçen «On Saatlik İşgünü Yasası»nı 1840'larda olduğundan çok farklı bir biçimde değerlendirmeleri şaşırtıcı değildir. Marx «Açış Konuşması»nda şöyle diyordu: «Fabrika müfettişlerinin altı aydır raporlarına geçen, fabrika teknisyenlerinin elde etmiş oldukları fiziksel, ahlakî ve entellektüel kazançlar şimdi her kesim tarafından doğru bulunmaktadır.» Bu nedenle 'On Saatlik İşgünü Yasası' sadece büyük bir pratik başarı değildir; aynı zamanda bir ilkenin başarısıdır. Orta sınıfın (burjuvazi-ç.) ekonomi po-

litiği ilk kez olarak işçi sınıfı ekonomi politiğine açıkça yenilmiştir.»[55]

Marx bu yaklaşımı, 1866'da sekiz saatlik işgününün yasal olarak yürürlüğe konmasını talep ettiğinde de sürdürmüştü. Uluslararası Emekçiler Birliği'nin (I. Enternasyonal-ç.) 1. Kongresinin Geçici Merkez Konseyi Delegelerinin Yönergesi'nde şöyle yazmıştı: «İşgününün sınırlandırılması, o olmaksızın ilerleme ve özgürlük için yapılacak tüm çabaların zamanından önce yapılmış olacağı bir önkoşuldur. İşgücünün **yasal sınırı** olarak 8 saatlik çalışmayı öneriyoruz.»[56] Bu talep tüm dünyada işçi sınıfı mücadelesinde temel sloganlardan biri haline gelmiştir.

Marx'ın 1860'larda sendika eylemlerine bu denli büyük bir önem vermesinin nedeni kolaylıkla anlaşılabilir. «Sendikalar sermayeyle emek arasındaki amansız mücadele açısından gerekliyseler **bizzat ücretli emek ve sermayenin yönetimi sisteminin yerini almak üzere örgütlü temsilcilikler olarak daha da önemlidirler.»**[57]

Marx, işçi sınıfının ekonomik durumunu düzeltmek için verdiği günlük mücadelenin önemini değerlendirmiş, ancak onu kapitalistlere karşı mücadelede ana yol olarak görmemiştir. İşçi sınıfının bu günlük mücadelede «sonuçları doğuran nedenlerle değil, sadece bu sonuçlarla savaştıklarını» vurgulamıştır. «Anlamalıdırlar ki, yürürlükteki düzen onlara yüklediği tüm sefaletlerle birlikte toplumun ekonomik yeniden kuruluşu için gerekli olan tüm **maddî koşulları** ve toplumsal biçimleri de oluşturur.»[58] Tutucu «Adil işgünü için adil ücret» sloganının devrimci «Kahrolsun ücret sistemi» sloganıyla değiştirilmesine olan bilimsel gereklilik buradan gelmektedir[59].

Marx'ın Proudhonculuğu nasıl eleştirdiğini ve bu eleştirinin işçi sınıfı hareketi açısından ne denli önemli olduğunu ayrıntılarıyla vermeye çalıştık. Bununla birlikte,

Marx bu eleştirisini ancak kendi iktisat teorisini ortaya koyduğunda tamamlayabilmiştir.

Bu nedenle ancak 1850'nin sonlarında, Proudhon'un 1850'lerin başında öne sürdüğü faizsiz kredi fikrine bilimsel bir eleştiri getirebilmiştir. Bu onyılın sonunda Marx bu fikrin pratikte neden uygulanamayacağını ve Proudhon'un kapitalist toplumda paranın varlığına olan gerekliliği bu nedenle anlayamadığını göstermiştir.

Daha sonraları Marx «Proudhon'un faizsiz kredi ve halk bankası buluşları... onun en son ekonomik 'haltlarıydı'» diye yazmıştır. «**Katkı** başlıklı kitabımda... onun görüşlerinin burjuva ekonomi politiği'nin ilk ögelerinden birini, yâni **metaların parayla** olan ilişkisini yanlış anlamasından doğduğunun kanıtı bulunmaktadır...»[60] Marx, iktisat teorisinin işçi sınıfı üzerinde çeşitli sahte - sosyalist etkilere karşı taşıdığı önemi çok iyi anlamıştı. Bu nedenle kendisini **Kapital**'in birinci cildinin Fransızca'ya çevirisine vermiş ve Proudhon'un eleştirisinin neden gerekli olduğunu açıklamıştır: «Proudhon'un idealist küçük burjuva bakış açısıyla Fransızları gömmüş olduğu yanlış görüşlerden kurtarmanın çok büyük bir önem taşıdığı kanısındayım. Cenevre'deki son Kongre'de ve Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin (I. Enternasyonal) Genel Konsey üyesi olarak Paris kolu ile olan ilişkilerimde sürekli olarak Proudhonculuğun pespaye uzantılarıyla karşılaştım.»[61]

Bir sürü benzer belge daha göstermek mümkün, ancak bunun pek gerekli olduğu kanısında değilim. «Kafalarımız, her zaman görünmeyen iplerle halka bağlı» diye yazıyordu Marx[62]. Gerçekten onun iktisat teorisi işçi sınıfının temel çıkarlarını ifade eder, toplumsal gelişimin nesnel eğilimlerini açıklar ve —artık sadece görünmeyen iplerle değil— uluslararası işçi sınıfı hareketine ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Bu da zengin ödüller sağlamıştır.

SONUÇ

DÖNEMİNİN TARİHSEL OLAYLARININ GÖBEĞİNDE

«Kapital» üstüne kırk yıllık çalışma. «Sözde 'becerikli' adamların zekâsına gülüyorum». «Kapital»in alanı. «Kapital» ve günümüz kapitalizmi. Yeni bir sosyo - ekonomik formasyonun belirtileri. Marx'ın komünist ekonomi politik üstüne görüşleri.

Marx **Kapital** üstüne kırk yıl çalıştı - 1843'ten yaşamının son günlerine dek. Bu dikkatli ve uzun çalışma gerekli miydi? Engels, bu soruyu şöyle cevaplar: «Bu kadar geniş bir alanı ve malzeme kütlesini kapsayan tüm bilimsel incelemelerde elle tutulur bir sonuca ulaşabilmek ancak konuyu uzun yıllar çalışmakla olanaklıdır. Yeni ve doğru olan tekil yönler... daha kolay keşfedilebilir; bunların yeni bir tavırla kavranması ve yorumu ise ancak çok yoğun bir incelemeden sonra gerçekleştirilebilir. Aksi halde **Kapital** gibi kitapların sayısı çok daha fazla olurdu»[1] Bu gerçekten dev çalışma, Marx için kolay değildi. Sigfrid Meyer'e yazdığı kapsamlı mektupta acı çeken bir ruhun haykırışı açıkça görülmektedir: «Sana neden cevap yazmadım, dersin? Çünkü sürekli olarak ölümün eşiğinde dolaşıp duruyordum. Bu nedenle, uğrunda sağlığımı, mutluluğumu ve ailemi fedâ ettiğim kitabımı tamamlamak için, çalışabileceğim **her** saniyeden yararlanmak zorundaydım. Bu

açıklamanın yeterli olduğu kanısındayım. Sözde 'becerikli' adamların zekâsına gülüyorum. Eğer kişi bir öküz olmayı seçmişse, elbette insanlığın çektiği acılara sırt çevirebilir ve kendi canının derdine düşebilir. Ancak kitabımı, en azından müsvedde olarak, tamamen bitirmeden ölüp gitseydim, kendimi gerçekten **beceriksiz** olarak nitelemem gerekirdi.»[2]

Tarih, Marx'ın haklı olduğunu göstermiştir. Marx'ın döneminde ün kazanmış olan Alman iktisatçısı Prof. Wilhelm Roscher'i bugün kim anar? Sadece ekonomi politik tarihi uzmanları onu bilir. Marx, Roscher'in yazılarında «dürüst olmadığını», «tersine patronlarının önyargı ve çıkarları doğrultusunda olduğunu» belirtir; «bir taş kırıcısı, bu ayaktakımından daha çok saygıya değer.»[3] Günümüzde Roscher'i hatırlayan yoktur, artık kimse onun kitaplarını okumamaktadır. Oysa, Marx'ın adı hemen herkes tarafından bilinmekte ve **Kapital** milyonlarca insana rehber durumundadır. Bunun nedeni, Marx'ın haklı bir davaya hizmet etmiş olmasıdır. İşte, Marx çalışmasındaki 'becerikliliği' bu açıdan değerlendirmiş ve kaderini işçi sınıfının davasına adamıştır. Ve bu sayede de ölümsüzlüğe erişmiştir.

Kapital bir güneştir. **Kapital** neden ölümsüzdür? Niçin bugünün insanları yüzyıl öncekiler kadar ona ihtiyaç duyuyorlar?

Kapital'de sadece yüzyıl önce tarih sahnesinde beliren sorunların çözümü değil, günümüzün insanını ilgilendiren bir çok sorunun da cevabı vardır. Zaten **Kapital**'in en önemli ve değerli yönü, bu sorunların çözülebilmesi için gerekli **yöntemi** kurmuş olmasıdır.

19 yüzyılda burjuva iktisatçıları **Kapital**'den söz etmedikleri gibi, Marx'ın geliştirdiği iktisat teorisini de görmemezlikten geldiler. 20. yüzyılda bu olanaksızdır. Fransız burjuva iktisatçısı Emile James şöyle yazıyor: «Karl Marx'

ın eserlerine hiç bir dönemde, çağımızda olduğu kadar ilgi gösterilmemiştir. Bu sadece Sovyet Rusya'ya özgü değildir, Batı ülkelerinde de durum böyledir.»[4] Çağımız, Marksizmi çürütmek veya onu devrimci içeriğinden koparmak isteyen burjuva iktisatçıları ve çeşitli türden revizyonistlerin sayısız girişimlerine tanık olmuştur.

Burjuva iktisatçıları ve revizyonistler, kapitalizmin 20. yüzyılda Marx'ın iktisat teorisinde öngördüğü biçimde gelişmediğini kanıtlamaya çalışırlar. Örneğin ünlü, İngiliz İşçi Partisi ideologu G.D. H. Cole olayların sonraki gelişiminin Marx'ı haksız çıkardığını[5], Marx'ın kapitalizmin gelişiminin temel eğilimlerini çözümlemede yanılgıya düştüğünü öne sürer. İsveçli burjuva iktisatçısı G. Myrdal da, «Marx'ın yüzyıl önce kapitalist toplumun gelecekteki gelişimi üstüne yaptığı tahminin savunulmazlığı anlaşılmıştı»[6] der. Bu savlar hem bizzat tarihsel gelişim, hem de 20. yüzyılda kapitalizmin ekonomik gelişiminin Marksist çözümlemesi —özellikle de Lenin'in emperyalizm teorisi— tarafından tamamen çürütülmüştür. Lenin, kapitalizmin en yüksek aşaması olarak emperyalizmin, kapitalizmin temel eğilimlerinin ileriye doğru gelişimi olduğunu göstermiştir. Emperyalizm teorisinin, Marx'ın ortaya koyduğu kapitalist üretim tarzı çözümlemesinin dolaysız sonucu olduğunu vurgulamıştır[7]. Gerçekte belirgin olan olguların genel olarak ifade edildiği SBKP Programı'nda şöyle denmektedir: «Dünya kapitalizminin gelişimi... kapitalizmin ve onun en yüksek aşaması olan emperyalizmin Marksist - Leninist çözümlemesini... bütünüyle doğrulamıştır.»[8]

Marx **Kapital**'de kapitalist üretim tarzının en temel ve engin eğilimlerini açıklamış, ekonomi politik için koymuş olduğu tüm koşulları sonuna dek karşılamıştır: «Ancak çelişkili dogmaların yerine onların gizli arka plânlarını oluşturan çelişkili olgular ve gerçek çatışmaları koyarak ekonomi politik bir müsbet bilime dönüştürülebilir,»[9]. **Kapi-**

tal'de Marx, kapitalizmi o denli doğru olarak niteledi ve gelişme eğilimlerini o denli derinliğine betimledi ki, E. Varga haklı olarak şunları yazmıştır: «Büyük ölçüde gelişmiş ülkelerde modern kapitalizm, toplumsal biçimi içinde, Marx'ın kendi döneminde varolan kapitalist toplumdan çok Marx'ın teorik çözümlemesini dayandırdığı iki sınıftan —burjuvazi ve proletarya— oluşan varsayımsal kapitalist toplumu daha çok hatırlatmaktadır.»[10]

Kapital'de Marx kapitalist üretim tarzını bir canlı bütün, insan toplumunun gelişiminin tarihsel olarak belirlenmiş ve tarihsel olarak geçici bir aşaması olarak betimlemiştir. Kapitalizmi sistemli olarak hem kapitalizm öncesi **formasyonlarla,** hem de gelecek (komünist) üretim tarzıyla karşılaştırmıştır. Bu yöntem, bir yandan Marx'ın kapitalist toplumun özgül doğasını derinlemesine anlamasını, öte yandan da gelişme eğilimlerini açıklamasını, başka bir deyişle sosyalist devrimin kaçınılmaz olduğunu kanıtlamasını sağlamıştır. **Kapital**'de Marx, gelecekteki toplumun ayrıntılı bir resmini vermedi. Zaten bunu yapması da olanaksızdı. Engels buna ilişkin olarak şöyle yazar: «Bu kitap bir çok okur için bir düş kırıklığı olabilir... bir çok kişi ...bu kitaptan bin yıl sürecek bir komünist Toplulukta neler olup biteceğini öğrenmeyi düşlemiş olabilir... Marx, her zaman olduğu gibi, burada da aynı devrimciliktedir... Ancak toplumsal dönüşümden sonra ne olacağına ilişkin bize sadece **çok** üstü kapalı ipuçları vermektedir.»[11]

Bununla birlikte Marx, sık sık gelecekteki topluma ilişkin açıklamalarda bulunur ve onun bir dizi temel özelliğini betimler. Bunlar, çağımızda komünist toplumu acilen kurma göreviyle karşı karşıya olan Sovyet halkları için büyük bir önem taşımaktadır.

Marx'ın **Kapital'in** dört cildinde **ve Grundrisse**'de komünizme ilişkin söylediklerini bir araya getirirsek Marx'ın

komünist toplumdan ne anladığının oldukça uyumlu ve tamamlanmış bir resmini elde edebiliriz.

Kapital'de Marx, kendi çöküşünün maddî koşullarını üreten kapitalist üretim tarzının bizzat kendisi olduğunu göstermiştir. Kapitalizmde üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişki, üretimin toplumsal niteliğiyle mülk edinmenin özel niteliği arasındaki çelişki olarak gelişir. «Kapitalist üretim tarzının çelişkisi, sermayenin belirlediği ve yalnız olarak belirleyebileceği özgül üretim **koşullarıyla** sürekli olarak çelişen, üretici **güçlerin** mutlak gelişime eğiliminde yatmaktadır.»[12]

Kapitalizmin temel çelişkisi ve bu çelişkinin kaçınılmaz olarak aldığı biçimler —toplumsal üretim anarşisi ve devresel ekonomik bunalımlar— kapitalist üretim ilişkileri içinde üretici güçlerin gelişimini engeller. «Kapitalist üretim tarzı öteki açıdan bakıldığında bütünüyle yetersiz olan belli bir genişleme aşamasında, bu nedenle engellerle karşılaşır. İhtiyaçların tatminiyle değil, üretimin ve kârın gerçekleşmesinin saptadığı bir noktada hareketsiz kalır.»[13]

Marx, kapitalist toplumun bağrında gelişen üretici güçlerin kapitalist üretim ilişkileriyle uyuşmadığını göstermişti. Üretimin ve sermayenin büyüyen yoğunlaşması (konsentrasyon) ve merkezileşmesi (santralizasyon) toplumsal üretim koşullarını dolaysız üreticilerden giderek artan bir biçimde koparmıştır. Anonim şirketlerin doğuşuna ilişkin olarak şöyle yazmıştı: «Kapitalist üretimin nihaî gelişiminin bu sonucu, sermayenin üreticilerin mülküne dönüşmesine yönelik zorunlu geçiş aşamasıdır. Tabiî, tekil üreticilerin özel mülkiyetleri olarak değil, birleşmiş üreticilerin mülkü, doğrudan toplumsal mülk olarak.»[14] **Kapital**'in üçüncü cildine yazdığı ekte Engels, o sıralarda gelişen sanayi işletmelerinin yeni biçimlerini, sanayiin her bir dalını tekelleştiren karteller, tröstler ve uluslararası kartelleri betimler. Engels bu şekilde «...gelecekteki **tüm toplumun**,

ulusun (üretim araçlarına-ç.) el koyma yolu, en tatminkâr biçimde, açılmaktadır.»[15] diye belirtmişti. Marx da şöyle yazar: «Bir yandan, sermayenin geliştiği genel toplumsal güçle, öte yandan bu toplumsal üretim koşulları üstünde tekil kapitalistlerin özel güçleri arasındaki çelişki giderek daha uzlaşmaz bir biçim alır, ancak, bununla birlikte, sorunun çözümünü de içermektedir çünkü aynı zamanda üretim koşullarının genel, ortak, toplumsal koşullara dönüşmesini içinde taşır.»[16]

Kapitalizmden sınıfsız topluma geçiş kendiliğinden gerçekleşmez. Bunun için işçi sınıfının, devrimci bir biçimde, kapitalist sınıfın egemenliğini kırması gerekir. Kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılması için sosyalist, proleter devriminin zorunlu olduğu tezi Marx'ın iktisat teorisinden çıkacak en önemli sonuçtur. Bu bağlamada Marx ve Engels «...devrimin bütünüyle barışçı ve yasal yollarla gerçekleştirilebileceği»ne işaret etmişlerdir(*), ancak şunu eklemeyi de unutmamıştır: «egemen sınıflar bu barışçı ve yasal devrime kölelik yanlısı bir isyân' çıkarmadan boyun eğmezler.»[17]

Burjuvaziyle proletarya arasındaki uzlaşmazlık kapitalizmin temel çelişkisince yaygınlaşır. Marx «Bundan ötürü, sermayenin biriktiği oranda işçinin payının, aldığı ücret ister yüksek, ister alçak olsun, azalması gerekeceği sonucu çıkar.»[18] «...sermayenin birikmesiyle birlikte sınıf mücadelesi ve bu nedenle de işçilerin bilinci» gelişir.

---

* Çevirmenin notu: Yazar'ın Marx ve Engels'e birlikte atfettiği bu sözler sadece Engels'e aittir: Alıntının yapıldığı yerdeki tüm cümle şöyle: «Tüm teorisi İngiltere iktisat tarihi ve ekonomik koşulları üstüne ömür boyu süren bir araştırmanın sonucu olan ve bu araştırmanın kendisini hiç değilse Avrupa'da, İngilterenin kaçınılmaz toplumsal devrimini barışçı ve yasal yollardan bütünüyle gerçekleştirilebileceği tek ülke olduğu sonucuna ulaştırdığı bir adamın (Marx'ın) sesi...»

Marx, sermaye birikiminin işçiyi üç yönden olumsuz olarak etkilediğini belirtir:

«1) Üretim araçlarının, sermaye biçiminde, ona yabancı mülk olarak süregelmesi onun ücretli emekçi olma koşulunu ve dolayısıyla kendi emek zamanının bir bölümünde karşılığı olmaksızın bir üçüncü kişi için çalışmak zorunluluğunu sürdürür. 2) Bu üretim araçlarının genişlemesi, başka bir deyişle sermaye birikimi işçinin artık emeğinden geçinen sınıfların çapını ve büyüklüğünü arttırır; işbölümü sayesinde göreli artık emeği çoğaltarak kapitalistlerin ve ortaklarının göreli servetini arttırarak kendi durumunu **görece** kötüleştirir ve gayri sâfi ücretlere ayrılmakta olan payı azaltır; son olarak da çalışma koşulları tekil işçinin her zamankinden daha devleşmiş bir biçimde ve artan bir şekilde toplumsal güçler olarak karşısına çıktığından, küçük ölçekli sanayide olduğu gibi onların (üretim araçlarının-ç.) mülkiyetini kendi eline alma olasılığı ortadan kalkar.»[19] Bundan ötürü, işçi sınıfı kendini özgürleştirmek için devrimi gerçekleştirmelidir ve tarihsel görevini oluşturan da, budur. Marx şunu vurgular: «...işçi sınıfı iktidara geldiğinde, ki kaçınılmaz olarak gelecektir... burjuva toplumunun kötülükleri»[20] «...bankacılık sistemindeki 'değişimler' ya da rasyonel 'para sistemi'nin kurulmasıyla...»[21] yok edilemez.

Kapitalist üretim tarzının çöküşünün kaçınılmaz olduğu yargısı, Marx tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir: «Büyük sermayenin babalarının sayısı sürekli olarak azalırken... sefâlet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü artar; ancak bununla birlikte de sayıca giderek artan ve bizzat kapitalist üretim süreci mekanizması ile eğitilen, birleşen ve örgütlenen bir sınıfın, işçi sınıfının ayaklanışı da büyür. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendisinin egemenliği altında doğan ve gelişen üretim tarzına ayak bağı olur. Sonunda üretim araçlarının merkezileşmesi (santra-

lizasyon) ve emeğin toplumsallaşması kapitalist kılıflarıyla uyuşmadıkları bir noktaya ulaşırlar. Bu kılıf paramparça olur. Kapitalist özel mülkiyetin ölüm çanı susar. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilmişlerdir.»[22]

Sosyalist devrimin sonucu olarak üretim araçları toplumsal mülkiyete dönüştürülür, böylelikle de üreticilerin ve üretim koşullarının birliği sağlanır. Üretim koşullarının emekçilere olan yabancılıkları kaybolur. Sosyalist toplumun 'egemen ilkesi' «...her bireyin tam ve özgür gelişimidir...»[23] İnsan toplumu bilinçli olarak dönüştürülmüştür. «Bireylerin evrensel gelişimine ve ortak, toplumsal üretkenliklerinin toplumsal servetleri olarak hizmete sunulmasına dayanan özgür kişilik»[24]. Marx **Grundrisse**'de sosyalizmde kişiliğin gelişimini böyle betimlemiştir.

Ve **Kapital**'in birinci cildinde Marx, gelecekteki toplumu şu sözlerle niteler: «Şimdi ortak mülkiyete dayalı üretim araçları ile çalışmalarını sürdüren, çeşitli bireylerin işgüçlerini topluluğun birleşik işgücü olduğunun bilincine vararak harcayan bir topluluk düşünelim... Bu topluluğun toplam ürünü toplumsal üründür. Bir bölümü, yeni üretim araçları olarak hizmet eder ve toplumsal olarak kalır. Öteki bölümü ise topluluk üyeleri tarafından geçim aracı olarak tüketilir. Sonuç olarak bu bölümün bölüşümü gereklidir. Bu bölüşümün gerçekleştirileceği tarz (bölüşüm tarzı-ç.)topluluğun üretici örgütüne ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel gelişme derecesine göre değişecektir. Sırf, metaların üretimlerine uyumlu olsun diye, her tekil üreticinin bu geçim araçlarındaki payının kendi emek zamanınca (çalışma süresince-ç.) belirlendiğini kabul edeceğiz. Emek zamanı (çalışma süresi-ç.) bu durumda ikili bir rol oynayacaktır. Bir yandan, kesin toplumsal plâna uygun olarak bölüştürülmesi yapılacak çeşitli işlerle topluluğun çeşitli ihtiyaçları arasında uygun bir orantıyı sağlar. Öte yandan, aynı zamanda her bireyin ortak emek içindeki ve bireysel

tüketime ayrılmış toplam ürün içindeki payını ölçmeye yarar. Tekil üreticilerin hem emekleri, hem de emeklerinin ürünlerine olan toplumsal ilişkileri, burada sadece üretim açısından değil, bölüşüm açısından da basit ve anlaşılabilir durumdadırlar.»[25]

Marx, burada sosyalizmden söz etmektedir. Bu aşamada «Herkesten yeteneğine göre, herkese çalışmasına göre!» ilkesi geçerlidir. Marx gelecekteki toplumun iki aşaması kavramının ayrıntılı betimlemesini 1875 yılının **«Gotha Programının Eleştirisi»**nde yapar[26].

Artık, gelecekteki üretim ilişkilerinde üretici güçlerin gelişimine hiç bir engel çekilmez, çünkü bu durumda toplumsal üretim «...toplumun ihtiyaçları tarafından düzenlenir ve denetlenir...»[27] Bilim ve teknolojinin buluşları hem sanayie, hem tarıma, hiç bir sınırlama olmaksızın, uygulanır. Bu toplumda makineler toplumsal emeğin tasarrufu ve çalışmanın kolaylaştırılması için birer araçtır. Marx şöyle yazar: «Makinenin salt ürünü ucuzlatma (ürünün kapitaliste olan maliyetini ucuzlatma-ç.) aracı olarak kullanımı şu biçimde sınırlanır: makinenin üretimi için o makinenin kullanımı ile yeri alınan emekten daha az emek harcanmalıdır.»[28] Emek üretkenliğinde bir artış olup olmadığının ve bunun sonucu olarak makinelerin kullanılıp, kullanılmayacağının göstergesi birim ürünün taşıdığı toplam emek miktarındaki azalmadan oluşur. Kapitalistler için bu gösterge kabul edilemez çünkü onlar ödenmiş emeğin değil, işgücünün değerini ödemektedirler. Kapitalist için makine kullanımının makinenin değeriyle yerini aldığı işgücünün değeri arasındaki fark tarafından belirlenmesi bu nedene dayanır. Oysa Marx söz konusu toplumda «makine kullanımında burjuva toplumunda olduğundan çok farklı bir bakışın olacağını» belirtir[29].

Gelecekteki toplumda ilk kez olarak «rasyonel bir tarım» olanağı doğacak, Marx'ın vurguladığı gibi «kapita-

list sistem rasyonel tarıma karşı savaşırken» burada «...ham madde üretiminin ortak, herşeyi kapsayan ve ileriye dönük bir denetimi» geçerli olacaktır[30]. Herşeyin ötesinde, sosyalist devrim topraktaki özel mülkiyeti ve böylece mutlak rant, yâni asalak toprak sahipleri sınıfını ortadan kaldıracaktır. «Toplumun daha yüksek bir ekonomik biçimi açısından yeryüzünün tekil bireylerin özel mülkiyetinde oluşunun kişinin bir başka kişinin özel mülkiyetinde oluşu kadar saçmalığı ortaya çıkacaktır.»[31] Daha henüz 1851'de Marx, Engels'e çalışmaları sırasında «tarımda reformun, aynı zamanda ona dayanan mülkiyet saçmalığının gelecek dönüşümün başı ve sonu olduğundan» daha da emin oluyorum, «Bu olmaksızın, koca Malthus halâ haklıdır.»[32] diye yazıyordu.

Kapitalizm sanayii, tarımdan ayırır. «Sanayii tarımdan daha hızlı geliştirmek, kapitalist üretimin doğası icabıdır. Toprağın, kendi doğası sayesinde değil, kendi doğasına uygun olarak sömürülmesi için farklı toplumsal ilişkiler gereklidir.»[33] Ancak gelecekteki toplum, tarımla sanayii birleştirerek yeni ve daha yüksek bir senteze ulaşabilir[34].

Değer yasasının kendiliğinden hareket edişi yerini nesnel ekonomik yasalar temelinde yürütülen ekonomik plânlamaya terk edecektir. «...Aynı burjuva kafası üretim sürecini her toplumsal olarak düzenleme ve denetleme girişimini mülkiyet, özgürlük ve bireysel kapitalistin istidadı için sınırsız oyun alanı gibi kutsal haklarına müdahele olarak ilân eder.»[35] Toplumsal mülkiyet koşulları altında toplumsal denetim nesnel bir gereklilik olacaktır. Gelecekteki toplumda, toplumsal güçler «ortak iradeleri tarafından anlaşılan ve böylece denetlenen» bir yasa olarak «üretici güçleri ortak denetimleri altına» sokarlar[36].

Gelecekteki toplumun, yeniden üretim sürecindeki en önemli işlevlerinden biri, toplumsal emeğin ortak ihtiyaçlar temelinde çeşitli üretim dalları arasında bilinçli bir

biçimde bölüşümüdür. «Üretim ancak toplumun gerçek, önceden belirlenen denetimine girdiğinde toplum, belli maddelerin üretimi için harcanan toplumsal emek miktarı ile bu maddelerle tatmin edilecek olan toplumsal ihtiyaç miktarı arasında bir bağ kurabilir.»[37] Bu bağı kurabilme toplumsal emeğin nasıl harcandığının hesaplanması için gelişmiş bir işleyişi gerektirir. Marx «kollektif üretimde» muhasebenin «kapitalist üretimde olduğundan daha gerekli» olduğunu belirtir[38]. Gelecekteki toplumda, der Marx, «değerin belirlenmesi emek zamanının ve toplumsal emeğin çeşitli üretim dalları arasında bölüşümünün düzenlenmesi açısından geçerliliğini sürdürür. Sonuç olarak bütün bunları kapsayan muhasebe her zamankinden daha da gerekli duruma gelir.»[39]

Marx **Grundrisse**'de gelecekteki toplum için çok önemli bir role sahip olan zaman ekonomisi yasasını formüle eder.

«Kollektif üretimde, doğal olarak, zamanın belirlenmesi önemliliğini sürdürür. Toplumun buğday, v.b. üretmek için ne kadar zamana ihtiyacı olursa maddî veya entellektüel öteki üretimler için o kadar çok zamanı olur. Bir birey için de, gelişmesinin evrenselliği, zevkleri ve uğraşları bu zaman tasarrufuna bağlıdır. Toplum bir bütün olarak ihtiyaçları için, yeterli üretime ulaşabilmek için zamanını yararlı bir biçimde bölmelidir; tıpkı bir tekil bireyin dengeli oranlarda bilgi edinebilmek veya ihtiyaçlarını karşılayabilmek için zamanını doğru olarak bölmesi gerektiği gibi. Zaman ekonomisi ve emek zamanının çeşitli üretim dalları arasında plânlı bölüşümü bu nedenle kollektif üretim temelinde ilk ekonomik yasa olarak kalır. Hatta çok daha yüksek düzeyde bir yasa haline gelir. Ancak bu (emek veya emek ürünlerinin) mübadele değerinin emek zamanınca ölçülmesinden çok farklı bir şeydir.»[40]

Gelecekteki toplumda, iş toplumun bütün üyeleri ara-

sında aynı şekilde bölüşülecektir, başka bir deyişle «çalışmanın genelleşmesi»[41] geçerli olacaktır. Sadece bu sayede bile işgücünün süresi azalacak ve boş zamanlar çogalacaktır. «...Herkes üretken olmayan çalışma için, daha fazla boş zamana sahip olacaktır.»[42]

Gelecekteki toplumda bile maddî üretim doğal bir gereklilik olarak kalır. Bu nedenle ve geçmişte olduğu gibi işgününün belirli bir bölümü maddî üretim alanında üretken çalışmaya ayrılmalıdır.

Çalışma süresinin sınırı, halkın sürekli olarak artan ihtiyaçlarına cevap verecek olan genişleyen üretim olgusuyla belirlenecektir. Artık emeğin devam edecek olmasının nedeni de budur. «O andaki ihtiyaçların üstündeki çalışma anlamında, genel olarak artık emek her zaman varolmalıdır... Belli bir miktarda artık emeğe, kazalara karşı güvenlik önlemi olarak ve yeniden üretim sürecinin gerekli ve ilerleyen genişlemesi için ihtiyaç vardır...»[43] Marx «kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra bile»[44] varlığını sürdürecek olan artık ürünün bir parçası olarak güvenlik fonundan, birikim fonundan ve çalışamayanlara yardım fonundan söz eder. Ancak gelecekteki toplumda «çalışmayanları besleyen tüm emek yokolacaktır.»[45] Artık emek, üretken emeğin bir parçası olacaktır. Marx **Theorien über den Mehrwert**'te (Artık Değer Teorileri) şöyle yazar: «Sermayenin varolmadığını ve işçinin kendi artık emeğini, ürettiği değerin tükettiği değere olan fazlalığını kendisinin aldığını kabul edersek. Bu emek için söylenebilecek tek şey gerçekten üretken olduğudur, yâni yeni değer yaratır.»[46]

Kapitalist üretim tarzı ortadan kalktığında, kapitalizmde üretken emeğin ana göstergesi olan artık değer de ortadan kaldırılmış olur. Ancak artık değerin kaldırılması artık emek ve artık ürünün de yok olacağı anlamına gelmez. Marx buna ilişkin olarak şöyle der: «Her ne kadar tüm

artık değer artık ürün biçimini alırsa da, bu anlamda artık ürün artık değeri temsil etmez.»[47]

Gelecekteki toplumda zorunlu emekle artık emek arasındaki sınır belli ölçüde belirlenmiştir, çünkü bu toplumda da artık emek emekçiler için zorunlu emek kadar gereklidir. Bu nedenle, bu üretim tarzında yürütülecek olan zorunlu emeğe Marx «yedek ve birikim fonunu oluşturan emeği»[48], yâni artık emeği de dahil etmiştir.

Marx'ın belirttiği gibi bu toplumda zorunlu emek de artacaktır, «çünkü 'geçim araçları' kavramı belirgin ölçüde genişleyecektir ve emekçi bütünüyle farklı bir hayat standardı talep edecektir.»[49] «Tüketim hacmi» bir yandan «toplumda câri üretkenlik» ve öte yandan «kişiliğin tam gelişmesinin gerektirdiği» miktarca belirlenecektir[50].

Marx aynı zamanda gelecekteki toplumda yeniden üretim sürecinin en önemil yönlerini inceler. «Toplumsal biçiminden değil de, özel iş sürecinin maddî karakterinden»[51] doğan kapitalist genişleyen yeniden üretimin nesnel yasaları bu toplum için de geçerlidir. Bu toplumda üretimin iki temel kesime ayrılması devam eder, yâni üretim araçlarının üretimine ve tüketim araçlarının üretimine. Bu kesimler içinde ve arasında temel oranların varlığı süregelir. Bu üretim için «I. kesimin (üretim araçlarının üretildiği kesim-ç.) ürünleri düzenli olduğu kadar açıkça, yeniden üretim amaçları için bu kesimin çeşitli kolları arasında üretim araçları olarak yeniden bölüştürülür. Bir bölümü ürün olarak ortaya çıkarıldığı üretim kolunda kalır ve geri kalan bölümü öteki kollara geçer ve böylece bu kesimde çeşitli üretim kolları arasında sürekli olarak gidiş - geliş hareketini yaratır.»[52] Marx burada I. kesim içindeki hareketten söz etmektedir, ancak gelecekteki toplumda bu tür hareketlerin II. kesimde ve I. ve II. kesimler arasında da gerçekleşeceği açıktır.

Marx, sürekli yeniden üretime olanak sağlayan koşulları çözümler ve her yıl yenilenmesi gereken sabit sermaye miktarının değişmesinin sonucu olarak üretim araçlarının, ham maddelerin ve besin maddelerinin göreli aşırı üretiminin (başka bir deyişle, yedek fonunun kurulması) gerekli olduğunu gösterir. «Bu tür aşırı üretim, toplumun kendi maddî yeniden üretim araçları üstündeki denetimi ile aynı şeylerdir. Ancak kapitalist toplumda bu bir anarşi ögesidir.»[53] «Bu tür bir artık kendi içinde kötü bir şey değildir, aksine bir üstünlüktür; ancak kapitalist üretimde (gerçekten) bir şerdir.»[54]

Gelecekteki toplum maddî üretimdeki emeğin karakterini değiştirecektir. İşçi «...yerine getirdiği çeşitli toplumsal işlevler kendi doğal ve edinilmiş yeteneklerine özgür uğraş alanı sağlayan tam ve bütün yönleriyle gelişmiş bir insan olacaktır.»[55] Çalışmanın kendisi de üreticilerin ortak denetimine girecektir. Bununla birlikte maddî üretimde çalışma zorunluluk alanında kalır. Buna ilişkin olarak Marx şunu beliritr: «Gerçekte, özgürlük alanı ancak zorunluluk ve günlük düşüncenin belirlediği çalışmanın bittiği yerde başlar; nesnelerin doğasından ötürü gerçek maddî üretim alanının dışında yer alır, tıpkı bir vahşî gibi, uygar bir insan da ihtiyaçlarını tatmin etmek, yaşamını sürdürmek ve kendini yeniden üretmek için Doğayla mücadele etmek zorundadır, hem de tüm toplumsal formasyonlarda ve olanaklı her üretim tarzında. Onun gelişimiyle fiziksel ihtiyaç alanı onun istekleri sonucu olarak genişler; ancak aynı zamanda bu ihtiyaçları karşılayan üretici güçler de genişler. Bu alanda özgürlük, ancak Doğanın kör güçleri tarafından yönetilmek yerine, Doğayla alış - verişlerini rasyonal olarak düzenleyen, onu ortak denetimleri altına sokan ve en az enerji tüketimi ile ve kendi insanca doğalarına en uygun ve yararlı koşullar altında gerçekleştiren toplumsallaşmış insanda, birleşmiş üreticilerde varolabilir.

Ancak, herşeye karşın bir zorunluluk alanı varlığını sürdürür. Bunun ötesinde kendi içinde bir amaç olan insan gücünün gelişimi, ancak zorunluluk alanı üzerinde yeşerebilecek olan gerçek özgürlük alanı başlar. İşgününün kısaltılması bunun temel önkoşuludur.»[56]

İşgününü kısaltmanın en önemli aracı emek üretkenliğinin arttırılmasıdır. «Emek üretkenliği ne kadar artarsa, işgünü o kadar kısaltılabilir.»[57] «Emeğin üretkenliğinin gelişimine bağlı olarak, artık emek kısa bir işgününde büyük olabilir... Bu nedenle toplumun gerçek serveti yeniden üretim sürecinin sürekli genişletilmesi olanağı artık emek süresine değil, emek üretkenliğine ve ortaya konduğu az ya da çok bereketli üretim koşullarına bağlıdır.»[58]

Bunun karşılığında, boş zaman çalışma süresinin niteliği üstünde belirgin bir etki yapar: «...işgünü ne kadar kısaltılırsa, emeğin yoğunluğu o denli artar.»[59] Marx ayrıca şunu da belirtir: «...harcanacak zamanı olan (kendine kullanabileceği zamanı olan-ç.) insanın emeği, bir iş hayvanınkinden daha yüksek niteliğe sahip olur.»[60]

Marx, **Kapital**'de gelecekteki toplumun ekonomik temelinde eğitimin, aile ilişkilerinin, v.b. nasıl olacağını da belirtmiştir. Bu toplumda «belli bir yaşın üzerindeki her çocuk için, üretken emek... toplumsal üretimi arttırma yöntemi olarak değil, her yönden gelişmiş insanları üretmenin tek yöntemi olarak öğretim ve beden eğitimiyle» bütünlenir[61]. Geleceğin okullarında «teorik ve pratik teknolojik eğitime» gerekli yer verilecektir[62].

Marx aynı zamanda «...modern sanayiin kadınlara, gençlere ve her iki cinsten çocuklara ev işi alanının ötesinde, toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçleri içinde belirleyici bir rol tanıyarak daha yüksek bir aile biçimi ve karşı cins ilişkisi için yeni ekonomik temeli yaratacağını...» hatırlatır[63]. Nasıl kapitalizmde insanların yaşları ve cinsiyetleri dikkate alınmadan toplumsal üretim alanına so-

kulması «çürümüşlüğün ve köleciliğin veba yatağıysa» geleceğin toplumunda bu «insancıl gelişimin kaynağına dönüşecektir...»[64]

Ölümünden hemen önce W. Sombart'a yazdığı mektupta Engels, Marksist teoriyi dikkate değer bir biçimde betimledi: «Marx'ın tüm dünya görüşü bir öğreti değil, bir yöntemdir. Hazır dogmalar değil, ilerki araştırmalar için çıkış noktaları ve yöntemi sunar.»[65] Marx, Engels ve Lenin'in devrimci teorileri gelecekteki toplumun kurulması görevinde bize gerçek bir «rehber» oluşturur.

KAYNAKLAR

GİRİŞ

1) K. Marx, F. Lassale'e 22 Şubat 1858 tarihli mektup, Marx - Engels, **Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar), 1953, s. 124.
2) V.I. Lenin, «'Halkın Dostları' Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Mücadele Etmektedirler», **Collected Works** (Toplu Eserler) içinde, C. 1, 1968, s. 139.
3) V.I. Lenin, **a.g.e.**, s. 141
4) V.I. Lenin, **a.g.e.**, s. 142
5) K Marx, **C. Klings'e mektup 4 Ekim 1864**, K. Marx - F. Engels, Werke (Eserler) içinde, C. 31, s. 418.

BÖLÜM 1

1) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti**, 1956, s. 116/117
2) K. Marx, **a.g.e.**, s. 54
3) K. Marx - F. Engels, **Historisch - Kritische Gesamtausgabe** (MEGA), (Tarihsel - Eleştirisel Toplu Eserler), C. 3, Berlin, 1932, s. 504, 494.
4) F. Engels, **Outline of a Critique of Political Economy**, 1959, s. 187
5) K. Marx, **Manuscript of 1861/63**, (1861/63 El Yazmaları), I. Defter, s. 12
6) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti, s. 48**
7) K. Marx, **Engels'e 2 Nisan 1851 tarihli mektubu**, K. Marx - F. Engels, **Werke**, (Toplu Eserler), C. 27, Berlin s. 228
8) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti**, s. 90, 113/114.
9) K. Marx, **a.g.e.**, s. 86.

10) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert,** (Artık Değer Teorileri) C. III, s. 451, 457.
11) K. Marx, **a.g.e.,** s. 52.
12) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert,** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 319.
13) K. Marx, **a.g.e.,** s. 158.
14) **a.g.e.,** s. 182.
15) K. Marx, **Katkı,** s. 55.
16) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert,** (Artık Değer Teorileri), Bölüm 3, s. 137.
17) **a.g.e.,** s. 186.
18) **a.g.e.,** s. 137.
19) **a.g.e.,** s. 237.
20) D. Ricardo, **On the Principles of Political Economy and Taxation** - (Ekonomi Politik ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine), s. 14.
21) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert,** (Artık Değer Teorileri), II. Bölüm s. 142.
22) K. Marx, **Grundrisse,** s. 170.
23) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert,** (Artık Değer Teorileri) I. Cilt, s. 58.
24) **a.g.e.,** s. 54.
25) K. Marx, **Kapital,** C. I., s. 199.
26) **a.g.e.,** C. I, s. 218.
27) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti,** s. 54.
28) **a.g.e.,** s. 73.
29) **a.g.e.,** s. 52.
30) **a.g.e.,** s. 72.
31) K. Marx'ın F. Engels'e 25 Şubat 1859 tarihli mektubu, **Werke,** (Eserler), C. 29, ,s. 404.
32) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti,** s. 97.
33) **a.g.e.,** s. 90.
34) **a.g.e.,** s. 64.
35) D.I. Rosenberg, **Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels in den vierzinger des 19. Jahrhudderts,** (1840' larda Marx ve Engels'in Ekonomik Öğretisinin Gelişimi), Berlin, 1958, s. 304.
36) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert, (Artık Değer Teorileri),** C. I, s. 45.
37) K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye,** s. 29.
38) **a.g.e.,** s. 31.

39) D.I. Rosenberg, **a.g.e.,** s. 328.
40) K Marx, **Kapital,** C. I, s. 542.
41) F. Engels, Kapital'in II. Cildine Önsöz, Marx - Engels, **Werke** içinde Cilt 24, s. 15.
42) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti Üstüne,** Marx - Engels, **Werke,** C. 19, s. 229.
43) K. Marx, **Katkı,** s. 31.
44) F. Engels, **Kapital**'in II. Cildine **Önsöz, s. 225.**
45) Bkz. Marx - Engels, **Historisch - kritische Gesamtausgabe,** (Tarihsel Eleştirisel Toplu Eserler), C. 3, s. 409.
46) Bkz. **a.g.e.,** C. 6, s. 597.
47) K. Marx, **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848 - 50, Seçme Eserler** içinde, s. 298/99.
48) Marx - Engels, «Neue Rheinische Zeitung»dan makale, **a.g.e.,** s. 37.
49) Marx - Engels, «Neue Rhenische Zeitung. Politische - ökonomisch Revue», **Werke** (Eserler) içinde, C. I, s. 5.
50) K. Marx, **Katkı,** «Önsöz», s. 22.
51) K. Marx, **Selected Works,** (Seçme Eserler), C. 2, s. 170.
52) Marx - Engels, »Revue», **Werke** (Eserler) içinde, C. 7, 400.
53) K. Marx, «Revue», **Werke** (Eserler), C. 7, s. 440.
54) K. Marx, Selected Works (Seçme Eserler), C. 2, s. 259.
55) Marx - Engels, «Revue», **Werke** (eserler) içinde, C. 7, s. 220.
56) Marx - Engels, **a.g.e.,** s. 435.

BÖLÜM II

1) K. Marx, **Engels'e mektup. 2 Aralık 1850, Werke** (Eserler) içinde C. 27, s. 157'den başlayarak.
2) K. Marx, **Engels'e mektup. 7 Ocak 1851, a.g.e.,** s. 146.
3) K. Marx, **Katkı,** «Önsöz», s. 23.
4) K. Marx, **Freiligrath'a mektup. 27 Aralık 1851, Werke** (Eserler) içinde, C. 27, s. 597.
5) K. Marx, **Lassale'e mektup. 23 Ocak 1855, a.g.e.,** C. 27, s. 612.
6) K. Marx, **Engels'e mektup. 20 Ekim 1857, a.g.e.,** C. 29, s. 198.
7) K. Marx, **Engels'e mektup. 23 Kasım 1857, a.g.e.,** C. 29, s. 207.
8) K. Marx, **Lassale'e mektup. 21 Eylül 1857, a.g.e.,** C. 29, s. 548.
9) W. Pieper, **Marx'ın Engels'e 27 Ocak 1851 tarihli Mektubuna ek Werke** (Eserler) içinde C. 27, s. 169.
10) K. Marx, **Engels'e mektup. 7 Ocak 1851, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar), s. 61.

11) K. Marx, **a.g.e.**, s. 60.
12) K. Marx, **Engels'e mektup, 3 Şubat 1851, Werke** (Eserler) içinde c. 27, s. 174.
13) **a.g.e.**, s. 177.
14) K. Marx, **Engels'e mektup. 2 Nisan 1851, Werke** (Eserler) içinde C. 27, s. 228.
15) F. Engels, **Marx'a 3 Nisan 1851, a.g.e.**, C. 27, s. 233.
16) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert**, (Artık Değer Teorileri) 2. Bölüm, s. 115.
17) Bkz. K. Marx, **Weydemeyer'e mektup. 5 Mart 1852, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) içinde s. 83.
18) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölük, s. 107.
19) K. Marx, **Weydemeyer'e mektup. 27 Haziran 1851, Werke** (Eserler) içinde, C. 27, s. 519.
20) K. Marx, **Engels'e Mektup. 14 Ağustos 1851, a.g.e.**, C. 27, s. 314.
21) Bkz. K. Marx, **Engels'e Mektup. 27 Kasım 1851, a.g.e.**, C. 27, s. 370. ve F. Engels, **Marx'a Mektup. 27 Kasım 1851, a.g.e.**, C. 27, s. 373.
22) Bkz. **F. Engels, Marx'a Mektup. 4 Mayıs 1851, a.g.e.**, C. 28, s. 67.
23) Bkz. K. Marx, **Cluss'a Mektup. 7 Aralık 1852, a.g.e.**, C. 28, s. 560
24) F. Engels, **Marx'a Mektup. 11 Mart 1853, a.g.e.**, C. 28, s. 226.
25) K. Marx, **Cluss'a Mektup. 15 Eylül 1853, a.g.e.**, C. 28, 592.
26) K. Marx, **Grundrisse**, s. 844.
27) K. Marx, **a.g.e.**, s. 844.
28) **a.g.e.**, s. 847.
29) K. Marx, **Katkı**, «Önsöz», s. 19.
30) K. Marx, **Lassale'e mektup. 21 Aralık 1857, Werke** (Eserler) içinde, C. 29, s. 548.
31) F. Engels, **Marx'a Mektup. 11 Aralık 1857, a.g.e.**, C. 29, s. 227.
32) K. Marx, **Engels'e Mektup. 8 Aralık 1857, a.g.e.**, C. 29, s. 225.
33) K. Marx, **Engels'e mektup. 18 Aralık 1857, a.g.e.**, C. 29, s. 232.
34) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 493.
35) **a.g.e.**, 2. Bölüm, s. 506.
36) **a.g.e.**, 3. Bölüm, s. 122.
37) K. Marx, **Katkı**, «Önsöz», s. 21.
38) K. Marx, **Engels'e mektup, 18 Aralık 1857, Werke** (Eserler) içinde, C. 29, s. 232.
39) K. Marx - F. Engels, «Revue», Mayıs/Ekim 1850, s. 440.
40) K. Marx, **Kapital**, Almanca baskıya «Sonsöz», s. 19.

41) K. Marx, **Felsefenin Sefaleti Üzerine, Werke** (Eserler) içinde, C. 19, s. 229.
42) K. Marx, **Grundrisse,** s. 77.
43) F. Engels, **Fransa'da İç Savaş,** «Giriş», s. 19.

BÖLÜM III

1) Bkz. K. Marx, **Grundrisse,** s. 763'ten başlayarak.
2) K. Marx, **Kapital,** C. 1, s. 47.
3) K. Marx, **Werke,** C. 19, s. 358.
4) K. Marx, **Grundrisse,** s. 46.
5) .ag.e., s. 55.
6) K. Marx **Katkı,** s. 86.
7) a.g.e., s. 86.
8) K. Marx, **Grundrisse,** s. 41.
9) a.g.e., s. 42.
10) a.g.e., s. 46.
11) a.g.e., s. 53.
12) a.g.e., s. 50.
13) a.g.e., s. 51'den abşlayarak.
14) a.g.e., s. 53.
15) a.g.e., s. 54.
16) a.g.e., s. 54.
17) a.g.e., s. 56.
18) a.g.e., s. 58.
19) a.g.e., s. 59.
20) a.g.e., s. 60.
21) a.g.e., s. 60.
22) a.g.e., s. 63.
23) a.g.e., s. 69.
24) K. Marx, **Engels'e mektup. 24 Ağustos 1867,** Marx - Engels, **Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) içinde, s. 232.
25) K. Marx, **Grundrisse,** s. 62.
26) a.g.e., s. 76.
27) a.g.e., s. 74.
28) a.g.e., s. 88.
29) a.g.e., s. 69.
30) Bkz. a.g.e., s. 61.
31) a.g.e., s. 66.
32) a.g.e., s. 763.

33) K. Marx, **Werke** (Eserler) içinde, C. 19, s. 358.
34) K. Marx, **Katkı**, s. 225.
35) K. Marx, **Kapital**, C. 1, s. 81.
36) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert**, (Artık Değer Teorileri), Bölüm 3, s. 319.
37) K. Marx, **Grundrisse**, s. 163.
38) K. Marx, **werke** (Eserler) içinde, C. 16, s. 312 dipnot.

BÖLÜM IV

1) K. Marx, **Engels'e Mektup. 16 Şubat 1858, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) içinde, 1953.
2) K. Marx, **Grundrisse**, s. 116.
3) **a.g.e.**, s. 116.
4) **a.g.e.**, s. 130.
5) a.g.e., s. 134'ten başlayarak.
6) **a.g.e.**, s. 129.
7) **a.g.e.**, s. 148.
8) **a.g.e.**, s. 165.
9) K. Marx, **Kapital**, C. III, s. 797.
10) K. Marx, **Grundrisse**, s. 449.
11) **a.g.e.**, s. 185.
12) **a.g.e.**, s. 186.
13) **a.g.e.**, s. 179.
14) **a.g.e.**, s. 178.
15) **a.g.e.**, s. 178'den başlayarak.
16) **a.g.e.**, s. 178.
17) K. Marx, **Ücretli Emek ile Sermaye, s. 30.**
18) K. Marx, **Grundrisse**, s. 203.
19) K. Marx, **a.g.e.**, s. 214.
20) **a.g.e.**, s. 203.
21) **a.g.e.**, s. 205.
22) **a.g.e.**, s. 222.
23) **a.g.e.**, s. 229.
24) **a.g.e.**, s. 230.
25) **a.g.e.**, s. 247.
26) **a.g.e.**, s. 654'den başlayarak.
27) **a.g.e.**, s. 77.
28) Bkz. K. Marx, **Kapital**, C. I, s. 763.
29) V. Mayakovsky, **Ausgewahlte Gedichte und Poeme** (Seçilmiş

Şiirler), s. 315.

30) SBKP Program ve Tüzüğü, 1961, s. 28.

31) Örneğin, E.A. Messerle.

32) W. Thompson, **An Inquiry into the Principles of the Distribution** (Bölüşümün İlkelerinin Bir Araştırması), 1824, s. 167, 169.

33) F. Engels, «Juristen Sozialismus», **Werke** (Eserler) içinde, C. 21, s. 506.

34) K. Marx, «Debatten über das Holzdiebstahlgesetz» (Kereste Hırsızlığı Yasası Üzerine Tartışma), **Werke** (Eserler) içinde, C. I, s. 135, 136, 139.

35) F. Engels, **Kapital**'in İngilizce basımına Önsöz, s. 4.

36) K. Marx, **Theorien Über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), III. Bölüm, s. 236.

37) **a.g.e.**, s. 237.

38) **a.g.e.**, s. 252.

39) **a.g.e.**, 2. Bölüm, s. 54.

BÖLÜM V

1) K. Marx, **Lassalle'e mektup. 12 Kasım 1858, Werke** (Eserler) içinde, C. 29, s. 566.

2) K. Marx, **Weydemeyer'e mektup. 1 Şubat 1859, a.g.e.**, C. 29, s. 573.

3) K. Marx, **Engels'e mektup. 22 Temmuz 1859, a.g.e.**, C. 29. s. 463.

4) K. Marx, **Kugelman'a mektup. 28 Aralık 1862, a.g.e.** C. 30, s. 640.

5) K. Marx, **Engels'e mektup. 16 Mayıs 1868, a.g.e.**, C. 32, s. 88.

6) K. Marx, **Kapital**, C. 1, s. 8.

7) K. Marx, **Kugelman'a mektup. 28 Aralık 1862, Werke** (Eserler) içinde, C. 30, s. 640.

8) K. Marx, **Engels'e mektup. 2 Nisan 1858, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) içinde.

9) K. Marx, **Lassalle'e mektup. 15 Eylül 1860, Werke** (Eserler) içinde, C. 30, s. 565.

10) K. Marx, **Lasalle'e mektup. 28 Mart 1859, a.g.e.**, C. 29, s. 586.

11) K. Marx, **Engels'e mektup. 13/15 Ocak 1859, a.g.e.**, C. 29, s. 383.

12) K. Marx, **Engels'e mektup. 22 Temmuz 1859, a.g.e.**, C. 29, s. 463.

13) F. Engels, **Marx'a mektup. 31 Ocak 1860, a.g.e.**, C. 30, s. 15.

14) K. Marx, **Engels'e mektup. 15 Ağustos 1863, a.g.e.**, C. 30, s. 368.

15) K. Marx, **Grundrisse**, s. 288.

16) **a.g.e.**, s. 450.

17) **a.g.e.**, s. 452.

18) **a.g.e.**, s. 653.
19) **a.g.e.**, s. 648'den başlayarak.
20) **a.g.e.**, s. 633.
21) **a.g.e.**, s. 634.
22) **a.g.e.**, s. 635.
23) **a.g.e.**, s. 636.
24) **a.g.e.**, s. 633.
25) **a.g.e.**, s. 338'den başlayarak.
26) **a.g.e.**, s. 327.
27) **a.g.e.**, s. 525.
28) K. Marx, **Katkı**, s. 63.
29) K. Marx, **Lassale'e mektup. 11 Mart 1858, Werke** (Eeserler) içinde, C. 29, s. 554.
30) K. Marx, **Katkı**, s. 62.
31) K. Marx, **Engels'e mektup. 9 Ağustos 1862, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) içinde.
32) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) I. Bölüm, s. 61.
33) Bkz. **a.g.e.**, III. Bölüm, s. 237.
34) Bkz. K. Marx, **Engels'e mektup. 18 Haziran 1862, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) içinde s. 156, 157.
35) K. Marx, **Kugelman'a mektup. 28 Aralık 1862, Kugelman'a Mektuplar** içinde.
36) F. Engels, **Schmuilow'a mektup. 7 Şubat 1893, Briefe über «Das Kapital»** (Kapital Üzerine Mektuplar).
37) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 2. Bölüm, s. 107.
38) **a.g.e.**, s. 160.
39) **a.g.e.**, s. 160.
40) Bkz. **a.g.e.**, s. 370.
41) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 3. Bölüm, s. 497.
42) **a.g.e.**, 2. Bölüm, s. 397.
43) **a.g.e.**, s. 397'den başlayarak.
44) **a.g.e.**, s. 189.
45) Bkz. **a.g.e.**, s. 189'dan başlayarak.

BÖLÜM VI

1) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 1. Bölüm, s. 12.

2) a.g.e., 3. Bölüm, s. 127.
3) K. Marx, **Katkı, Giriş**, s. 208.
4) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 129.
5) Bkz. a.g.e., s. 69 (Bkz. Buna ilişkin olarak **Kapital'in** I. cildinin başında şöyle denmektedir: «Kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü toplumların serveti 'muazzam bir meta birikimi' olarak ortaya çıkar... Bundan ötürü incelememiz metanın çözümlemesinden başlamalıdır.» **Grundrisse**'deki 'Değer' üstüne olan tamamlanmamış bölüm de benzer biçimde başlamaktadır.)
6) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 113.
7) Bkz. a.g.e., 2. Bölüm, s. 119.
8) a.g.e., s. 196'dan başlayarak.
9) a.g.e., s. 86.
10) a.g.e., s. 196 (Marx'ın çeşitli kapitalist gruplarının 'sayısal ilişkileri ya da birbirlerine oranla büyüklükleri' ile kastettiği şey, bu grupların pazara sürülen toplam üründe sahip oldukları bölümün oranıdır.)
11) a.g.e., s. 260.
12) a.g.e., s. 197.
13) a.g.e., s. 263.
14) a.g.e., s. 263.
15) K. Marx, **Kapital**, III. Cilt, s. 645 (her ne kadar «sahte toplumsal değer» kavramı henüz **Theorien über den Mehrwert**'te —Artık Değer Teorileri— kullanılmamaktaysa da Marx burada kapitalizmde piyasa değerinin nasıl tekil değerden ayrıldığının ayrıntılı bir çözümlemesini yapar.)
16) Bkz. K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 2. Bölüm, s. 263, 265, 447 - 449. (Basitleştirmek için Marx'ın kullandığı rakkamlar değiştirilmiştir.)
17) a.g.e., s. 449.
18) a.g.e., s. 21.
19) a.g.e., s. 182.
20) a.g.e., s. 26.
21) K. Marx, **Kapital**, III. Cilt, s. 206.
22) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 262.
23) a.g.e., s. 311 (Marx sık sık 'maliyet' (cost price) veya 'ortalama fiyat' kavramlarını 'üretim fiyatı' kavramıyla aynı anlamda kul-

lanır.)

24) a.g.e., s. 115.
25) a.g.e., s. 200.
26) a.g.e., s. 201.
27) a.g.e., s. 201.
28) a.g.e., s. 201.
29) K. Marx, **Kapital,** İlk basıma önsöz, s. 8.
30) V.I. Lenin, **Felsefe Defterleri, Werke** (Eserler) içinde, C. 38, s. 160.
31) Bkz. K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 1. Bölüm, s. 14.
32) a.g.e., 3. Bölüm, s. 252.
33) a.g.e., s. 253.
34) a.g.e., s. 460'dan başlayarak.
35) a.g.e., 1. Bölüm, s. 75.
36) a.g.e., s. 63.
37) K. Marx, **Kapital,** III. Cilt, s. 111.
38) a.g.e., I. Cilt, s. 102.
39) a.g.e., s. 101.
40) a.g.e., s. 102.
41) K. Marx, **Kapital,** III. Cilt, s. 47.
42) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 191.
43) a.g.e., s. 182.
44) K. Marx, **Grundrisse,** s. 329.
45) a.g.e., s. 337.
46) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 1. Bölüm, s. 104.
47) a.g.e., s. 99.
48) a.g.e., 2. Bölüm, s. 19.
49) a.g.e., 3. Bölüm, s. 494.

BÖLÜM VII

1) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 235.
2) K. Marx, **Engels'e mektup. 9 Ağustos 1862, Selected Correspondance** içinde.
3) Bkz. K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 2. Bölüm, 8. bahis.
4) a.g.e., 1. Bölüm, s. 378.

5) K. Marx, **Engels'e mektup. 2 Ağustos 1862, Selected Correspondance** (Seçme Yazışmalar)
6) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 84.
7) **a.g.e.**, s. 85.
8) **a.g.e.**, s. 372.
9) **a.g.e.**, 3. Bölüm, s. 356.
10) V.I. Lenin, **The Agrarian Question and the 'Critics of Marx'** (Tarim Sorunu ve 'Marx Eleştiricileri'), **Collected Works** (Toplu Eserler), C. 5, s. 121.
11) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 3. Bölüm, s. 355.
12) **a.g.e.**, 2. Bölüm, s. 94.
13) **a.g.e.**, s. 10.
14) **a.g.e.**, s. 11.
16) **a.g.e.**, s. 96.
17) **a.g.e.**, s. 154.
18) **a.g.e.**, s. 10.
19) **a.g.e.**, s. 233.
20) **a.g.e.**, s. 336.
21) V.I. Lenin, **Das Agrarprogramm der Sozialdemokratie in der ersten russichen Revolution von 1905 bis 1907** (1905'ten 1907'ye kadarki Birinci Rus Devriminde Sosyal Demokratların Tarım Programı), **Werke** (Eserler) s. 296.
22) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 2. Bölüm, s. 9.
23) **a.g.e.**, s. 308.
24) **a.g.e.**, s. 154.
25) **a.g.e.**, s. 320.
26) K. Marx, **Kapital**, III. Cilt, s. 646.
27) Bkz. K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 96.
28) **a.g.e.**, s. 27.
29) **a.g.e.**, s. 324.
30) **a.g.e.**, s. 85.
31) **a.g.e.**, s. 152.
32) **a.g.e.**, s. 294.
33) **a.g.e.**, s. 295.
34) **a.g.e.**, s. 356'dan başlayarak.
35) Bkz. **a.g.e.**, s. 260'dan başlayarak.

36) **a.g.e.**, s. 91.
37) **a.g.e.**, s. 35.
38) a.g.e., 3. Bölüm, s. 355.
39) a.g.e., 2. Bölüm, s. 374.
40) **a.g.e.**, s. 374.
41) **a.g.e.**, s. 374.

BÖLÜM VIII

1) K. Marx, **Engels'e Mektup. 20 Şubat 1866, Werke** (Eserler), C. 31, s. 183.
2) K. Marx, **Kapital**, I. Cilt, s. 80 (birinci dipnot)
3) K. Marx, **Leske'ye Mektup. 1 Ağustos 1846, Werke** (Eserler), C. 27, s. 450 ayrıca Bkz., **a.g.e.**, s. 448'den başlayarak.
4) K. Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, Giriş, s. 214.
5) K. Marx, **Grundrisse**, s. 138'den başlayarak.
6) **a.g.e.**, s. 175.
7) **a.g.e.**, s. 186.
8) K. Marx, **Engels'e mektup. 14 Ocak 1858, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) s. 121.
9) K. Marx, **Lassalle'e mektup. 22 Şubat 1858, a.g.e.**, s. 125.
10) K. Marx, **Lassalle'e mektup. 11 Mart 1858, Werke** (Eserler), C. 29, s. 554.
11) K. Marx, **Engels'e mektup. 2 Nisan 1858, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar), s. 126.
12) Bkz. K. Marx, **Weydemeyer'e mektup. 1 Şubat 1859, Werke** (Eserler) C. 29, s. 573.
13) Bkz. K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 1. Bölüm, s. 377.
14) Bkz. K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 28 Aralık 1862, Kugelmann'a mektuplar s.** 23.
15) K. Marx, **Engels'e mektup. 15 Ağustos 1863, Werke** (Eserler), C. 30, s. 368.
16) K. Marx, **Engels'e mektup. 18 Haziran 1862, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar), s. 156.
17) K. Marx, **Engels'e mektyup. 2 Ağustos 1862, Werke** (Eserler), C. 30, s. 263.
18) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 28 Aralık 1862, Kugelmann'a Mektuplar**, s. 23.

19) **a.g.e.**, s. 24.
20) K. Marx, **Engels'e mektup. 31 Temmuz 1865, Werke** (Eserler), C. 31, s. 132.
21) K. Marx, **Schott'a mektup. 3 Kasım 1877, Werke** (Eserler), C. 34, s. 235. (Marx burada tarihsel bölümü üçüncü kitap olarak koyuyor, çünkü o tarihte Kapital'in ikinci ve üçüncü ciltlerini tek bir kitap olarak yayımlamayı düşünüyordu.)
22) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 13 Ekim 1866, Kugelmann'a Mektuplar** - s. 43.
23) K. Marx, **Becker'e mektup. 17 Nisan 1867, Werke** (Eserler), C. 31, s. 541.
24) K. Marx, **Katkı**'ya «Giriş», s. 206.
25) V.I. Lenin, **Felsefe Defterleri**, s. 319.
26) F. Engels, K. Marx, «Katkı», s. 225.
27) K. Marx, **Katkı**, s. 57.
28) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 11 Temmuz 1868, Kugelmann'a Mektuplar**, s. 73.
29) K. Marx, **Kapital**, I. Cilt, s. 19.
30) K. Marx, **Katkı**'ya «Giriş», s. 208.
31) K. Marx, **Kapital**, III. Cilt, s. 25.

BÖLÜM IX

1) K. Marx, **Kapital**, s. 13.
2) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 23 Ağustos 1866, Kugelmann'a Mektuplar**, s. 37.
3) F. Engels, **K. Marx, Werke** (Eserler), C. 16, s. 365.
4) F. Engels, **Komünist Manifesto**'ya «Onsöz», s. 15.
5) F. Engels, **Kapital**'in «Demokratisches Wochenblatt» için eleştirisi, Werke (Eserler), C. 16, s. 235.
6) F. Engels, **Kapital**'in birinci cildinin «Elberfelder Zeitung» için eleştirisi, **Werke** (Eserler), C. 16, s. 215.
7) **a.g.e.**, s. 214.
8) **a.g.e.**, s. 214.
9) F. Engels, **Kapital**'in birinci cildinin «Düsseldorf Zeitung» için eleştirisi, **Werke** (Eserler), C. 16, s. 216.
10) F. Engels, **Kapital**'in birinci cildinin «Beobachter» için eleştirisi, **Werke** (Eserler), C. 16, s. 227.
11) K. Marx, «Instruktion für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats» (Yönerge...), **Werke** (Eserler), C. 16, s. 193.

12) **a.g.e.,** s. 193.
13) Bkz. K. Marx, **Kapital,** III. Cilt, s. 400, 456 ve K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 351, 494, 502.
14) K. Marx, «Inaugural Adress of the Working Men's International Association» (Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin Açış Konuşması), **Selected Works** (Seçme Eserler), C. 2, s. 439.
15) **a.g.e.,** s. 11.
16) **a.g.e.,** s. 12.
17) K. Marx, «Instrukriton für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats», (Yönerge...), **Werke** (Eserler), C. 16, s. 193'ten başlayarak.
18) F. Engels, **Kapital**'in birinci cildinin «Rhenische Zeitung» için eleştirisi, **Werke** (Eserler), C. 16, s. 210.
19) F. Engels, **Kapital**'in birinci cildinin «Demokratisches Wochenblatt» için eleştirisi, **Werke** (Eserler), C. 16, s. 240.
20) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 30 Kasım 1865, Kugelmann'a Mektuplar** -, s. 54.
21) K. Marx, **Engels'e mektup. 24 Haziran 1865, Werke** (Eserler), C. 31, s. 125.
22) K. Marx, **Klings'e mektup. 4 Ekim 1864, a.g.e.,** s. 418.
23) K. Marx, **Theorien über den Mahrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 207.
24) K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye,** s. 24.
25) **a.g.e.,** s. 25.
26) K. Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr,** Marx-Engels, **Selected Works** (Seçme Eserler), s. 20.
27) **a.g.e.,** s. 206-7
28) Bkz. Marx-Engels, **Komünist Manifesto.**
29) K. Marx, **Schily'e mektup. 30 Kasım 1867, Werke** (Eserler), C. 31, s. 573.
30) K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye,** s. 31.
31) K. Marx, **Ucret, Fiyat ve Kâr,** s. 59-61.
32) **a.g.e.,** s. 57-58.
33) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 11 Temmuz 1868, Selected Works** (Seçme Eserler), s. 252.
34) K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye,** s. 16.
35) K. Marx, **Kugelmann'a mektup. 11 Temmuz 1868, Selected Correspondance** (Seçilmiş Yazışmalar) s. 252.
36) K. Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr,** s. 67-68.

37) a.g.e., s. 73.
38) K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye,** s. 37.
39) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 2. Bölüm, s. 436.
40) K. Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr,** s. 76.
41) a.g.e., s. 80.
42) a.g.e., s. 82.
43) K. Marx, **Arbeitslohn** (Ücret), **Werke** (Eserler), C. 6, s. 554.
44) F. Engels, **Die Zehnstundenfrage** (On Saat Sorunu), **Werke** (Eserler), C. 7.
45) F. Engels, **Marx'a mektup. 2 Mart 1852, Werke** (Eserler), C. 28, s. 35.
46) K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye,** s. 26-27.
47) Bkz. Marx-Engels, **Komünist Manifesto.**
48) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri) 1. Bölüm, s. 11.
49) K. Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr,** s. 81.
50) a.g.e., s. 82.
51) a.g.e., s. 83.
52) K. Marx, «Rusyanın Türkiye Siyaseti», «İngiltere'de İşçi Hareketi», **Werke** (Eserler) C. 9, s. 170.
53) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 1. Bölüm, s. 170.
54) K. Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr,** s. 92.
55) K. Marx, «Inaugural Address of the Working Men's Association» (Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin Açış Konuşması), **Selected Works** (Seçme Eserler), C. 2, s. 439.
56) K. Marx, «Instruktion für die Delegierten Provisorischen Zentralrats» (Geçici Merkez Konseyi Delegelerinin Yönergesi), **Werke** (Eserler) C. 16, s. 152.
57) a.g.e., s. 197.
58) K. Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr,** s. 93.
59) Bkz. a.g.e.,
60) K. Marx, «On P.J. Proudhon» (Proudhon Üstüne), **Werke** (eserler) C. 31, s. 544.
61) K. Marx, **Büchner'e mektup. 1 Mayıs 1867, Werke** (Eserler), C. 31, s. 544.
62) K. Marx, **Meyer'e mektup. 21 Ocak 1871, Werke** (eserler), C. 33, s. 173.

1) F. Engels, **Kautsky'e mektup. 18 Eylül 1883, Werke** (Eserler), C. 36, s. 279.
2) K. Marx, **Meyer'e Mektup 30 Nisan 1883, Werke** (Eserler), C. 31, s. 542.
3) K. Marx, **Lassalie'e mektup. 16 Haziran 1862, Werke** (Eserleri), C. 30, s. 628.
4) E. James, **20. Yüzyılın Ekonomik Gelişmesinin Tarihi,** (Rusça basım), s. 532.
5) G.D.H. Cole, **Günümüzde Kapitalizm,** (Rusça basım), s. 27.
6) G. Myrdal, **Dünya Ekonomisi,** (Rusça Basım), s. 27.
6) G. Myrdal, **Dünya Ekonomisi,** (Rusça Basım), s. 486.
7) Bkz... Lenin, **Emperyalizm.**
8) **SBKP Programı,** s. 6'dan başlayarak.
9) K. Marx, **Engels'e mektup. 10 Ekim 1868,** Werke (Eserler), C. 32, s. 181.
10) E. Varga, **20. Yüzyılda Kapitalizm, s. 62.**
11) F. Engels, **Kapital**'in birinci cildinin «Düsseldorfer Zeitung» için eleştirisi, **Werke** (Eserler), C. 32, s. 216.
12) K. Marx, **Kapital,** III. Cilt, s. 252.
13) **a.g.e.,** s. 253.
14) a.g.e., s. 428.
15) **a.g.e.,** s. 429.
16) **a.g.e.,** s. 259.
17) F. Engels, **Kapital**'in I. Cildinin İngilizce basımına «Önsöz», s. 6.
18) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 645.
19) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 348.
20) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 488.
21) K. Marx, **Grundrisse,** s. 53.
22) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 763.
23) **a.g.e.,** s. 592.
24) K. Marx, **Grundrisse,** s. 75.
25) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 78-79.
26) Bkz., K. Marx, **Gotha Programının Eleştirisi.**
27) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 115.
28) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 392.
29) **a.g.e.,** s. 393 (birinci dipnot).
30) **a.g.e.,** III. Cilt, s. 115.

31) **a.g.e., s.** 757.
32) K. Marx, **Engels'e mektup. 14 Ağustos 1851, Werke** (Eserler), C. 27, s. 314.
33) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 300
34) Bkz. K. Marx, **Kapital,** I. Cilt s. 505.
35) **a.g.e.,** s. 356.
36) **a.g.e.,** II. Cilt, s. 252.
37) **a.g.e.,** s. 184.
38) **a.g.e.,** II. Cilt, **s.** 135.
39) **a.g.e.,** III. Cilt, s. 830.
40) K. Marx, **Grundrisse,** s. 89.
41) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 530.
42) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 1. Bölüm, s. 181.
43) K. Marx, **Kapital,** III. Cilt, s. 799.
44) **a.g.e.,** s. 826.
45) **a.g.e.,** s. 826.
46) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 1. Bölüm,
47) **a.g.e.,** 3. Bölüm, s. 365.
48) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 530.
49) **a.g.e.,** s. 530.
50) **a.g.e.,** III. Cilt, s. 854.
51) **a.g.e.,** II. Cilt, s. 358.
52) **a.g.e.,** s. 424-425.
53) **a.g.e.,** s. 469.
54) **a.g.e.,** s. 468.
55) **a.g.e.,** I. Cilt, s. 488.
56) **a.g.e.,** III. Cilt, s. 799.
57) **a.g.e.,** I. Cilt, s. 530.
58) **ag.e.,** III. Cilt, s. 799.
59) **a.g.e.,** I. Cilt, s. 530.
60) K. Marx, **Theorien über den Mehrwert** (Artık Değer Teorileri), 3. Bölüm, s. 256.
61) K. Marx, **Kapital,** I. Cilt, s. 484.
62) **a.a.e.,** s. 488.
63) **a.g.e.,** s. 489 - 490.
64) **a.g.e.,** s. 490.
65) F. Engels, **W. Sombart'a mektup. 11 Mart 1895, Werke** (Eserler), C. 39.

ÇEVİRMENİN NOTU

Miktar teorisi: Para arzıyla fiyatlar arasında doğrusal bir ilişkinin varolduğunu, yâni para miktarı artınca fiyatların yükseleceğini önesüren teori. (s. 30).

Ricardocu sosyalistler: Görüşlerini bütünüyle Ricardo'ya dayandıran ve kapitalist sistemi emek değer teorisi temelinde eleştiren görüşe bağlı kişiler. Başlıca temsilcileri, W. Thompson, J. Gray ve T. Hodgskin'dir. (s. 82).

Yabancılaşma kârı: Malın alındığı fiyatın üstünde bir fiyatla satılması yoluyla elde edilen kâr. (s. 119).

Fizyokratlar: Fransa'da 18. yüzyılın ortalarında Dr. Quesnay tarafından kurulan ve ekonomik düşünce tarihinde ilk sistemli görüşe sahip olan okula bağlı iktisatçılar. Klasik ekonomi politiğin doğuşunda önemli katkıları vardır. (s. 121).

İSİM DİZİNİ

Bastiat Frederic (1801 - 1850) Serbest ticaret taraftarı Fransız iktisatçısı. «İyimser» okulun temsilcisi. Ricardo ve Malthus'u eleştirerek, liberal sistemin tam bir ekonomik uyumluluk sağlayacağını savunur.

Boisguillebert, Pier le Pesant, Sieur de (1648 - 1714) Fransız iktisatçısı ve Fizyokratların öncüsü. Marx, Boisguillebert'i William Petty ile birlikte klasik iktisadın babaları olarak niteler. (Bkz. K. Marx, **Katkı**)

Carey, Henri Charles (1793 - 1879) Önceleri serbest ticareti, sonradan da himayeciliği savunan Amerikalı iktisatçı. Ricardo'nun rant teorisine getirdiği geçersiz eleştirisiyle, o da Bastiat gibi «iyimser» okulun bir öteki temsilcisidir.

Darimon, Alfred (1819 - 1902) Proudhon taraftarı, Fransız siyasetçisi.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770 - 1831) Klâsik Alman Felsefesinin başlıca temsilcisi. Objektif idealist felsefesi ile Marx'ın felsefi görüşlerinin kaynağını oluşturmuştur. Diyalektiğin yasalarını keşfeden Hegel, Marx'ın özellikle 1850 öncesi çalışmalarının konusu teşkil eder. (bkz. **Felsefi - Ekonomik El Yazmaları, 1844**).

Kautsky, Karl (1854 - 1938) Alman tarihçi ve iktisatçısı. 19. yüzyıl sonu ve asrımız başlarında gerek Alman, gerekse Dünya işçi sınıfı hareketinin en ünlü kişilerinden biri 'Marksizmin Papası' olarak bilinir. II. Enternasyonal opportünizminin baş temsilcisi. Lenin'in 'dönek' olarak nitelediği Kautsky'nin özellikle devrim konusundaki görüşlerinin sistemli bir eleştirisi için bkz., Lenin **Devlet ve Devrim** ve Lenin, **Proleter Devrimi ve Dönek Kautsky**.

Kugelmann, Ludwig (1830 - 1902) Alman operatör ve jinekologu. 1848/49 Devrimine katılmış, I. Enternasyonal üyesi. 1862'de tanıştığı Marx'la bir süre sonra yakın bir dostluk kurmuş, onu Almanya'daki olaylardan haberdar edişi ve **Kapital**'in yayımlanmasını sağlamakla ona büyük yardımları dokunmuştur.

Lassalle, Ferdinand (1825 - 1864) Genel Alman İşçiler Birliği'nin kurucusu. Siyasal yaşamı Marx ve Lenin'in eleştirilerine konu olan birçok yanlışlarla doludur. Özellikle, ücretlerin arttırılması için verilecek mücadelelerin anlamsız olduğu tezinin dayanağı olan Tunç Yasası Marx'ın ağır eleştirisine uğramıştır.

Libknecht, Karl (1871 - 1919) Alman ve uluslararası işçi sınıfı hareke-

tinin önderlerinden. Sosyal Demokrat Parti'nin (Alman) revizyonizmine karşı mücadelesi ve Rosa Luxemburg'la birlikte Alman Komünist Partisi'ni kuruşuyla işçi sınıfı hareketine büyük katkılarda bulunmuş, ölümsüz isimlerden.

Malthus, Thomas Robert (1766 - 1834) Klasik iktisadın önde gelen temsilcilerinden, İngiliz papaz. Nüfus ve rant teorileri bu okulun önemli ögelerini oluşturur. **Artık Değer Teorileri'nde (Theorien über den Mehrwert)** Marx, Malthus'un görüşlerinin eleştirisine önemli bir yer ayırmıştır.

Mill, John Stuart (1806 - 1873) Klasik teorinin son sentezi olarak nitelenen **Principles** adlı eseri ile ün yapmış İngiliz iktisatçısı Ricardo'nun görüşlerini geliştiren Mill, burjuva ekonomisi ve felsefesinin sınırlarını aşmamakla birlikte toplumsal reformcu olarak tanınır.

Owen, Robert (1771 - 1858) İngiliz ütopik sosyalizminin kurucusu. Başta kooperatifçilik olmak birçok alandaki görüşlerini bizzat uygulama safhasına sokmuş, başarısızlığına rağmen geriye önemli deneyler bırakmıştır.

Petty, William (1623 - 1687) İngiliz iktisatçısı. Marx birçok eserinde Petty'den ekonomi politiğin kurucusu olarak söz eder. Klâsiklerin emek-değer, rant ve ücret teorileri gibi bir çok önemli sorunda öncüsüdür.

Proudhon, Pierre Joseph (1809 - 1865) ünlü Fransız anarko - sosyalisti, küçük burjuva sosyalizminin babası. Görüşlerinin tutarsızlığı için bkz., K. Marx, **Felsefenin Sefaleti.**

Ricardo, David (1772 - 1823) Klasik ekonomi politiğin en önemli kişiliği. Emek değer ve rant teorileriyle Marx'ın kapitalizmin işleyiş yasalarını keşfetmesine en büyük katkıda bulunan İngiliz iktisatçısı.

Say, Jean Baptiste (1867 - 1832) Hernekadar klasik ekonomi politiğin içinde anılırsa da, görüşleri neo-klasik teoriye öncülük etmiştir. Klasiklerin emek-değer teorisini yadsır, değeri faydaya bağlar.

Sismondi, Jean Charles Simonde de (1773 - 1842) İsviçreli iktisatçı ve tarihçi. Romantik okula bağlı. Liberal görüşe karşı çıkmış, kapitalizmin hem toplumsal düzeyde, hem de ekonomik düzeyde çelişkili gelişimini dile getirmiştir.

Thompson, William (1783 - 1833) Ricardocu sosyalist akımın temsilcilerinden. Artık değer kavramı Thompson'un eserlerinde yer alır.

MARX'IN ESERLERİNİN KRONOLOJİSİ

Tarih (1)	Başlık
1843	Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi
1843	Yahudi Sorunu
1843/44	Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı : Giriş
1844	Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları
1844	Bir Prusyalının, 'Prusya Kralı ve Toplumsal Reform' Makalesi Üstüne Eeleştirisel Notlar
1844 (E) (2)	Kutsal Aile, ya da Eleştirisel Eleştiriciliğin Eleştirisi
1845	Feuerbach Üstüne Tezler
1845/46 (E)	Alman İdeolojisi
1846/47	Felsefenin Sefaleti
1847 (E)	Polonya Üstüne Söylevler
1847	Ücretli Emek ve Sermaye
1847/48 (E)	Komünist Manifesto
1848 (E)	Polonya Üstüne Söylevler
1848 (E)	Almanya'da Komünist Partinin Talepleri
1848/49 (E)	«Neue Rheinische Zeitung»da Makaleler
1850 (E)	Komünist Birlik'in Merkez Komitesinde Söylevler
1850 (E)	«Neue Rheinnische Zeitung. Revue»da Eleştiriler
1850	Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, 1848'den 1850'ye
1852	Louis Bonabart'ın 18 Brumaire'i
1852	Köln Komünistleri Davasında İfşaatlar
1856	People's Paper'ın Yıldönümünde Söylev
1857/58	Grundrisse
1859	Katkı
1852/61 (E)	«New York Daily Tribune»da Makaleler
1861	«Die Presse»de Birleşik Devletler İç Savaşı Üstüne Makaleler
1861/63	Artık Değer Teorileri

(1) **Kapital** hariç tüm tarihler, eserlerin yazılma tarihidir. Sadece **Kapital** için birinci basım tarihleri verilmiştir.

(2) Marx'ın Engels'le birlikte yazmış olduğu çalışmalarının tarihlerinin yanına (E) eklenmiştir.

1863	Polonya Üstüne Bildiri
1864	Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin Açış Konuşması
1864	Uluslararası Çalışanlar Birliği'nin Geçici Kuralları
1865	Ücret, Fiyat ve Kâr
1867	Kapital Cilt I
1867	Cenevre Kongresi'nde Delegeler Yönergesi
1868	Brüksel Kongresi'ne Rapor
1869	Basel Kongresi'ne Rapor
1870	Fransa - Prusya Savaşı Üstüne Genel Konseyin Söylevleri
1871	Fransa'da İç Savaş
1871 (E)	İşçi Sınıfının Siyasal Eylemi Üstüne Londra Konferansı'nın Önergesi
1872 (E)	Enternasyonal'de İddia Edilen Bölünmeler
1872	Hauge Kongresi'ne Rapor
1874	Siyasal Tavırsızlık
1874/75	Bakunin'in Kitabının Özeti
1875 (E)	Polonya İçin
1875	Gotha Programı'nın Eleştirisi
1879/80	Adolph Wagner'in «Lehrbuch der Politischen Ökonomie» Üstüne Kıyısal Notlar
1880	Fransız İşçi Partisi Programına Giriş
1885	Kapital Cilt II
1894	Kapital Cilt III

89.06.Y.0072.0049

VERSO
ANONİM ŞİRKETİ